

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ПРАВА І ПСИХОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ-МЕМОРІАЛ «ТЮРМА НА ЛОНЦЬКОГО»

Іван Терлюк

Сталінський тоталітаризм в Україні:

історико-правовий нарис
(1930-ті — початок 1950-х рр.)

Львів — 2014

УДК
ББК

Т

Терлюк І.Я. Сталінський тоталітаризм в Україні: історико-правовий нарис (1930-ті — початок 1950-х рр.) [Текст]. — Львів: Національний музей-меморіал «Тюрма на Лонцького», 2014. — 168 с.

У контексті історії радянської державності та права в Україні 1930-х — початку 1950-х рр. висвітлено найбільш показові аспекти механізму утвердження сталінського тоталітарно-репресивного режиму.

З правових позицій розглядаються питання закріплення тоталітаризму в державно-політичній системі; показується вплив нормативно-правового забезпечення соціально-економічної політики на соціально-правове становище населення; розкриваються політико-правові аспекти організації та функціонування каральної системи. Окремо розглянуто питання політико-правових засад приєднання західних українських земель до складу СРСР-УРСР.

Для студентів юридичних спеціальностей, науково-педагогічних працівників та всіх, хто цікавиться питаннями історії держави і права України та української історії загалом.

*Ухвалено Вченою радою
Навчально-наукового інституту права і психології
Національного університету «Львівська політехніка»
(Протокол № 4 від 30 листопада 2011 р.)*

Рецензенти:

Вдовичин І.Я., доктор політичних наук, доцент
(Львівська комерційна академія);

Луцький О. І., кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник

(Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України);

Поліковський М.Ф. кандидат юридичних наук

(Національний університет «Львівська політехніка»).

ЗМІСТ

Вступні зауваги	7
<i>Розділ I. Політико-правові та організаційні засади закріплення тоталітаризму у державно-політичній системі</i>	9
Комуністична (більшовицька) партія в політичній системі СРСР-УРСР.....	9
Розвиток тенденції централізації та уніфікації державної влади УСРР-УРСР у 1930-ті рр.....	13
Особливості організації органів місцевої влади	17
Перебудова державного механізму УРСР-СРСР на воєнний лад (1941—1945 рр.).....	21
Повоєнні зміни у державно-політичній системі УРСР	25
<i>Розділ II. Нормативно-правове забезпечення соціально-економічної політики та її вплив на соціально-правове становище населення</i>	27
Політико-ідеологічні та юридичні засади проведення соціалістичної реконструкції» народного господарства УСРР	27
Індустріалізація і зміни у соціально-правовому статусі робітництва.....	34
Соціально-правовий статус колгоспного селянства	38
Голодомор 1932—1933 рр. в Україні у правовій оцінці	43
<i>Розділ III. Політико-правові аспекти організації та функціонування каральної системи</i>	50
Організаційна структура та особливості діяльності радянських репресивно- каральних органів.....	50
Політико-ідеологічні та правові засади «Великого терору».....	56
Законодавче регулювання організаційної побудови і діяльності органів прокуратури.....	60
Організаційно-правові засади централізації судової системи.....	64
Організаційно-структурні зміни кримінально-виконавчої (пенітенціарної) системи	70
Особливості функціонування каральної системи УРСР-СРСР у період німецько-радянської війни.....	72
Повоєнні зміни в організації правоохоронних (каральних) органів УРСР.....	74
<i>Розділ IV. Політико-правові та організаційні засади приєднання західних українських земель до складу СРСР-УРСР</i>	79
Правові основи входження Західної України до складу СРСР-УРСР	79
Правові засади радянської Західної України	82
Приєднання до складу СРСР-УРСР та радянська Північної Буковини і Бессарабії	89
Входження до складу СРСР-УРСР та особливості радянської українського Закарпаття.....	94

Розділ V. Радянське право як засіб утвердження тоталітарного ладу	99
Суспільно-політичне тлумачення радянської правової ідеології та особливості розвитку джерел права	99
Конституційне законодавство 1930-х рр.	101
Основні риси законодавчого врегулювання майнових відносин	104
Створення законодавчих інструментів забезпечення тотального контролю над суспільним життям	110
Особливості правотворчості та основні зміни радянського законодавства воєнного часу	117
Особливості розвитку окремих галузей радянського права у повоєнний період	122
Зародження і розвиток системи радянської цензури	125
Висновки	129
Післяслово	134
Документи	136
№ 1. Постанова ЦВК і РНК СРСР. «Про застосування розстрілу та 10-ти річного ув'язнення за розкрадання колгоспного майна» (7 серпня 1932 р.).....	136
№ 2. Постанова Наркомюсту УСРР. «Про заборону продажу колгоспникам лишків хліба до виконання плану хлібозаготівель» (15 серпня 1932 р.)	137
№ 3 Розпорядження Наркомюсту УСРР. «Про соціально-класовий підхід при винесенні вироків за постановою від 7 серпня 1932 р.» (14 вересня 1932 р.).....	138
№ 4 Інструкція Верховного суду та ОДПУ СРСР. «Про механізм застосування репресій за постановою ЦВК та Раднаркому Союзу РСР від 7 серпня 1932 р.» (22 вересня 1932 р.).....	140
№ 5. Обіжник Наркомюсту УСРР підлеглим установам на місцях. «Про посилення репресій проти селян за невиконання хлібозаготівель в умовах голоду» (9 листопада 1932 р.).....	143
№ 6. Постанова Раднаркому УСРР і ЦК КП(б)У. «Про занесення на «Чорну дошку» сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі» (6 грудня 1932 р.)	145
№ 7. Інструкція НКВС СРСР №00134/13. «Про основні критерії при відборі кадрів для проходження служби в органах НКВС» (21 грудня 1938 р.)	146
№ 8. Директива наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії. «Про завдання оперативних груп НКВС при вступі на територію Західної України та Західної Білорусії» (15 вересня 1939 р.).....	157
№ 9. Зі спецповідомлення 4-го відділу НКДБ УРСР наркому державної безпеки УРСР П. Мешику про зміст вилученого з міжнародної кореспонденції листа (23 червня 1941 р.).....	160
Література	162

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ВКП(б) Всесоюзна комуністична партія більшовиків	НРЗУ Народна Рада Закарпатської України
ВЛКСМ, комсомол Всесоюзна ленінська комуністична спілка молоді	ОВ Особливий відділ
ВРНГ Вища Рада народного господарства	ОДПУ Об'єднане державне політичне управління
ВР СРСР (УРСР) Верховна Рада СРСР (УРСР)	ООН Організація Об'єднаних Націй
ВУЦВК Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет	ПАРЕ Парламентська Асамблея Ради Європи
ВТТ виправно-трудові табори МВС СРСР	Профком профспілковий комітет
ГУДБ Головне управління державної безпеки	ПВР Президія Верховної Ради
ГУЛАГ (рос.) Головне управління таборів (від 1930 р.), а від 1934 р. — Головне управління таборів НКВС СРСР	Райком, обком, партком районний (обласний) компартійний комітет
ГУРСМ Головне управління робітничо-селянської міліції	Радгосп державне сільськогосподарське підприємство
ДКО Державний комітет оборони	РНК, Раднарком Рада Народних Комісарів
ДПУ Державне політичне управління	РСІ Робітничо-селянська інспекція
ЗАГС Запис актів громадянського стану	РСМ Робітничо-селянська міліція
КК Кримінальний кодекс	СВГ Ставка Верховного Головнокомандування
Колгосп сільськогосподарське колективне господарство	«СМЕРШ» («смерть шпигунам»), контррозвідувальна структура НКВС
Комнезами комітети незаможних селян	СРСР Союз Радянський Соціалістичних республік
КПК Кримінально-процесуальний кодекс	УВТК Управління виправно-трудових колоній
КП(б)У Комуністична партія більшовиків України	УДБ Управління державної безпеки
ЛКСМУ Ленінська комуністична спілка молоді України	УРСМ Управління робітничо-селянської міліції
МВС Міністерство внутрішніх справ	УСРР-УРСР Українська Соціалістична Радянська республіка, а з 1937 Українська Радянська Соціалістична республіка
МТС Машинно-тракторні станції	ФЗУ Фабрично-заводські училища
Наркомат Народний комісаріат	ЦВК Центральний виконавчий комітет
НКВС Народний комісаріат внутрішніх справ	ЦК КП(б)У Центральний комітет Комуністичної партії більшовиків України
НКДБ Народний комісаріат державної безпеки	ЦШПР Центральний штаб партизанського руху
НКЮ Народний комісаріат юстиції	ЧСР Чехо-Словацька республіка

Коли люди в полоні — історії немає. Історія починається, коли люди тікають з полону.

Євген Сверстюк

ВСТУПНІ ЗАУВАГИ

Систему влади й управління в радянській Україні, принаймні від середини (кінця) 1920-х і до падіння СРСР на початку 1990-х рр., називають *тоталітаризмом* (тут і далі курсив наш — І.Т.). Для визначення ознак тоталітаризму як явища можна скористатися удосконаленими критеріями поняття, виробленими британським вченим В. Кертісом¹. Ось вони: 1) офіційна ідеологія, що має на меті побудову політичного і соціального порядку та створення нового типу особистості; 2) монополія на контроль за особистим життям індивідів з метою забезпечення тоталітарного конформізму; 3) терор і політична поліція; 4) ієрархічна однопартійна система; 5) підміна особистих інтересів суспільними; 6) централізація влади, недопущення опозиції й інакомислення; 7) непідконтрольність вищій владі; 8) контроль над засобами масової інформації і освітньою системою для мобілізації громадян; 9) відсутність справжніх вільних виборів; 10) монопольний контроль над зброєю і збройними силами; 11) відмова громадянам на вільний виїзд за кордон; 12) централізована планова економіка з контрольованим споживанням; 13) особиста диктатура вождя.

В СРСР існував тоталітаризм лівого зразка як прямий і природний продукт революції. Радянський тоталітаризм дослідники (Ю. Ігрицький) визначають як «режим державної влади, що зосереджується в ядрі (центрі) держави через одну і єдину політичну організацію, що ототожнює себе з державою чи зрощений з нею і ставить на меті повністю взяти під свій ідеологічний і політичний (а по можливості й економічний) контроль як суспільство в цілому, так і важливіші його складові частини, які здатні змагатися з даною — тоталітарною владою».

Головною передумовою появи радянського тоталітаризму в Україні стала втрата нею незалежності і включення її як Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) до складу СРСР, що відбулося впродовж 1917—1922 рр. Насадження окремих елементів тоталітаризму в Україні маємо вже тоді на прикладі рішучих спроб реалізації комуністичної доктрини через політику «воєнного комунізму». Упродовж 1920-х рр. в УСРР відбувалося зміцнення основ тоталітарного ладу. В Україні зусиллями більшовицьких органів влади була ліквідована багатопартійність. З політичної арени були повністю усунені усі політичні партії, крім комуністичної. Утверджувалася у різних формах комуністична ідеологія, яка монополізувала право на істину. Цей процес, що супроводжувався централізацією та уніфікацією державної влади і управління, забезпеченням пріоритету держави у суспільному житті, свідчив про закріплення в Україні радянської державності і права. А в умовах існування

¹ Подаю за А. Русначенком: Див.: Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х — початок 1990-х років. — К.: В-во ім. Олени Теліги, 1998. — С. 24.

брутального тоталітарно-репресивного режиму, який в історіографії позначений термінами «сталінщина» чи «сталінізм», радянська державність у своєму розвитку досягає апогею.

У цей період, що хронологічно охоплює 1930-ті — початок 1950-х рр., в СРСР утвердилася державна система, яка характеризувалася всеохоплюючим і жорстким контролем центральних державних органів і правлячої компартії над усіма сферами суспільного життя. Відбулося зрощення партії з державними органами та їхніми структурами. Партійно-державний апарат установив монопольний контроль над суспільним та громадським життям у республіці, а через державне соціально-економічне планування, на підставі якого визначались завдання для кожного підприємства, здійснював контроль над економікою. Така суспільно-політична ситуація, що склалася в СРСР (і в УСРР як його складовій) на межі 1920—1930-х рр., призвела до постанови т. зв. *командно-адміністративної системи* як певної форми організації суспільства та відповідного типу управління. Для забезпечення вирішення завдань тоталітаризації суспільства було відповідно модифіковане законодавство радянської України. Право надало обов'язкової сили партійним рішенням з питань т. зв. «соціалістичного будівництва». Формувалося нове розуміння соціалістичної законності як законності, спрямованої проти ворогів режиму. Нарешті, важливим засобом зміцнення тоталітарної системи стало обожнювання вождя — власне культ особи, наділення його надприродними рисами. (Вже у 1929 р. Й. Сталіна називали «найбільш видатним теоретиком ленінізму», «Леніним наших днів» тощо). Всебічна і постійна пропаганда сприяла створенню ілюзорних і міфологічних уявлень про Й. Сталіна. Поступово насаджувалась теза, що незгода з його поглядами та діями — це антидержавний акт.

Практика насадження тоталітарного режиму здійснювалася шляхом відчуження народу від власності й політичної влади, обмеження ролі виборних представницьких державних органів, формування особливої, тоталітарної за змістом, структури органів державної влади та управління, жорстоких репресій проти всіх верств суспільства з метою придушення реального чи потенційного опору існуючому режимові.

Розділ І.

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ЗАКРІПЛЕННЯ ТОТАЛІТАРИЗМУ У ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ

Комуністична (більшовицька) партія в політичній системі СРСР-УРСР

Провідна роль у політичній системі СРСР та Української СРР належала комуністичній партії. Монополія на владу компартії стала передумовою виникнення і невід'ємною складовою формування та функціонування тоталітарного режиму. Взявши під контроль ради, більшовики почали діяти спочатку як урядова (коли в радах ще були представники інших партій), а потім як державна партія.

Політичний та ідеологічний монополізм комуністичної партії почав утверджуватися ще в середині 1920-х років. Це означало ліквідацію інших партій, репресії проти колишніх членів інших партій, втручання компартії в усі сфери життєдіяльності людей, її політичну диктатуру, боротьбу проти інакомислення. Партія стала невід'ємною складовою частиною тоталітарного режиму, яка охоплювала та контролювала все життя суспільства.

Формування ВКП(б) здійснювалося в основному шляхом масових наборів. Щоб попередити проникнення в партію «небажаних елементів», проводилися локальні і «генеральні» чистки. Найбільша за весь час існування КПРС генеральна чистка була започаткована подіями, пов'язаними з українським голодомором. Саме тоді, на думку авторитетного українського історика С. Кульчицького, Сталін переконався, що півмільйонна КП(б)У не може служити йому опорою у здійсненні терористичної політики.

Для утвердження диктату партії постійно збільшувалась кількість партійних осередків на всіх підприємствах та організаціях. Практика створення великої кількості парторганізацій висвітлила недоліки функціонування територіальних райкомів, які не змогли ефективно контролювати низові структури. Тому було створено нову ланку партійної піраміди — *фабрично-заводські партійні комітети* (фабзавкоми), які контролювали роботу дирекції. Без них не вирішувалось жодне питання життєдіяльності підприємства.

З утвердженням командних методів керівництва партійні органи все більше зростали з господарськими й радянськими. Відбувався перехід від функціонального до виробничо-галузевого принципу побудови партійного апарату. Як і скрізь по країні, в ЦК КП(б)У, обкомах, міськкомах і райкомах партії були створені промисловий, транспортний, сільськогосподарський, планово-фінансовий та інші відділи. За подібним принципом було реорганізовано апарати радянських і господарських органів. Так, у середині 1930-х років були створені умови для прямого управління через партапарат всіма сферами суспільного і господарського життя. Відтоді у роботі партійних організацій усіх рівнів почали переважати командні методи, а господарські питання повністю поглинули внутріпартійні.

За такої адміністративно-командної системи державні і господарські органи діяли під жорстким контролем партійних органів і в рамках централізованого управління. Сформувався привілейована верства бюрократії, що обіймала посади в партійних, радянських, господарських, військових, репресивних та інших органах і розглядалася як опора сталінської диктатури. Функціонери, які очолювали партійні, радянські, комсомольські і профспілкові апарати, могли не перейматися зайвими клопатами, тому що кожна посада мала наперед визначений рівень матеріального забезпечення і пільг.

Про зрощення партійних органів з радянськими свідчить запроваджена від 1933 р. практика прийняття спільних рішень щодо економічних, соціальних, господарських (будівництва, торгівлі) та інших питань. Такі постанови мали свідчити про важливість питання, необхідність надання йому пріоритетного значення. На практиці ці спільні партійно-державні рішення нерідко розглядалися правозастосовними органами як надзаконні, що призводило до підриву принципу верховенства закону.

Тоталітарний режим суттєво змінив взаємини компартії з державними й громадськими організаціями. Такі наймасовіші громадські організації як профспілки чи комсомол фактично стали частиною державного апарату. Разом із рядовими комуністами вони повинні були тримати в полі зору державних інтересів кожну окремо взятую людину. Крім того, з рядових партійців і комсомольців формувалася спеціальний корпус секретних співробітників (сексотів) для потужного і розгалуженого апарату внутрішніх справ і державної безпеки. Кожен з її агентів мав свою мережу інформаторів, створювану, як правило, залякуванням.

Особливого значення партія надавала *профспілкам*, які трактували як свою «кузню кадрів». Саме профспілки мали виконувати роль фільтра, який відсіював би кандидатури, що не відповідали тогочасним вимогам партії. Одним з найважливіших завдань спілок оголошувалося висунення на керівні посади (директорів заводів, начальників цехів, їхніх помічників, а також майстрів й десятників) передових працівників з числа робітників і технічного персоналу, особливо т.зв. «ударників», себто протегованих владою передовиків виробництва.

У 1930-ті роки було завершено процес одержавлення профспілок. Нормою стало заслуховування звітів голів профкомів на засіданнях партійних комітетів усіх рівнів. Їхні постанови містили прямі директивні вказівки, оцінювали діяльність профспілок та профбюро на кшталт: «зобов'язати профком», «суворо попередити профком» та ін. Вибірні профспілкові органи формувались відповідно до рознарядок і вказівок партійних комітетів. Запропоновані кандидатури, як правило, на профспілкових зборах ніколи не обговорювалися, їх «обирали» одноголосно. Профспілкові органи ставали своєрідним «відстійником» чи «заспасним аеродромом» для працівників, які не впоралися з роботою в партійних, радянських органах або ж «проштрафались» там. Звідси і невисока якість роботи профспілок.

Під суворим і неослабним контролем компартії перебував комсомол, який вважався одним з головних засобів впливу на молодь і повинен був слухняно виконувати директиви та постанови партії. Нормативною основою діяльнос-

ті комсомолу були безпосередньо документи РКП(б), КП(б)У, а також ВЛКСМ (Всесоюзної ленінської комуністичної спілки молоді) та ЛКСМУ (Ленінської комуністичної спілки молоді України). Формування кадрів комсомольських працівників брала на себе Компартія. Комуністи входили до керівного ядра комсомолу республіки.

Однією з основних вимог партії до комсомолу в 1930-ті роки було розширення мережі первинних комсомольських організацій як центрів масово-політичної роботи серед молоді. Упродовж 1933—1934 рр. було проведено переоблік і перевірку комсомольських документів, під час яких виключали «чужі» елементи, а починаючи від 1934 р. було вирішено створювати на підприємствах первинні організації комсомолу за наявності всього лише трьох комсомольців. Як наслідок, за 1934—1937 рр. в Україні додалося 10735 нових первинних комсомольських організацій, і на 1 січня 1937 р. їх налічувалося 41123. Від 1936 р. було вирішено створювати комсомольські організації в кожній школі, а у найбільших з них вводилися посади організаторів ЦК ВЛКСМ. За рік до того (1935 р.) були створені загальношкільні піонерські організації, які в Україні об'єднували 226 тис. школярів. Комсомол як офіційний шеф піонерії забезпечував піонерські загони вожатими.

Партія використовувала комсомол й для контролю й активізації роботи господарських органів. На них покладалася відповідальність за проведення політико-господарських кампаній («боротьба» за вугілля, метал, хліб, колективізацію сільського господарства, дострокове виконання п'ятирічних планів, організація соціалістичного змагання тощо). Були створені спеціальні загони так званої «легкої кавалерії» — тимчасові громадські молодіжні організації, які контролювали проведення основних сільськогосподарських кампаній, впровадження у виробництво стаханівських методів праці, роботу підприємств торгівлі й комунального господарства.

Масові організації мали не лише забезпечувати трудовий підйом серед робітничого класу та колгоспного селянства для виконання накреслених партією економічних завдань, а й сприяти зростанню політичної активності населення. Зокрема, щорічні підготовка і проведення виборів в Ради робітничих і селянських депутатів відбувалися за закликом партії та профспілок. До складу комісій з виборів до з'їздів Рад, відповідно до затвердженої постановою Президії ВУЦВК інструкції «Про вибори до Рад та на з'їзди Рад УСРР» (1 листопада 1930 р.), обов'язково включалися представники громадських організацій (ЛКСМУ, профспілок та ін.). Комсомольським і профспілковим організаціям надавалося право висувати кандидатів (списками або окремими кандидатурами).

Для зміцнення впливу компартії на селі у 1933 р. були створені *політвідділи* при МТС (машино-тракторних станціях) і радгоспах. Їхніми начальниками призначали комуністів зі значним партійним стажем. В Україну начальників політвідділів відряджали здебільшого з Росії (56%). Очевидно, сталінська верхівка не дуже сподівалася на твердість українських комуністів, а також намагалася не допустити небажаної для неї єдності українців з міста і села. Заступниками начальників політвідділів обов'язково були працівники держбезпеки (ОДПУ).

У таборі комсомольських зборів. Житомирщина, 1931 р.

Політвідділи повинні були боротися з «підривною діяльністю класово ворожих елементів», здійснювати контроль за керівними і матеріально відповідальними працівниками колгоспів, службовцями МТС та радгоспів, зміцнювати партійний актив на селі. Як і на міських підприємствах та в установах, на селі почали створювати поряд з територіальними сільськими партійними осередками *колгоспні виробничі осередки, партійно-комсомольські групи*, а в колгоспах, де не було комуністів, — *групи співчуваючих*. Через рік після створення (наприкінці 1934 р.) політвідділи при МТС, які, як вважалось, виконали свої завдання, було об'єднано з районними комітетами партії.

Отже, комуністична партія була осердям тоталітарного режиму в СРСР-УРСР. Через організацію партійних осередків на всіх підприємствах та організаціях компартія контролювала всі сфери життя суспільства. Усі зусилля партійних органів, а також одержавлених громадських (профспілкових, комсомольських й ін.) організацій були націлені на безумовне виконання планових завдань у промисловості й у сільському господарстві. Впровадження політики «одержавлення» громадських організацій шляхом передачі їм важливих функцій державних органів мало сприяти досягненню, з одного боку, повного контролю правлячої верхівки над державним апаратом, а з другого — повного підпорядкування собі суспільно-політичної діяльності населення.

Розвиток тенденції централізації та уніфікації державної влади УСРР-УРСР у 1930-ті рр.

В умовах утвердження тоталітарного режиму Україна продовжувала втрачати елементи своєї суверенності. Насамперед це виявлялося у посиленні тенденції до централізації та уніфікації центральних органів державної влади і управління.

До середини 1930-х рр. згідно з Конституцією УСРР 1929 р. центральними органами влади визнавалися *Всеукраїнський з'їзд Рад* робітничих, селянських та червоно-армійських депутатів, *Всеукраїнський Центральний виконавчий комітет* (ВУЦВК), *Президія ВУЦВК*, *Раднарком* та *наркомати* УСРР. Конституційно визначалися правовий статус та компетенція зазначених органів, яку в історико-правовій літературі, посилаючись на нечітко виписану різницю у правовому статусі зазначених органів, рівно ж як і на їхню компетенцію, характеризують як певну ієрархічну структуру без жодних ознак поділу державної влади і відповідної системи стримувань і противаг.

Так, Всеукраїнський з'їзд Рад оголошувався найвищим органом державної влади на території республіки, а видані ним нормативні акти вважалися юридичною базою для прийняття іншими державними органами своїх рішень, ВУЦВК — верховним законодавчим, розпорядчим і виконавчим органом влади в періодах між з'їздами, Президія ВУЦВК — законодавчим, розпорядчим органом в період між сесіями ВУЦВК, а Раднарком УСРР визначався розпорядчим і виконавчим органом ВУЦВК. Всеукраїнський з'їзд Рад мав заслуховувати і затверджувати звіти про діяльність уряду, спрямовувати роботу у сфері політики і народного господарства. Докладніше визначалася компетенція ВУЦВК — органу, відповідального перед Всеукраїнським з'їздом. На сесіях, які мали скликатися не менш як три рази на рік, ВУЦВК затверджував бюджетні плани розвитку народного господарства УСРР, законодавчі акти Президії ВУЦВК, проекти кодексів, а також усіх законодавчих актів, що встановлювали загальні норми політичного, економічного і культурного життя республіки або вносили докорінні зміни в існуючу практику роботи державних органів УСРР тощо. Уперше в Конституції України було визначено компетенцію Президії ВУЦВК (право законодавчої ініціативи у вищих органах СРСР, право опротестовувати постанови Президії ВУЦВК СРСР та Раднаркому СРСР і призупиняти на території УСРР дію постанов наркоматів СРСР тощо).

Оскільки тоталітарний режим не потребував представницьких органів влади, то роль Всеукраїнських з'їздів Рад у законотворчій діяльності неухильно знизувалася, ослабло його значення у політичному, економічному та соціальному житті республіки. Всеукраїнський з'їзд Рад не мав повноти влади, обмежувався у своїй діяльності і цілком залежав від рішень центральних партійних органів, а також постанов всесоюзних з'їздів рад і ЦВК СРСР. У тоталітарній державі з'їзди ставали декоративними форумами, які «цілком і повністю» схвалювали усі пропозиції та рішення партапарату, закріплювали їх юридично. Про послаблення ролі Всеукраїнських з'їздів Рад свідчить і порушення термінів їх скликання. Відповідно до Конституції УСРР 1929 р. чергові з'їзди рад мали скликатися один раз на два роки. В реальному житті це положення не виконувалося. Наприклад,

перерва між XII і XIII з'їздами становила чотири роки (1931—1935 рр.). Партія свідомо порушувала Конституцію, оскільки Всеукраїнський з'їзд Рад, який юридично був вищим державним органом, фактично нічого не вирішував. Нерегулярно також скликалися сесії ВУЦВК. Час між їхнім скликанням коливався від 1,5 місяця до одного року. Доволі широкий склад ВУЦВК (кількість його членів доходила до 366 чоловік) лише створював видимість демократії, бо на практиці робив цей орган мало працездатним. Рішення ВУЦВК часто носили декларативний характер.

На тлі фактичного позбавлення повноважень представницьких державних органів посилювався вплив виконавчої влади — уряду республіки — Раднаркому УСРР на всі сфери державного життя. Згідно з Конституцією (1929 р.) на Раднарком УСРР, відповідальний перед Всеукраїнським з'їздом, ВУЦВК та його Президією, покладалося здійснення загального керівництва УСРР. Конституція також визначила склад Раднаркому (входили Голова РНК, його заступник, народні комісари, а також уповноважені загальносоюзних наркоматів, які мали дорадчий або вирішальний голос відповідно до постанови ВУЦВК, а також інші особи згідно з постановами ВУЦВК) та зберігала за урядом право в межах, наданих йому ВУЦВК, видавати законодавчі акти та постанови, обов'язкові до виконання на всій території УСРР. Однак форсовані темпи індустріалізації, суцільна колективізація сільського господарства об'єктивно призводили до дедалі більшого зосередження влади у центрі, в ЦК ВКП(б). Щоб забезпечити чітке виконання директив, що надходили з Москви, а отже посилити контроль центру за республіканськими органами, постановою ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР (18 січня 1931 р.) при раднаркоматах (урядах) союзних республік на постійній основі утворювались спеціальні *виконавчі комісії* (комісії виконання). В УСРР до складу такої комісії входили голова Раднаркому республіки, один із секретарів ЦК КП(б)У, народний комісар РСІ (Робітнико-селянських інспекцій), голова Всеукраїнської ради профспілок, голова Укрколгоспцентру. Комісія мала перевіряти фактичне виконання директив уряду, контролювати діяльність усіх державних органів та господарських організацій. Невдовзі комісії виконання було створено і при місцевих органах влади, а в установах діяли *сектори перевірки виконання*.

Централізаторські тенденції торкнулися як діяльності окремих наркоматів, так і принципів їхньої роботи. Поступово ліквідовуються республіканські комісаріати і створюються союзні. З посиленням підлеглості центру були реорганізовані наркомати землеробства, зернових та тваринницьких радгоспів, освіти. Зокрема, відповідно до постанови ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР (23 липня 1930 р.) керівництво усіма вищими навчальними закладами республіки, окрім педагогічних вишів та університетів, було передано в підпорядкування відповідним загальносоюзним наркоматам і господарським об'єднанням.

Одним із шляхів посилення впливу центру на республіки стало розукрупнення окремих відомств. Так, замість ліквідованої Вищої ради народного господарства (ВРНГ) СРСР (січень 1932 р.) було створено три галузевих наркомати: два загальносоюзні — важкої та лісової промисловості, які здійснювали керівництво цими галузями в Україні через своїх уповноважених при Рад-

наркомі УСРР, і один об'єднаний — Наркомат легкої промисловості. На основі загальносоюзного законодавства ВУЦВК УСРР і РНК УСРР перетворили ВРНГ УСРР у Наркомат легкої промисловості (30 січня 1932 р.). Однак вже у жовтні 1936 р. Президія ЦВК УСРР прийняла постанову про створення союзно-республіканських наркоматів легкої, харчової, лісової промисловості, внутрішньої торгівлі УСРР, а 8 грудня 1936 р. було створено загальносоюзний Наркомат оборонної промисловості.

Отже, процес реорганізації вищих органів державного управління України здійснювався на засадах посилення ролі загальносоюзних наркоматів, а також обмеження колегіальності їх роботи. Так, згідно з постановою ВУЦВК і Раднаркому УСРР «Про реорганізацію народних комісаріатів та центральних установ УСРР» (7 квітня 1934 р.) для «спрощення» керівництва і посилення єдиноначальності при всіх наркоматах УСРР на деякий час були ліквідовані колегії. Відповідальність за діяльність наркоматів повністю покладалася на наркомів та їхніх заступників. Замість ліквідованих колегій при наркоматах створювались ради, які склалися з 30-50 осіб, переважно працівників місцевих організацій та підприємств, і збиралися раз на два місяці. Це означало ліквідацію залишків колегіальності й демократизму в роботі міністерств і створювало передумови для суб'єктивізму, волюнтаризму та сваволі вищих чиновників. Звичним явищем стали так звані «чистки» кадрів, метою яких було формування такого державного механізму, що беззаперечно виконував би волю керівної партійно-радянської верхівки. Проте через чотири роки Раднарком СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову «Про створення колегій при народних комісаріатах СРСР» (13 березня 1938 р.). Згідно з нею при наркоматах УРСР було знову створено колегії, склад яких затверджувався Раднаркомом УРСР. Рішення колегій наркоматів за своїм значенням дорівнювали наказу наркома.

У середині 1930-х років, в процесі уніфікації за загальносоюзним зразком організації державної влади, змінено найменування вищих органів влади республіки. Після XIII Всеукраїнського з'їзду Рад (січень 1935 р.) Всеукраїнський з'їзд Рад було перейменовано на з'їзд Рад УСРР, ВУЦВК — на ЦВК УСРР, Президію ВУЦВК — у Президію ЦВК УСРР. Відповідно до цього змінились і назви вищих органів державної влади Молдавської АСРР. Згодом на Надзвичайному XIV з'їзді Рад (січень 1937 р.) замість назви «Українська Соціалістична Радянська Республіка» (УСРР) було встановлено назву «Українська Радянська Соціалістична Республіка» (УРСР).

Найповніше пріоритет держави, зокрема, загальносоюзного центру було закріплено у новій («сталінській») Конституції УРСР (30 січня 1937 р.), укладеній на основі союзної Конституції (5 грудня 1936 р.). З цього погляду доволі показовим є спостереження відомого історика права В. Чеховича щодо перебігу змін конституційно-правового статусу республіки. Так, коли у доповненнях до Конституції УСРР, прийнятих 1925 р., було записано, що УСРР входить до складу СРСР як «незалежна республіка», а в Конституції 1929 р. — як «суверенна договірна держава», при цьому про створення союзної держави в них нічого не говорилося, то в Конституції 1937 р. ці положення взагалі було знято, натомість з'явився запис про об'єднання республік у союзу державу.

Типовий радянський чиновник «зразка» 30-х рр.

Конституція УРСР 1937 р. ввела зміни в систему органів державної влади і державного управління. Замість з'їздів Рад, ЦВК УРСР та їхніх Президій створювалася *Верховна Рада УРСР* як найвищий орган державної влади республіки, її єдиний законодавчий орган. До її компетенції належало затвердження народногосподарських планів і державного бюджету; керівництво всіма галузями народного господарства і соціально-культурного розвитку; встановлення відповідно до законодавства Союзу РСР місцевих податків, зборів і розміру неоподаткованих доходів; прийняття законодавства про працю; організація суду; надання прав громадянства УРСР тощо. Депутати мали право недоторканності. На їхні запити члени уряду були зобов'язані відповідати у 3-денний строк.

Верховна Рада УРСР обирала *Президію* — колегіальний постійно діючий орган влади у періоди між сесіями Верховної Ради. Президія Верховної Ради видавала укази, тлумачила закони республіки, контролювала роботу уряду, скасовувала рішення обласних рад у разі їх невідповідності законам республіки, скликала сесії Верховної Ради України, мала право проводити референдуми, здійснювати помилування, надавала почесні звання республіки. Погоджуємося з авторитетними дослідниками (*О. Мироненко, І. Усенко, В. Чехович*), що цей компактний, малочисельний за складом державний орган став дуже зручним для штампування рішень, які були винесені вищими партійними інстанціями. Явочним порядком через Президію стали проводитися укази про внесення змін і доповнень у закони. Так, поступово головним законодавцем в радянському державному апараті стала вузька колегія осіб, які обиралися не громадянами, а Верховною Радою (точніше, призначалася партійним керівництвом). Як наслідок, більшість законодавчих норм почала заправлятися шляхом видання указів Президії, які, щоправда, мали відтак затверджуватися Верховною Радою.

Верховна Рада створювала уряд республіки — *Раду Народних Комісарів* (Раднарком, РНК) як виконавчий і розпорядчий орган державної влади УРСР. РНК здійснювала керівництво народними комісаріатами республіки та іншими підпорядкованими їй інстанціями, об'єднувала і спрямовувала діяльність уповноважених загальносоюзних наркоматів, вживала заходів до

виконання народногосподарських планів, державного і місцевого бюджетів, до забезпечення громадської безпеки, захисту інтересів держави, охорони прав громадян, контролювала діяльність РНК Молдавської АРСР та обласних виконкомів. Уряд республіки мав право видавати постанови і розпорядження на основі та на виконання законів СРСР і УРСР, постанов і розпоряджень РНК СРСР, а також перевіряти їхнє виконання.

До складу РНК УРСР входили голова Раднаркому, його заступник, голова державної планової комісії УРСР, уповноважений комітету заготівель СРСР, начальник управління у справах мистецтв, уповноважені загальносоюзних наркоматів і 14 наркомів УРСР. Десять з них очолювали союзно-республіканські наркомати і тільки чотири — республіканські (освіти, місцевої промисловості, комунального господарства, соціального забезпечення). Така структура Раднаркому свідчила про максимальну централізацію в справах державного управління. Причому ця тенденція дедалі посилювалась. Так, у червні 1938 р. було створено Наркомат харчової промисловості республіки, а у липні 1939 р. — Наркомат автомобільного транспорту УРСР. У зв'язку з появою Наркомату промисловості будівельних матеріалів СРСР Наркомат легкої промисловості республіки було реорганізовано у два наркомати: текстильної і легкої промисловості (1 квітня 1939 р.), а з Наркомату харчової промисловості виділено наркомати молочної і рибної промисловості (травень 1939 р.). У цьому подрібненні наркоматів і створенні до нескінченності нових і нових міністерств (за Г. Костюком) був свій сенс: це сприяло дедалі більшому утвердженню й зміцненню диктатури Й. Сталіна та його гарячкової підготовці до війни.

Характерною рисою централізації та уніфікації державної влади стала підміна партійними комітетами усіх інших законодавчих і виконавчих структур. Так, безпосередньо з центру здійснювалося політичне управління Молдавської АРСР і економічне — Донбасом. Зміцнення основ командно-адміністративної системи вело до формування переважно вертикальних зв'язків і ліквідації територіальних господарських структур (трестів).

Отже, державне будівництво в радянській Україні 1930-х рр. розвивалося в напрямі його уніфікації у загальносоюзному масштабі. Характеризувалося наростанням централізаторських тенденцій в СРСР та, відповідно, звуженням компетенції УРСР і повною втратою республікою декларованого конституційними актами 1936—37 рр. суверенітету. З державними структурами було об'єднано партійний номенклатурний апарат. Характерними рисами тогочасного державного устрою УРСР стали бюрократизація державного і суспільного життя, згортання демократичних форм і методів роботи рад, централізація виконавчих структур і всеваддя апаратної номенклатури на усіх рівнях державного та суспільного життя.

Особливості організації органів місцевої влади

Організація органів місцевої влади в радянській Україні упродовж 1930-х рр. зазнавала певних змін, що характеризувалися кількома особливостями.

По-перше, зміни мали формально-організаційний характер. До середини 1930-х рр. місцевими органами влади за Конституцією УСРР (1929 р.) були:

а) ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів; б) з'їзди рад — районні і окружні, а також їхні виконавчі комітети. Чергові районні й окружні з'їзди мали скликатися один раз на рік. Позачергові з'їзди могли скликатися на пропозицію вищих з'їздів рад чи виконкомів районних чи окружних рад. Виконавчі комітети обиралися з'їздами рад і у періоди між з'їздами вважалися вищими органами влади на місцях. Для керівництва поточною роботою виконкоми обирали президії, які в період між засіданнями виконкомів користувалися всіма правами останніх.

Конституція УРСР (1937 р.) зафіксувала перетворення рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів у *ради депутатів трудящих*. Функції державного управління мали виконувати обласні, міські, районні, селищні та сільські ради депутатів трудящих та їхні виконавчі та розпорядчі органи — *виконавчі комітети* (виконкоми). Ради всіх рівнів обиралися таємним голосуванням на основі загального, рівного і прямого виборчого права. Конституційно встановлювався замість пленарного *сесійний порядок* роботи рад. У період між сесіями однією з організаційних форм діяльності депутатів були *постійні комісії рад*.

У зв'язку з ліквідацією системи з'їздів рад нова Конституція республіки встановлювала *повну підпорядкованість виконкомів відповідним радам*, а також виконкомам вищих рад. Місцеві ради депутатів трудящих обирали виконкоми у складі голови, його заступників, секретаря і членів виконкому. Вони керували культурно-політичним і господарським будівництвом на своїй території. Тому створювали органи управління — *відділи та управління*, що підпорядковувались як самій раді депутатів трудящих та її виконкому, так і відповідному наркомату УРСР.

По-друге, для посилення управління місцевими органами влади, підвищення ефективності контролю за ними, в республіці протягом 1920—30-х рр. тривав пошук оптимальної системи адміністративно-територіального устрою. Нагадаємо, що відповідна реформа 1922—1925 рр. передбачала перехід від чотириступеневої системи управління (*губернія — повіт — волость — село*) до триступеневої (округ — район — село). Однак з метою поліпшення економічного стану округів і скорочення витрат на утримання державного апарату ВУЦВК і РНК УСРР у вересні 1930 р. прийняли постанову про перехід на двоступеневу систему управління (*центр — район*). На території УСРР були створені 503 нові адміністративні одиниці: одна автономна республіка — Молдавська, 18 міст як окремі адміністративно-господарські одиниці та 484 райони. Передбачалось, що завдяки цьому директиви безпосередньо надходитимуть з республіканського центру на місце, швидше виконуватимуться. Проте незабаром проявилися суттєві недоліки такого адміністративно-територіального устрою, оскільки управляти з центру півтисячею районів було незручно й обтяжливо. Тому в лютому 1932 р. відбувся перехід на триступеневу адміністративно-територіальну систему управління: *центр — район — область*. В Україні було створено п'ять областей: Харківську, Київську, Вінницьку, Дніпропетровську та Одеську. Згодом додалися ще дві — Донецька (з центром у м. Артемівськ) і Чернігівська, а також Молдавська АСРР, в 1937 р. — Миколаївська, Полтавська,

Житомирська, Кам'янець-Подільська, в 1938 р. — Ворошиловградська (сьогодні — Луганська), в 1939 — Запорізька, Кіровоградська і Сумська. Створення областей пояснювалося необхідністю посилення конкретного оперативно-господарського керівництва усіма галузями господарства відповідно до економічних і виробничих умов окремих регіонів України. В умовах командно-адміністративної системи обласним центрам надавались великі переваги в соціальному розвитку, що вигідно відрізняло їх від інших міст.

Разом з тим, з огляду на господарські і військово-стратегічні міркування подекуди поділ на округи залишався. Так, у 1933 р. з Донецької області було виділено окрему адміністративно-господарську одиницю — Старобільський округ. Постановою ЦВК УСРР від 4 травня 1935 р. було організовано шість прикордонних округів: на території Київської області — Коростенський і Новоград-Волинський, а пізніше — Житомирський, в складі Вінницької — Кам'янець-Подільський, Могилів-Подільський, Проскурівський і Шепетівський.

Чергові зміни в адміністративно-територіальному устрої сталися з приєднанням Західної України (1939 р.), коли до УРСР долучилися Львівська, Дрогобицька, Станіславська (сьогодні — Івано-Франківська), Тернопільська, Волинська та Рівненська області. А в 1940 р. дійшла Молдавська АСРР, перетворена на союзну республіку. У тому ж році утворились нові області в складі УРСР в результаті приєднання Північної Буковини та Бессарабії — Чернівецька та Ізмаїльська.

По-третє, розбудова тоталітарного режиму в СРСР об'єктивно суперечила національній адміністративно-територіальній децентралізації країни. Нагадаємо, що остання була однією зі складових політики коренізації-українізації. Законодавчу основу процесу створення національних адміністративно-територіальних одиниць було закладено постановою РНК УСРР *«Про виділення національних районів і рад»* (серпень 1924 р.). Тому у нових суспільно-політичних умовах існування національних районів і сільрад не отримало законодавчого закріплення у прийнятій Конституції СРСР (1936 р.) та розроблених на її основі конституціях союзних республік. Ліквідація національних районів та сільрад в УРСР здійснювалася за ініціативою вищого партійного керівництва відповідно до постанов ЦК ВКП(б) *«Про ліквідацію національних районів і сільрад»* (17 грудня 1937 р.) та ЦК КП(б)У *«Про реорганізацію національних районів та сільрад УРСР у звичайні райони і сільради»* (16 лютого 1938 р.). Їх реалізація (за В.Кузьменко) узалежнювалася специфікою протікання суспільно-політичних процесів у республіці. Зокрема, виконання постанов збіглося в часі з піком масових політичних репресій та майже повною заміною республіканського партійно-державного керівництва, що на деякий час паралізувало цю роботу. Також їх виконання змусила призупинити кампанію перших виборів до Верховної ради УРСР, що фактично розпочалася у лютому 1938 року. Хоча після проведення виборів потреби приховувати нову національну політику партії вже не було, реорганізація національних районів і сільрад знову стала не на часі. Фактично вихолощені національні райони та сільради, в яких адміністрація, школи, преса позбавлялися права функціонувати рідною мовою, були тимчасово залишені як адміністративно-територіальні одиниці з метою якісного

проведення нового перепису населення. По закінченні перепису 1939 р. та підведення його попередніх підсумків було повторно прийнято постанову ЦК КП(б)У «Про ліквідацію та реорганізацію національних районів і сільрад» (5 березня 1939 р.), яка згодом була продубльована відповідною постановою Президії Верховної ради УРСР. Упродовж березня — квітня 1939 р. усі національні райони та сільради у республіці припинили своє існування.

По-четверте, насадження тоталітарної системи вимагало значної перебудови роботи місцевих органів влади і управління. Їх орієнтували на ефективне виконання завдань «соціалістичної реконструкції», зокрема колективізації сільського господарства. Переслідуючи цю основну мету, комуністична партія застосовувала методи, спрямовані на розшарування єдиної селянської маси, протиставлення бідноти заможному селянству. Особлива увага приділялася активізації *комнезамів*, перетворенню їх на масові бойові організації бідноти, здатні покінчити з куркульством. З цією метою партійні та радянські органи збільшували кількість комнезамів. У першій половині 1930 р. в Україні налічувалося близько 1 млн. 600 тис. членів комнезамів — майже втричі більше, ніж у 1928 р. Щоправда, комнезами вже не могли підміняти діяльність сільських рад, як це було раніше, однак все ще суттєво впливали на їхню політику стосовно колгоспного будівництва.

У сенсі ефективного використання органів місцевої влади для виконання завдань суцільної колективізації сільського господарства серйозної перебудови вимагали насамперед *сільські ради*. Так, листопадовий пленум ЦК ВКП(б) (1929 р.) вказав, що сільські ради як органи державної влади зобов'язані очолити боротьбу за суцільну колективізацію та ліквідацію куркульства як класу. На основі партійної директиви ВУЦВК затвердив нове *Положення про сільські ради* (1 липня 1931 р.). Воно покладало на сільські ради керівництво усім господарським і соціально-культурним будівництвом на селі. Кожна сільська рада мала власний бюджет і права юридичної особи. При радах створювалися секції, що здійснювали керівництво окремими ланками господарського і соціально-культурного розвитку. При радах, які у своєму складі мали не менше трьох депутатів, створювалися депутатські групи. На практиці проводилися «чистки» сільських рад, до них вводилися люди, здатні організувати колгоспи, забезпечувати контроль «за виконанням колективними господарствами їхніх зобов'язань перед пролетарською державою (хлібозаготівлі, контрактації, сплата податків та ін.), вести нещадну боротьбу із залишками заможного селянства».

По-п'яте, діяльність місцевих рад була під постійним контролем партійних органів, характеризувалася наростанням централізаторських тенденцій (залежність від вищих державних органів), посиленням ролі виконавчих структур. Фактично це засвідчувало трансформацію радянської системи у суто бюрократичну структуру, в якій конкретними органами влади на місцях були не ради, а їхні виконавчі комітети, президії виконкомів. Головну роль у них відігравали члени партії. В умовах домінування командно-адміністративних, авторитарних методів управління суспільством, компартія своїми рішеннями визначала і спрямовувала діяльність рад, фактично заступаючи їх. Відбувалося цілеспрямо-

ване злиття партійних та державних органів влади. Партійні комітети приймали постанови щодо рад, які мали директивний характер. Ради без узгодження з партійною верхівкою не могли самостійно вирішити жодного важливого питання. Голови райвиконкомів, міськвиконкомів і облвиконкомів не обирались, а призначались за поданням відповідного партійного органу.

Отже, впродовж 1930-х рр. в радянській Україні організація органів місцевої влади зазнавала змін: *формально-організаційних*, у зв'язку зі зміною конституційних актів; *адміністративно-територіальних*, у зв'язку з проведенням реформ адміністративно-територіального устрою; *функціональних*, у зв'язку з насадженням тоталітарної системи. Постійний контроль місцевих органів влади, передусім рад усіх рівнів, з боку партійних органів, фактично означав, що ради як органи представницької влади перетворилися у декорацію псевдомократії, ширму, за якою панувала монополія на владу компартії.

Перебудова державного механізму СРСР (УРСР) на воєнний лад (1941—1945 рр.)

Певним етапом розвитку і випробування радянської державної системи стала німецько-радянська війна. З початком війни перед СРСР на перший план висувалося головне завдання — оборона країни. Успішна оборона могла бути здійснена насамперед за умови *перебудови* державного механізму відповідно до потреб війни. Воєнна обстановка вимагала максимальної централізації діяльності державного апарату й запровадження надзвичайних заходів. Це зумовлювало певні обмеження компетенції республіканських, а також місцевих органів державної влади й державного управління й, відповідно, зростання питомої ваги імперативних норм права.

Юридичною основою надзвичайних заходів, здійснюваних у місцевостях, де було оголошено воєнний стан, був Указ Президії Верховної Ради (ПВР) СРСР «Про воєнний стан» (22 червня 1941 р.). Прийнятий першого дня війни у відповідності до ст. 49 Конституції СРСР (1936 р.), Указ постановляв, що у відповідних місцевостях, де оголошено воєнний стан, уся повнота влади у сфері оборони, забезпечення державної безпеки і громадського порядку переходить до *військових рад* фронтів. Органам військової влади надавалися широкі повноваження: право залучати громадян до трудової повинності для виконання оборонних робіт; встановлювати військово-квартирні обов'язки; провадити вилучення транспортних засобів та іншого необхідного для оборони майна; встановлювати автогужову повинність для військових потреб; регулювати час роботи установ і підприємств; виселяти в адміністративному порядку людей за межі місцевості, де оголошувався воєнний стан тощо. Із зазначених питань військова влада наділялася правом видавати обов'язкові для усього населення постанови, віддавати розпорядження місцевим органам влади і громадським організаціям, вимагати негайного виконання своїх рішень. Слід додати, що воєнний стан було запроваджено не тільки в окремих місцевостях, а й в тих найважливіших галузях народного господарства, що мали стратегічне значення. Наприклад, працівники транспорту проголошувалися мобілізованими і прирівнювалися до військовослужбовців.

Запроваджений в СРСР воєнний стан суттєво змінив співвідношення функцій держави, зумовив необхідність перебудови форм і методів її діяльності. З метою надання державному апарату *централізації* і необхідної у воєнний час гнучкості та оперативності виникла потреба у створенні *надзвичайних державних органів* для виконання спеціальних воєнних завдань.

Уся повнота влади — воєнне, політичне і господарське керівництво країною від 30 червня 1941 р. зосереджувалися в руках *Державного комітету оборони* (ДКО). Спільною постановою ЦК ВКП(б), ПВР і РНК СРСР цей орган уповноважувався видавати загальнообов'язкові постанови і розпорядження. Для забезпечення виконання особливо важливих або надзвичайних заходів з оборони країни ДКО призначав уповноважених, які діяли у союзних і автономних республіках, краях і областях, а також на тих підприємствах і будовах, що мали важливе оборонне значення. В окремих великих містах при наближенні лінії фронту утворювались *міські комітети оборони* (Луганськ, Сімферополь, Севастополь, Керч). До їх складу входили представники партійних, радянських і військових органів. Вони керували підготовкою до оборони міста, визначали завдання промислових підприємств щодо випуску боєприпасів, іншої воєнної продукції, проводили мобілізацію населення на будівництво оборонних споруд тощо. Для загального керівництва військовими діями (операціями) радянських військ ще раніше (23 червня 1941 р.) було створено *Ставку Головного командування*, від 8 серпня — *Ставку Верховного Головнокомандування* (СВГ). Органами СВГ були Генеральний штаб Червоної армії, управління наркоматів оборони і флоту, командування фронтів.

Для налагодження чіткої роботи тилу необхідними були надзвичайні заходи щодо планомірного забезпечення промисловості і транспорту робочою силою. З метою організації цієї роботи при Раднаркомі СРСР був створений *Комітет з обліку і розподілу робочої сили* (30 червня 1941 р.), який мав свої регіональні підрозділи. В Україні такі Бюро утворювались при Раднаркомі УРСР та виконкомах обласних і районних Рад депутатів трудящих. Перед цими органами стояло завдання проводити облік непрацюючого населення у містах та інших населених пунктах, а також мобілізацію робочої сили. Особливо актуальним завданням для СРСР у перші місяці війни стало налагодження оперативного керівництва евакуацією продуктивних сил. Для цього було створено спеціальний орган — *Раду з евакуації при Раднаркомі СРСР* (24 червня 1941 р.). Головне завдання Ради полягало у визначенні об'єктів, що підлягали евакуації, строків їх вивозу і пунктів подальшого розміщення. В Україні цю роботу проводили уповноважені Ради. Величезні втрати на фронтах війни у перші тижні змушували керівництво СРСР значно збільшити чисельність збройних сил. Для цього ДКО видав постанову «*Про підготовку резервів у системі наркоматів Оборони і Військово-морських сил*» (16 липня 1941 р.). Для керівництва підготовкою резервів для армії і флоту у складі наркомату Оборони СРСР було створено *Головне управління загального військового навчання*. Відповідні відділи організовувалися у військових округах, республіках, обласних військових комісаріатах, райвійськоматах. Ще однією постановою «*Про загальне обов'язкове*

військове навчання» (18 вересня 1941 р.) ДКО зобов'язав усіх чоловіків у віці 16–50 років проходити військові навчання.

Серед інших надзвичайних органів варто назвати створену на підставі Указу ПВР СРСР *Надзвичайну державну комісію по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників* (2 листопада 1942 р.). Перед нею ставили завдання: перевіряти і підготувати усі документи і матеріали, що стосувалися злочинів гітлерівців та матеріальної шкоди, заподіяної внаслідок окупації. Комісія наділялася певними повноваженнями. Зокрема, мала право доручати належним органам провадити розслідування, допитувати потерпілих, збирати покази свідків та документальні дані про період гітлерівської окупації тощо. Однак слід мати на увазі, що не усі висновки Комісії є правдивими. Зокрема, чимало злочинів сталінського НКВС, особливо у перші дні війни, списано на рахунок гітлерівців.

Складовою заходів з перебудови державного механізму на воєнний лад стала *організація партизанського руху на окупованих територіях*. Організаторами цього руху на місцях постановою ЦК ВКП(б) було визначено партійні органи, диверсійні військові групи і органи НКВС. В Україні радянський партизанський рух було започатковано постановою ЦК КП(б)У «*Про створення партизанських загонів*» (5 липня 1941 р.). Вона визначила організаційні заходи щодо створення партизанського руху і антигітлерівського підпілля на окупованих територіях. Однак виконання цієї постанови було утруднене, адже не враховувалася специфіка воєнної обстановки, оскільки все ще орієнтувалися на досвід громадянської війни. Закликати народ дати рішучу відсіч ворожій навалі мало *Звернення до українського народу* ПВР УРСР, РНК УРСР, ЦК КП(б)У (6 липня 1941 р.). До кінця 1941 р. створювалися штаби і відділи партизанського руху при політуправліннях фронтів. Так, оперативна група для керівництва партизанським рухом на Південно-Західному фронті була створена 1 листопада 1941 р. Для налагодження централізованого керівництва партизанським рухом ДКО 30 травня 1942 р. створив при СВГ Центральний штаб партизанського руху (ЦШПР). Невдовзі (20 червня 1942 р.) було створено Український штаб партизанського руху (УШПР), що підпорядковувався безпосередньо ЦК КП(б)У. Начальником штабу було призначено генерала НКВС Т. Строкача. Штаб мав завдання налагоджувати координацію дій партизанських загонів із діями Червоної армії, організовувати постачання партизан зброєю, боєприпасами.

У період війни відбулися також формальні зміни в структурі органів радянської влади. Зокрема, у зв'язку з обставинами воєнного часу Указами ПВР УРСР (червень 1942, 1943, 1944 рр.) вибори до Верховної Ради (ВР) УРСР відкладалися і продовжувався строк повноважень ВР УРСР першого скликання. Також ПВР УРСР видавала укази і постанови з питань господарчого і культурного життя, оборонного будівництва та доповнень до галузевого законодавства. Вона запроваджувала в окремих місцевостях надзвичайний стан та затверджувала зміни в адміністративно-територіальному устрої. Так, Указом ПВР від 30 березня 1944 р. було створено у складі УРСР Херсонську область. Відновлення роботи визначених Конституцією місцевих органів радянської влади — рад депутатів трудящих усіх рівнів — здійснювалося на підставі постанови ЦК КП(б)У

«Про керівні органи місцевих Рад депутатів трудящих» (1 квітня 1944 р.). Персональний склад кожного виконкому Ради затверджувався відповідним партійним органом та вищим виконкомом. До кінця 1944 р. процес відновлення діяльності місцевих рад депутатів трудящих по всій Україні було завершено.

Упродовж 1943–1945 рр. значна увага уряду УРСР приділялася оперативному керівництву відбудовою та організацією діяльності народногосподарського комплексу республіки. У структурі уряду республіки було утворено нові наркомати. Наприклад, Указом ПВР УРСР було утворено республіканський *наркомат житлово-цивільного будівництва* (10 серпня 1943 р.). Для затвердження проектів будівництва при Раднаркомі УРСР було організовано *Управління у справах архітектури* (15 грудня 1943 р.). Для керівництва культурно-освітньою і видавничою справою в республіці при Раднаркомі УРСР створювалися *Управління у справах поліграфії і видавництва* та *Управління у справах кінематографії* (обидва у вересні 1943 р.), Комітет у справах мистецтв та *Комітет у справах культурно-освітніх установ* (обидва у січні 1945 р.).

У сучасній вітчизняній історіографії значне *розширення компетенції* союзних республік, зокрема України, пояснюють перспективою за рахунок республік СРСР мати додаткові голоси у майбутній ООН. На підставі прийнятих X сесією Верховної Ради СРСР 1-го скликання законів «Про утворення військових формувань Союзних республік та про перетворення у зв'язку із цим Народного Комісаріату Оборони із загальносоюзного у союзно-республіканський» і «Про надання Союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин та про перетворення у зв'язку із цим Народного Комісаріату Закордонних Справ із загальносоюзного в союзно-республіканський комісаріат» (обидва прийняті 1 лютого 1944 р.) до компетенції УРСР віднесено право мати власні військові формування і вступати у безпосередні зносини з іноземними державами. Було внесено відповідні поправки до Конституції УРСР (1937 р.) — ст. 15-а, 15-б. На початку березня у складі уряду УРСР на правах союзно-республіканських відомств були утворені наркомати *Оборони і Закордонних справ*. Проте практичні наслідки цих декоративних норм були мінімальними. Вони не призвели до зміни єдиної структури Збройних Сил СРСР (зрештою, республіканські військові формування в УРСР так і не було сформовано) і його консульсько-дипломатичної служби. УРСР мала представників в ООН (як член-засновник) і брала участь у Паризькій мирній конференції (мирні договори з Італією, Болгарією, Угорщиною, Румунією, Фінляндією), проте не мала дипломатичних місій в іноземних державах і окремого консульського корпусу. Разом з тим, варто прислухатися до думки тих дослідників (напр., В. Макарчук), які стверджують, що розширення прав союзних республік, здійснене в лютому — березні 1944 р. відповідними постановами Верховної Ради СРСР та Верховних Рад союзних республік, означало перехід Української РСР на якісно вищий рівень — суб'єкта міжнародного права. Це не лише дало змогу узяти участь у роботі установчої конференції Організації Об'єднаних Націй у якості члена-засновника цієї впливової міжнародної організації, а й дозволило успішно розв'язувати питання міжнародно-правового визнання нового західного кордону України. Та обставина, що Українська РСР протягом

практично усього терміну свого перебування у складі СРСР не могла повною мірою використовувати надані їй де-юре можливості, не означає, що вона цими можливостями не володіла.

Зважаючи на фактично унітарний характер СРСР, а також те, що Україна досить швидко була окупована гітлерівцями, перебудова державного механізму на военний лад відбувалася передусім на загальносоюзному рівні. В УРСР вона здійснювалася у відповідності до змін у системі загальносоюзних органів і, зрозуміло, не мала самостійного характеру. Воєнна обстановка вимагала максимальної централізації діяльності державного апарату й запровадження надзвичайних заходів. Для виконання спеціальних воєнних завдань створювалися надзвичайні державні органи. Складовою заходів з перебудови державного механізму на военний лад стала організація партизанського руху на окупованих територіях. У період війни відбулися також формальні зміни в структурі органів радянської влади, приділялася увага оперативному керівництву відбудовою та організацією діяльності народногосподарського комплексу республіки, УРСР набула ознак суб'єкта міжнародного права.

Повоєнні зміни у державно-політичній системі УРСР

У повоєнні роки в СРСР, і в Україні як його складовій, створені у війну надзвичайні органи влади та управління були ліквідовані. Державний комітет оборони та його органи на місцях діяли до 4 вересня 1945 р., а навесні 1946 р. було скасовано воєнний стан. Проте ліквідація надзвичайних органів влади, які, поза сумнівом, відіграли важливу роль у зміцненні обороноздатності СРСР, не змінила тоталітарний політичний режим. Характерними рисами розвитку останнього стали зміцнення адміністративно-командної системи та зрощення партійного і державного апарату. Посилювалося партійне керівництво усіма ланками державного апарату. Наприклад, ЦК ВКП(б) посилив роль і значення політвідділів МТС (машино-тракторні станції), широкими повноваженнями надіялася посада заступника директора МТС з політчастини (1947 р.), було створено політвідділи на залізницях (1948 р.).

Здійснювалася реорганізація конституційних органів влади і управління. Перші повоєнні вибори до Верховної Ради (ВР) СРСР відбулися у лютому 1946 р., до ВР УРСР — у лютому 1947 р. Вибори створювали видимість прагнення до демократизації державного ладу. Як і раніше, це були вибори без вибору, адже балотувався лише один кандидат на одне депутатське місце. Вирішальну роль у депутатському корпусі відіграла партійно-радянська номенклатура. Законотворчий процес у діяльності ВР УРСР здійснювався пасивно. А це значно знижувало її конституційний статус як законодавчого органу. В другій половині 40-х — на початку 50-х рр. ВР УРСР проблеми законотворчості зосереджувала, передовсім, на вдосконаленні статей Конституції. Так, Верховна Рада республіки тільки другого скликання три рази (1947, 1948, 1951 рр.) вносила зміни та доповнення до Основного Закону. Не мала практичного значення ухвала Президії ВР УРСР щодо атрибутів державності — герба, прапора (червоно-блакитно-лазурового кольору із зображенням серпа і молота), гімну УРСР, які символізували Україну як складову частину СРСР (21 листопада 1949 р.).

Замість органів, що діяли на місцях за умов воєнного стану, були відновлені визначені чинними Конституціями СРСР і УРСР Ради депутатів трудящих. Перші повоєнні «вибори» до Рад було проведено у грудні 1947 р., згодом — у грудні 1950 та лютому 1953 рр. Проте ради так і не одержали самостійності. Хоча партія для годиться неодноразово засуджувала практику підміни партійними органами місцевих Рад. Останні були лише слухняними виконавцями волі партії. У спеціальній літературі як характерну рису тогочасного радянського будівництва вказують на зменшення чисельності у радах робітників і селян та збільшення представників номенклатури.

Відбулися зміни у системі радянського виборчого права. Зокрема, встановлювалася відмінність щодо віку користування активним і пасивним виборчим правом. Право обирати, як і раніше, мали громадяни, яким виповнилося 18 років. Однак віковий ценз для обрання у вищі органи влади підвищився. Депутатом ВР УРСР громадянин міг стати від 21 року, а ВР СРСР — від 23 років.

Формальні реорганізаційні зміни відбулися і в структурі виконавчо-розпорядчої влади. У березні 1946 р. Раднарком СРСР було перетворено у Раду Міністрів, а наркомати — на міністерства. Такі ж перетворення, відповідно до Указу ВР УРСР (25 березня 1946 р.), відбулися і в Україні. Хоча (за І. Сафроною), як, непостійність кількості міністерств (як союзних, так і союзно-республіканських) ніяк не впливала з об'єктивних умов. На кінець сталінського періоду в Україні нараховувалося двадцять союзно-республіканських міністерств і лише сім республіканських.

Отже, повоєнний період 1945—1953 рр. характеризується відновленням і розвитком сталінського тоталітаризму в Україні. Ще більше зміцнюється адміністративно-командна система. Характерним явищем стає посилення керівництва партії усіма ланками державного апарату. Не змінювало сутності державно-політичної системи СРСР-УРСР як тоталітарної повоєнне відновлення і реорганізація конституційних органів влади. Проте перше повоєнне десятиліття — це ще й період остаточного об'єднання українського народу у складі СРСР (УРСР), успішної відбудови народного господарства.

Розділ II.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ НАСЕЛЕННЯ

Політико-ідеологічні та юридичні засади проведення «соціалістичної реконструкції» народного господарства УСРР

Основні принципи, що були втілені сталінським керівництвом у соціально-економічній сфері 1930-х рр., мали на меті реконструювати на «соціалістичних засадах» народне господарство. Керована новим вождем партія через *індустріалізацію*, тобто створення важкої машинної індустрії в усіх галузях промисловості, та *колективізацію* сільського господарства знову поверталася на згубний курс ліквідації приватної власності та ринку і згортання товарно-грошових відносин. Цього разу треба було ліквідувати власність десятків мільйонів селян та інших дрібних товаровиробників і налагодити «безпосередній», тобто позаринковий обмін між містом і селом на засадах *контрактації*. Постанова ЦК ВКП (б) «*Про основні підсумки і чергові завдання контрактації зернових посівів*» (26 серпня 1929 р.) описувало контрактацію як «...двосторонній договір між державою і кооперативними об'єднаннями селянських господарств, який передбачає певне замовлення з боку держави кооперованим виробникам на виробництво певної кількості та якості сільськогосподарської продукції та організовану задачу її державі у встановлені терміни на передбачених умовах».

Партія здійснювала нову (після непу) економічну політику двома основними шляхами: репресивним (масовим терором) і юридичним. Той, хто не схвалював «генеральної лінії» Кремля на «соціалістичне будівництво», наражався на репресії. А радянські органи влади приймали лише такі закони і постанови, які були попередньо узгоджені в Політбюро ЦК ВКП(б). До того ж, в умовах взятого курсу на прискорений соціально-економічний розвиток (т.зв. «сталінський стрибок») партійне керівництво все частіше починало оприлюднювати прирівняні до законів постанови, якими мусили керуватися всі органи влади.

Для розвитку сільського господарства в УСРР ключове значення, аж до Голодомору 1932–1933 рр., мала вже згадана постанова ЦК ВКП(б) «*Про основні підсумки і чергові завдання в галузі контрактації зернових посівів*» (26 серпня 1929 р.). Нею (за С. Кульчицьким) фактично скасовувався запроваджений Х з'їздом РКП(б) продовольчий податок, а відносини між містом і селом переводилися на цілком інші економічні засади — комуністичні. У цій постанові контрактація розглядалася як «засіб організації планового продуктообміну між містом і селом». Однак, щоб замінити товарообмін продуктообміном, треба було позбавити селян економічної незалежності, тобто об'єднати їх у залежні від влади сільськогосподарські колективні

*Розкуркулена селянська сім'я біля свого будинку. Донецька обл.,
с. Вдале, 1930-ті рр..*

господарства — т.зв. колгоспи. Останні оголосили добровільною формою кооперативної організації селян. З початком масової колективізації центральний орган управління колективними господарствами (Колгосп-центр) отримував додаткові повноваження. Відтак тисячі робітників скеровувалися у село, туди ж були скеровані численні партійні активісти і співробітники ОДПУ.

Декларовані більшовиками принципи добровільного об'єднання на селі у процесі колективізації практично від самого початку порушувалися. Вже до кінця 1929 р. ринкові механізми було зламано, і кампанія набула насильницького характеру. Рішення про вступ до колгоспу селяни мали приймати на зборах. Проте місцеві партапаратники й радянські активісти відкрито погрожували тим, хто відмовлявся вступати до колективних господарств. Партійні комітети й державні установи стали «змагатися» між собою за планові показники залучення нових членів колгоспів. Селян силоміць заганяли в колгоспи, використовуючи для цього всі засоби адміністративного тиску. При створенні колгоспів усунулися не тільки засоби виробництва, а й домашня худоба та птиця.

Листопадовий (1929 р.) пленум ЦК ВКП(б) взяв курс на *суцільну колективізацію сільського господарства*. Така колективізація планувалася не просто як прискорення процесу кооперування, а як сукупність примусових заходів. Так, у прийнятій пленумом окремій резолюції «*Про сільське господарство України і про роботу на селі*» ЦК ВКП(б) зобов'язав керівництво УСРР ліквідувати хуторську й відрубну систему землекористування, йти попереду інших республік за темпами колективізації. Останні визначалися на основі висновків роботи

спеціальної комісії Наркомзему і були оприлюднені у постанові ЦК ВКП(б) «Про темп колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву» (5 січня 1930 р.). Зокрема, в Україні колективізація мала завершитися восени 1931 р. або навесні 1932 р. Пріоритетною формою господарювання визнавалася *сільськогосподарська артіль* (в якій земля, худоба і техніка підлягали усуспільненню).

План суцільної колективізації включав перехід до надзвичайних заходів щодо розкуркулення і ліквідації «куркульства» (заможних господарів) як класу. Зрозуміло, термін «куркульство як клас» використовувався лише в ідеологічному сенсі, ніякого «класу», що склався з куркулів, не було. Попри те, постанови РНК СРСР «Про ознаки куркульських господарств, до яких повинен застосовуватися Кодекс законів про працю» (21 травня 1929 р.) та РНК УСРР «Про ознаки куркульських господарств, на які поширюються норми Кодексу законів про працю УСРР» (13 серпня 1929 р.) нормативно визначали, яке саме господарство слід вважати куркульським (у яких систематично використовується наймана праця, в яких є млин, олійниця, цегельня чи інше підприємство, коли члени господарства займаються торгівлею, лихварством, комерційним посередництвом тощо). Але на практиці, за спостереженням авторитетного вченого С. Кульчицького, не було чіткого визначення, хто є куркулем: чи це той, хто використовує найману працю, чи просто заможний селянин.

Заходи для ліквідації «куркульських» господарств у районах суцільної колективізації ЦК ВКП(б) розробив у таємній постанові від 30 січня 1930 р., основні положення якої оприлюднювала постанова ЦВК і РНК СРСР «Про заходи щодо зміцнення соціалістичної перебудови сільського господарства в районах суцільної колективізації та щодо боротьби з куркульством» (1 лютого 1930 р.). Формою боротьби із заможним селянством визначалося т. зв. «розкуркулення», тобто економічне пограбування селян, порушення їхніх політичних і соціально-економічних прав, репресії. Місцевим виконкомом надавалося право конфіскації майна куркулів і виселення їх за межі населених пунктів. Конфісковане майно підлягало передачі в неподільні фонди колгоспів. Щодо заможних селянських господарств проводилася репресивна податкова політика. Пограбуванню підлягали, згідно з офіційною статистикою, понад 200 тис. селянських господарств, хоча фактично таких було набагато більше.

Розкуркулення проводили спеціальні комісії у складі першого секретаря райкому, голови виконкому і керівника місцевого відділу ОДПУ. Списки куркулів склалися за сприяння сільських активістів. Тих, кого зарахували до куркулів, поділяли на три категорії: 1) активні вороги радянської влади, учасники антирадянських виступів. Вони підлягали 10-річному ув'язненню або розстрілу; 2) пасивні вороги радянського ладу, тобто ті, хто намагався в рамках радянського законодавства боронити свою власність; їхнє майно підлягало конфіскації, а самі господарі мали бути вислані до північних і східних районів СРСР; 3) лояльні до політики Комуністичної партії особи, які не чинили опору радянській владі. Певна їх частина, щоб зберегти своє господарство, навіть готова була вступити до колгоспів. Таких селян переселяли за території колективізації, надавши їм гірші землі.

Зауважимо, що розкуркулення відбувалося з грубими порушеннями чинного радянського законодавства. Так, О. Дзера справедливо зазначає, що норми чинного тоді *Земельного кодексу УСРР* (1922 р.) не забороняли, а отже визначали умови трудового землекористування, оренди землі, використання найманої праці. Тобто вищезгадані постанови ВУЦВК і РНК УСРР фактично зупинили у певній частині дію кодексів та деяких інших законів, які, звичайно, мали вищу юридичну силу порівняно з постановами. Це свідчить про сумнівність правових підстав застосовуваних методів колективізації. І лише з досягненням кульмінації розкуркулення ВУЦВК і РНК УСРР видав постанову *«Про заборону орендувати землю й застосовувати найману працю в одноосібних господарствах у районах суцільної колективізації»* (5 квітня 1930 р.). Вона скасувала прийняті раніше постанови про оренду землі і найм робочої сили, зняла заборону на розкуркулення, а також дозволила місцевим органам конфіскувати у «куркулів» на користь колгоспів худобу та сільськогосподарське обладнання, а самих «куркулів» віддавати до суду або примусово виселяти з села.

В умовах протесту проти насильницьких методів колективізації, що на початку 1930 р. спричинили не лише масовий вихід селян з колгоспів, а й збройні виступи, ЦК ВКП(б) прийняв постанову *«Про боротьбу з викривленням лінії партії у колгоспному русі»* (14 березня 1930 р.), де порушення принципу добровільності при вступі до колгоспів і факти примусового усупільнення житлових будівель, дрібної худоби, птиці, нетоварної молочної худоби було названо «викривленнями партійної лінії». Хоча насправді (за Л. Снісаренко) порушення принципу добровільності в ході колективізації було не «викривленням», а втіленням офіційної партійної політики, оскільки альтернативою «добровільній» колективізації було виселення з конфіскацією майна, а то й позбавлення життя. Успішне виконання *політичних завдань* партії щодо суцільної колективізації констатувала прийнята ЦК ВКП(б) постановою *«Про темпи подальшої колективізації і завдання укріплення колгоспів»* (2 серпня 1931 р.). Наприкінці 1932 р. колективізація практично завершилася, й панівними формами сільськогосподарського виробництва стали колгоспи, а також *радгоспи* (державні сільськогосподарські підприємства, які утворювалися на основі т.зв. *соціалістичної* власності на землю та інші засоби виробництва).

Одночасно з колективізацією розгорталася *індустріалізація* СРСР. Ідеологічною передумовою індустріалізації вважають сформульоване Й. Сталіним у 1924 р. гасло «про побудову соціалізму в одній країні». На XIV з'їзді ВКП(б) (грудень 1925 р.) з цього гасла було зроблено практичний висновок: СРСР повинен завоювати економічну самостійність, щоб перетворися із «країни, що ввозить машини і обладнання» в країну, що їх виробляє. Започаткований XIV партз'їздом курс на індустріалізацію декілька років здійснювався в межах наявних ресурсів. Однак після затвердження першого п'ятирічного плану (травень 1929 р.) темпи капітального будівництва у промисловості були суттєво прискорені серією постанов ЦК ВКП(б), якими фактично було закріплено політику *форсованої індустріалізації*.

Директивне управління економікою було б неможливим в умовах існування різних форм власності в економіці, тому для забезпечення політики форсованої індустріалізації слід було досягти неподільного панування державного сектора в економіці. Це означало, що держава мала перетворитися на власника засобів виробництва, обмежуючи самостійність підприємств, які їй належать, та ліквідувати приватну господарську діяльність.

Вирішення цих проблем започаткувала постанова ЦК ВКП(б) «Про реорганізацію управління промисловістю» (5 грудня 1929 р.), за якою підприємство проголошувалося основною ланкою управління. При цьому його зобов'язували «дотримуватися найсуворішої виробничо-планової дисципліни у межах встановлених лімітів». Кредитна реформа (1930–1931 рр.), здійснена на підставі постанов ЦВК і РНК СРСР від 30 січня 1930 р. і 20 березня 1931 р., узалежнювала отримання підприємством кредиту від виконання планових завдань держави. Щоб примусити державні підприємства працювати ефективно (вони не були матеріально зацікавлені в результатах своєї праці), держава застосовувала заходи адміністративного примусу: спочатку створила систему контролю за виконанням договорів між господарськими організаціями, а згодом — встановила кримінальну відповідальність у вигляді позбавлення волі на строк від п'яти до восьми років за випуск неякісної чи некомплектної продукції.

Ліквідації приватної господарської діяльності сприяла, насамперед, податкова політика. Так, приватні підприємці одночасно з прибутковим податком платили інші численні податки й акцизи, тоді як державні підприємства на підставі постанови ЦВК і РНК СРСР «Про податкову реформу» від 2 вересня 1930 р. — два основних платежі: податок з обороту і відрухування від прибутку. За таких умов оподаткування приватні підприємства аж ніяк не могли конкурувати з державними.

Усебічно застосовуючи командно-адміністративні важелі управління народним господарством та ігноруючи економічні закони його розвитку, починаючи від 1930 р., комуністи вдавалися до т. зв. «підхльостування» країни (термін самого Й. Сталіна) — втручання у планові показники, за якими встановлювалися неможливо високі планові завдання з виробництва і капітального будівництва. Свої прорахунки в індустріальному розвитку сталінське керівництво пояснювало народу як «диверсії», «саботаж», «контрреволюційну троцькістську діяльність» і вдавалося до репресій, зокрема, у загальносоюзному вимірі. «Шахтинська справа» (травень 1928 р.) — показовий процес над старими фахівцями вугільної промисловості — стала початком курсу на оновлення технічних кадрів. Розпочинаються масові «чистки» звинувачених у «правому ухилі» або «чужому соціальному походженні» співробітників Держплану, ВРНГ тощо. З початку 1930-х рр. пройшли численні судові процеси над «саботажниками» із середовища «буржуазних спеціалістів». Тоді органами ОДПУ була «викрита» «Промислова партія» («Промпартія») — «антирадянська підпільна шкідницька організація», до якої буцімто належали представники науково-технічної інтелігенції. Наступ на старі кадри супроводжувався широким висуванням на керівні посади робітників — членів

партії, що негативно позначилося на розвитку виробництва. У липні 1931 р. було зроблено спробу зупинити цей процес. Було засуджено такі явища як зрівняння в оплаті праці, «спецеїдство», надто швидке просування некваліфікованих людей у керівництво підприємствами. Окремі дискримінаційні заходи щодо старих кадрів скасовувалися (наприклад, обмеження доступу їхніх дітей до вищої освіти).

Політика «підхльостування», яка у промисловості реалізувалася у вигляді встановлення надвисоких планових завдань, у сільському господарстві мала інший вигляд. Упродовж 1930—1932 рр. держава, всупереч прийнятим нею ж постановам про регулювання норм хлібозаготівель по регіонах, забирала у колгоспів практично увесь вирощений урожай. Для цього у село на допомогу місцевому апарату було скеровано новий контингент уповноважених і приймалися відповідні нормативно-правові акти.

Постановою РНК УСРР «Про заходи щодо посилення хлібозаготівель» (18 листопада 1932 р.) райвиконкомам надавалося право передавати в органи хлібозаготівлі всі колгоспні насінневі, продовольчі, фуражні фонди, а також стягувати штрафи у натуральній формі (продовольством) з колгоспників та одноосібників, які заборгували за хлібозаготівлями. На виконкомі також покладався обов'язок вилучати хліб, прихований під час жнив, молотьби й транспортування. А це спонукало налагодження системи фактично безперевних пошуків хліба у селян. Обшуки під наглядом чекістів здійснювали члени комітетів незаможних селян (вони мали певний відсоток від знайденого хліба) та відряджені з міст робітники. Хліб, який знаходили у селі, вважався прихованим від обліку або розкраденим. У зв'язку з актами «саботажу хлібозаготівельної роботи» відбувалися також арешти і чистка державного апарату. Вершиною такого насильницького насадження колгоспного ладу в Україні стала конфіскація під виглядом хлібозаготівель усіх селянських продовольчих запасів, здійснена на вимогу Й. Сталіна взимку 1932—1933 рр. Тоді у селян на підставі усних вказівок вилучали все, що годилося для їжі. І це призвело до Голодомору.

Застосування терору у страхітливих масштабах поєднувалося з радикальною зміною економічної політики. У другій п'ятирічці (1933—1937 рр.) були суттєво зменшені планові темпи промислового зростання. Це сприяло подоланню диспропорцій і кризових явищ у промисловості. Спільною постановою Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами» (19 січня 1933 р.), яка, на думку Л. Снісаренко, за змістом фактично нагадувала заміну продрозкладки продподатком, на принципово інші засади переводилися економічні відносини між містом і селом. Зокрема, держава визнала право власності колгоспів на їхню продукцію і дозволила реалізувати її у вільній торгівлі після сплати фіксованого натурального податку (встановлених твердих норм здачі зерна). Обов'язкова поставка не повинна була перевищувати одну третину валового збору кожного господарства при середньому врожаї.

Одночасно з припиненням практики свавільного вилучення в селян зерна було більш ніж удвічі, порівняно з 1932—1933 роками, зменшено його експорт

Конфісковане у селян зерно. Донеччина, 1932 р.

(В. Василенко). У другій половині 1933 р. — на початку 1934 р. ЦК ВКП(б) та РНК СРСР ухвалили низку постанов, спрямованих на поліпшення умов праці і життя в колгоспах. Ці акти, зокрема, передбачали відмову від нереалістичних квот хлібозаготівель та свавільних методів вилучення зерна, встановлення нового порядку видачі авансів за участь у збиральних роботах (10 червня 1933 р.), нормативне закріплення права колгоспників мати корову, дрібну худобу та птицю (20 червня 1933 р.), заборону додаткових зустрічних планів колгоспам, які виконали встановлені планові завдання (2 серпня 1933 р.), надання допомоги безкорівним колгоспникам у придбанні корів (10 серпня 1933 р.) тощо. Завдяки цим заходам колгоспний лад здобув певну автономію в радянській командній економіці. Хоч і в обмежених рамках, в країні збереглися товарно-грошові відносини і ринок. Через ідеологічні причини приватна власність колгоспників на присадибне господарство (з точним означенням величини земельної ділянки і кількості худоби) була оголошена «особистою» власністю.

Отже, наприкінці 1920-х рр. радянське керівництво відмовилося від непу і взяло курс на побудову в країні комуністичної системи виробництва і розподілу суспільного продукту. Закономірним наслідком курсу на максимальні темпи індустріалізації і прискорену суцільну колективізацію був повний перехід від методів економічних до адміністративно-командних. При цьому компартія перебрала на себе невластиві громадським організаціям функції керівництва практично всіма сферами суспільного, в тому числі економічного життя. Законодавчими засобами було закріплено створення в СРСР унікальної моно-

польно-державної економіки, що управлялася з єдиного центру, з повним витісненням приватного капіталу з усіх галузей господарства. Зокрема, мета отримання коштів для індустріалізації та вирішення проблеми постачання міст продовольством досягалася шляхом позбавлення мільйонів селян власності та Голодомором. Створена в такий спосіб система т. зв. *кооперативно-колгоспної власності* забезпечувала вилучення сільськогосподарської продукції у селян за допомогою планів хлібзаготівель чи продподатків.

Індустріалізація і зміни у соціально-правовому статусі робітництва

Передумовою змін у соціально-правовому статусі робітників стала програма індустріального розвитку країни. Націлена на кардинальну модернізацію промисловості, вона об'єктивно позначилася на соціальній структурі радянського суспільства, зокрема й робітництва. Вже вибірковий профспілковий перепис (1932 р.) показав суттєві зміни у джерелах формування зростаючої кількості робітництва. Більше половини усього приросту робітників забезпечило село. У складі працюючих на виробництві майже вдвоє зросла питома вага жінок.

У реалізації грандіозних планів індустріалізації промисловості політика правлячої комуністичної партії була націлена на підпорядкування інтересів робітництва державним інтересам. Щоб отримати якомога більшу віддачу від робітників на виробництві, слід було підвищити продуктивність їхньої праці. Але за відсутності матеріальної зацікавленості самих підприємств, а як наслідок — їхніх працівників у результатах праці, держава вдалася до широкого спектру заходів, що безпосередньо вплинули на соціально-правовий статус робітників. З одного боку, держава намагалася стимулювати частину робітництва через організацію масового виробничого змагання, з іншого — змушувала виконувати плани «соціалістичного будівництва» за допомогою переважно карально-репресивних заходів. Фактично у 1930-х рр. в українських робітників (за Л. Снісаренко) був вибір: стати або героєм праці, або об'єктом морального осуду чи навіть суб'єктом злочину.

Початком курсу партії на використання різного роду стимулюючих заходів щодо робітництва стала постанова ЦК ВКП(б) «*Про соціалістичне змагання фабрик і заводів*» (9 травня 1929 р.). У ній конкретними завданнями проголошувалося «виконання і перевиконання промфінпланів, виконання і перевищення намічених норм зі зниження собівартості і підвищення продуктивності праці, поліпшення якості продукції, боротьба з прогулами і браком, зменшення видатків, досягнення зразкової виробничої дисципліни, активне проведення технічних удосконалень і раціоналізації виробництва з широким залученням робітничого винахідництва». Для розгортання змагання запроваджувалися різні форми «суспільного заохочення»: червоний список, почесна грамота, трудовий прапор. При цьому громадська думка оброблялася за допомогою пропаганди в пресі «ударної праці» (одна з форм масового соціалістичного змагання в СРСР за підвищення продуктивності праці) та морального осуду тих, хто не хотів працювати «ударно».

Стимулювання ударників впроваджувалося також шляхом встановлен-

ня закономірного зв'язку між виробничими досягненнями, трудовою дисципліною і можливістю отримання певних благ. Наприклад, від 1931 р. розпорядженням Наркомату праці (НКП) УСРР виділявся фонд промтоварів для преміювання робітників вугільної промисловості. Постановою ЦК ВКП(б) про забезпечення робочою силою кам'яновугільної промисловості Донбасу (лютий 1931 р.) встановлювався такий порядок видачі обідів і сніданків в їдальнях і буфетах, за яким прогульники позбавлялися права отримувати продовольство у відповідності з кількістю прогульних днів. У липні 1931 р. було прийнято закон, за яким розмір будь-яких соціальних пільг ставився у залежність від стажу роботи на підприємстві.

Зміст і масштаби карально-репресивних заходів щодо робітників зазнавали постійного «удосконалення» і розширення: від методів позаекономічного примусу шляхом адміністративного тиску до заходів репресивного характеру. Посилення адміністративного тиску виявлялося у моральному осуді всіх тих, хто ухилявся від ударної праці, висловлював незгоду зі способами реалізації проголошеного курсу. Заходи громадського впливу (показові суди, бесіди, стінгазети, «чорна» дошка) доповнювалися грошовими стягненнями.

Нова тенденція втілювалася через звуження правового поля захисту прав працюючих та шляхом розширення повноважень адміністрації підприємств. Вжиті заходи перетворювали робітників на слухняних виконавців владних розпоряджень. Так, затверджені НКП СРСР *Правила внутрішнього розпорядку* (17 грудня 1930 р.) фактично забороняли робітнику відмовлятися від понаднормової роботи, а також від виконання роботи за розцінками та нормами, з якими він був не згоден. Жорстко фіксувався початок і кінець робочого дня: тих, що спізнилися, реєстрували і допускали до роботи тільки з дозволу адміністрації; щоб залишити роботу раніше, необхідно було отримати перепустку. Про свій невихід на роботу працівник мав повідомити або напередодні, або того ж дня майстрові або завцеху.

Табель покарань у *Правилах* передбачав численні стягнення за порушення трудової дисципліни: догана з оголошенням по підприємству, цеху й повідомленням фабрично-заводського місцевого комітету чи цехкому і відміткою в документі робітника; притягнення до відповідальності за рішенням виробничого товариського суду; у випадку систематичного порушення трудової дисципліни — звільнення без попередження і вихідної допомоги із заборону працювати на промислових підприємствах і на транспорті протягом шести місяців. У випадку злісного порушення трудової дисципліни робітника притягали до кримінальної відповідальності за вироком народного суду. При цьому адміністрація мала право, не очікуючи вироку суду, звільнити робітника або відсторонити його від роботи. До того ж незалежно від накладеного покарання наймач мав право стягнути збитки, завдані порушенням трудової дисципліни, і не заплатити робітнику заробітну плату за час запізнення або прогулу.

Робітник не мав можливості вільно обирати собі місце праці. У цьому плані його права повністю підривала кампанія т. зв. «самозакріплення» (прикріплення робітника до конкретного підприємства). Вона мала стати перешкодою плинності робочої сили. Також для боротьби з цим явищем (у документах — «лі-

тунство») при профспілкових організаціях встановлювалися т. зв. «*громадські заслони*», адміністративно сформовані структури, до складу яких входили представники адміністрації, профкому, комсомолу, преси і кадрових робітників-«ударників». Крім того, з метою запобігти звільненню робітників впродовж шести місяців категорично заборонялося приймати на роботу всіх звільнених за власним бажанням, а документи новоприбулих підлягали ретельній перевірці. Серйозною перешкодою для зміни місця праці стало запровадження наприкінці 1932 р. паспортної системи. Вона упорядкувала і розподілила міграційні потоки, остаточно ліквідувала свободу вибору місця проживання, а для партійно-радянського керівництва стала радикальним засобом боротьби з «літунством».

Нелегкими залишалися житлово-побутові умови робітництва. Ситуація, коли більшість жила, де проживали робітники, була у власності державного сектора, дозволяла державі перетворити його на один із потужних важелів регулювання потоку робітничих кадрів та посилення ефективності їхньої праці на виробництві. Уже у 1929 р. з'явився проект постанови про виселення з рудничних селищ протягом семи днів влітку і двох тижнів узимку тих, кого звільняли за табелем стягнень та за власним бажанням. Улітку 1929 р. на вимогу Політбюро ЦК КП(б)У форсували темп виселення нетрудових елементів з рудничних колоній, перевіряючи тих, хто проживав у цих колоніях. Виселенню підлягали також порушники трудової дисципліни (О. Трубенюк). Певні обмеження встановлювалися і для отримання соціальної допомоги при тимчасовій непрацездатності. У липні 1931 р. було прийнято закон, за яким робітник, який захворів внаслідок гострого сп'яніння або вчинків, ним спричинених (бійки, поранення), позбавлявся допомоги протягом перших п'яти календарних днів хвороби.

Проте планомірна, чітка й рішуча антиробітничка політика, на думку авторитетного зарубіжного українознавця Г. Костюка, розпочалася напередодні Другої світової війни. Вже від 1938 р. робітників і службовців пропонувалося віддавати під суд за три прогули на місяць. Кілька постанов антиробітничого змісту з'явилося у 1939 р. Першою серед них була постанова РНК СРСР «*Про впровадження трудових книжок*», яка «з метою впорядкування обліку робітників та службовців на підприємствах і в установах» від 15 січня 1939 р. передбачала для робітників та службовців усіх державних установ трудові книжки, які видавалися адміністрацією. Докладно й продумано розроблені й запропоновані адміністраціями заводів, промислових, господарських, культурних й адміністративних закладів усіх республік форми трудових книжок були, по суті, дуже чіткими поліцейними реєстраційними посвідченнями про міру благонадійності й лояльності кожного робітника й службовця СРСР.

Вважаємо, що ще одним тяжким ударом по правах робітництва стала постанова РНК СРСР, ЦК ВКП(б) й Всесоюзної центральної ради профспілок (ВЦРПС) «*Про заходи щодо впорядкування трудової дисципліни, покращення практики державного соціального страхування й боротьби зі зловживаннями у цій справі*». Її жорстокість і антиробітничу спрямованість засвідчує 12-й пункт. За ним усі робітники, звільнені з роботи, що проживають у «комунальних будинках для робітників, незалежно від кількості членів родини й маленьких дітей,

підлягають обов'язковому виселенню в декадний термін в адміністративному порядку без надання житлової площі». Тобто ця постанова узаконовала право викидати звільнених робітників і їхні родини буквально на вулицю.

Державно-політична вимога працювати у відповідності з планами індустріалізації особливо активно підкріплювалася у законодавстві в 1940 р. Тоді було оприлюднено дуже схожі на мобілізаційні заходи воєнного часу укази Президії Верховної Ради (ПВР) СРСР. Погоджуємося з думкою М.Шитюка, що їх сукупність свідчила про побудову завершеної системи казарменої економіки з механізмом тотальної мобілізації.

Так, 10 лютого 1940 р. побачив світ указ *«Про заборону продажу, обміну і відпуску на сторону обладнання і матеріалів і про судову відповідальність за ці незаконні дії»*, 10 липня — *«Про відповідальність за випуск неякісної чи некомплектної продукції і за недотримання обов'язкових стандартів промисловими підприємствами»*. Строк покарання відповідно до цих указів коливався від п'яти до восьми років. Враховуючи тогочасну якість продукції і дисципліну у «соціалістичному виробництві», зрозуміло, що даний указ становив реальну загрозу для мільйонів організаторів і виконавців у промисловості. Розширювали коло караних дій на виробництві й спрощували розгляд справ щодо порушень трудової дисципліни укази ПВР СРСР *«Про розгляд народними судами справ про прогули і самовільне залишення підприємств і організацій без участі народних засідателів»* і *«Про кримінальну відповідальність за дрібні крадіжки на виробництві і за хуліганство»* (10 серпня 1940 р.). Однак вершиною сталінської антиробітничої політики стало видання 26 червня того ж року Указу *«Про перехід на восьмигодинний робочий день, на семиденний робочий тиждень і заборону самовільного залишення робітниками і службовцями підприємств і організацій»* (діяв до 25 квітня 1956 р.).

Останній указ: 1) позбавляв робітників завойованого ними права на семигодинний робочий день; 2) забороняв самовільне звільнення робітників та службовців з державних, кооперативних і суспільних підприємств та установ, а також самовільний перехід з одного підприємства на інше або з одної установи в іншу; 3) звільнення з підприємства й установи, перехід з одного підприємства на інше або з одної установи в іншу міг дозволити тільки директор підприємства або начальник установи; 4) встановлював, що робітники й службовці, які самовільно пішли з підприємства, віддаються під суд і ув'язнюються; 5) стверджував, що за прогул робітники й службовці віддаються під суд і зазнають покарання у виправно-трудовах таборах (тобто концтаборах); 6) попереджав кожного директора або начальника установи, що у випадку, якщо він не віддасть під суд або візьме на роботу робітника, який самовільно пішов з підприємства, сам притягається до судової відповідальності. Лише за півроку дії цього указу за самовільне залишення підприємств і організацій, прогули і запізнення на роботу було засуджено більш як 2,09 млн. осіб, з них понад 1,7 млн. відбували шестимісячний виправно-трудоий строк за місцем роботи.

Мільйони юнаків на підставі цього указу позбавлялися права вільно й самостійно обирати й опановувати спеціальність та умови праці. Відповідно до закону *«Про державні трудові резерви СРСР»* (2 жовтня 1940 р.) молодь від 14

до 17 років фактично насильно мобілізували в систему фабрично-заводських училищ (ФЗУ). Їх чисельність щорічно (за Г. Костюком) сягала одного мільйона. 28 грудня 1940 р. вийшов указ «Про самовільне залишення ремісничого училища».

Завершував цей етап антиробітничої політики сталінізму Указ ПВР СРСР «Про порядок обов'язкового переведення інженерів, технологів, майстрів, службовців і кваліфікованих робітників з одних підприємств в інші» (19 жовтня 1940 р.). Він забороняв переходити за власним бажанням з одного підприємства на інше, а також забороняв залишати роботу без дозволу керівника підприємства. Мільйони робітників і величезна армія технічної інтелігенції на підставі цього указу перетворювались на слухняну й беззахисну воєнізовану армію рабів.

Отже, робітників утримували в межах, необхідних для форсованої індустріалізації, за допомогою жорстких заходів, що визначали їхні умови праці і життєвий рівень. Найбільш симптоматичними ознаками становлення системи позаекономічного примусу і владного тиску в сфері виробництва були звуження правової захищеності робітників, законодавче запровадження системи примусу і неможливість виявлення протесту, оскільки це трактувалося владою як антирадянські прояви. Обмеження елементарної свободи волевиявлення у виробничій та соціально-побутовій сферах створювали спотворену норму життєдіяльності для мільйонів українських працівників. Поступове нарощування обсягів і сфери застосування каральних заходів свідчили про відмову держави регулювати життєдіяльність своїх громадян цивілізованим і демократичним правовим шляхом. Зростання виробничого потенціалу країни супроводжувалося по суті антисоціальною політикою моноідеологічного тоталітарного режиму, зокрема, щодо робітництва, і було ознакою дегуманізації відносин влади і тих, чиїми руками здійснювалося промислове будівництво і виробництво.

Соціально-правовий статус колгоспного селянства

Головним об'єктом політичних маніпуляцій і соціально-економічних експериментів з боку сталінського тоталітарного режиму було українське селянство, тому зміни у його структурі внаслідок колективізації сільського господарства стали закономірними. Учорашні «одноосібники» перетворилися на колгоспників. Лише кілька відсотків з-поміж населення України вважалися кустарями (ремісниками). Куркульство, тобто прошарок найзаможніших селян, припинило існування. Але в українському селі сталінська соціально-економічна революція не обмежилася простою зміною соціальної структури. Вона завершилася утвердженням колгоспної системи господарювання. А це, насамперед, означало *докорінну зміну соціально-правового статусу селянства*.

Основними нормативними актами, в яких виписувався соціально-правовий статус колгоспного селянства були Примірні (трактуються також як «взірцеві», «зразкові») *статuti сільськогосподарської артілі* 1930 і 1935 р. та низка постанов, прийнятих здебільшого ЦВК та РНК СРСР. У цих документах визначалися особливості соціального статусу мешканців села, можливості їхнього пересування чи зміни соціального статусу, система оплати праці тощо.

До прийняття Конституції СРСР (1936 р.) в Україні селянство не мало

юридичної ідентифікації. Колгоспників і селян фіксували сільська рада, правління колгоспів, фінансово-податкові органи, але у повноцінному правовому оформленні громадянства їм взагалі відмовили. Адаже довідка сільської ради, яку видавали селянам, мала тимчасову дію і засвідчувала лише місце проживання та соціальний, а не громадянський статус. Крім того *Примірний статут сільгоспартілі* (1935 р.) з нормативно-правової точки зору унеможлилював зміну соціального статусу колгоспника та його дітей. Адаже заяву про членство в колгоспі писав господар двору, а його діти автоматично ставали колгоспниками і не могли позбутися цього становища навіть після досягнення паспортного віку — 16 років. Отож, фактично в особі колгоспного селянства держава мала справу з підневільною робочою силою, виконавцями її хлібозаготівельних та податкових тягарів.

Мешканці села були не лише позбавлені землі, коней, великої рогатої худоби, засобів виробництва, а й не мали права залишати місце свого постійного проживання. Навколо сіл до квітня 1932 р. діяли т. зв. «заслонні загопи» з військ НКВС, а на залізницях була організована патрульна служба у посиленому режимі.

Незначні можливості для окремих категорій селян залишити село в процесі колективізації надавала постанова наркомату праці та Колгоспцентру СРСР «Про залучення робочої і тяглової сили з колгоспів» (11 лютого 1931 р.). Вона започаткувала короткочасну практику планового вербування робочої сили з колгоспів і селянських господарств («Відхідництво»). Найм робочої сили передбачалося здійснювати через укладання договору між представниками підприємств та правліннями колгоспів. Проте відхід селян на заробітки в економічному плані для них самих був дискримінаційним: з суми зароблених селянином грошей значну частину стягували до колгоспної каси як податкові відрахування. Але навіть за цих умов уже на початку березня 1931 р. Колгоспцентр скасував своє попереднє рішення про відхідництво і почав стримувати його адміністративними заходами.

Необхідність поновлення цієї практики обґрунтовувалося у постанові ЦВК та РНК СРСР «Про відхідництво» (30 червня 1931 р.). Колгоспникам та «селянам-односібникам», які укладали договори про відхідництво, надавали пільги (звільняли від неземлеробського податку, відрахувань до громадських фондів колгоспів, забезпечували роботою у колгоспі після повернення). Госпоргани, що приймали колгоспників-відхідників, оплачували вартість проїзду, видавали добові (2 руб. 50 коп. на день), забезпечували житлом. Надання пільг припинялось, якщо найманець порушував угоду про термін роботи. Правління мали терміново видати довідки колгоспникам-відхідникам про членство в колгоспах, а також зобов'язувалися не викликати їх до завершення терміну угоди. Однак постанова ЦВК та РНК СРСР «Про порядок відхідництва з колгоспів» (17 березня 1933 р.) скасувала усі попередні рішення щодо «відхідництва» й запровадила нову систему, за якою «Відхід» дозволявся виключно з письмової згоди правління колгоспу. А щоб унеможливити постійне перебування колгоспника поза селом, такий дозвіл видавався на визначений термін. Самочинне «відхідництво» не визнавали, а відтак таких селян повертали до резервації —

колгоспу.

Дискримінаційною щодо селян стала і паспортизація населення, яку ЦВК та РНК СРСР запровадили постановою «*Про встановлення єдиної паспортної системи Союзу СРСР та обов'язкову прописку паспортів*» (27 грудня 1932 р.). Вона закріплювала ізоляцію колгоспного селянства, зайвий раз підкреслюючи його фактичне кріпосне становище. Окрім робітників радгоспів, паспортизація не стосувалася решти сільського населення; вона заторкувала громадян країни віком від 16 років, які постійно мешкали у містах, робітничих селищах, працювали на транспорті чи на новобудовах.

До числа певних категорій населення, яким заборонялося видавати паспорти, належали селяни та колгоспники, якщо вони не мешкали у населених пунктах т. зв. *режимної зони*, якою визнавалася 50-кілометрова територія навколо великих міст. В Україні згідно з постановою РНК СРСР «*Про видачу громадянам Союзу РСР паспортів на території СРСР*» (квітень 1933 р.) такими визнавалися Харків, Київ, Одеса, Дніпропетровськ. Режимними також вважалися населені пункти у межах стокілометрової прикордонної смуги країни. У режимних містах і зонах заборонялося видавати паспорти і проживати всім особам, в яких радянська влада вбачала пряму чи потенційну загрозу своєму існуванню. Ця категорія людей підлягала примусовому виселенню. Обмеження на видачу паспортів у режимних зонах поширювалися на значну групу населення: розкуркулених осіб, позбавлених виборчих прав, колишніх в'язнів та ін. Утім у видачі паспорта відмовляли також з політичних міркувань (тим, що не виконували хлібозаготівельних завдань, таємно забивали власну худобу чи були налаштовані антирадянськи).

Отримати паспорт для селянина означало бути запрошеним на роботу до промислових підприємств. Колгоспникам нережимних територій видавали паспорт, якщо вони уклали договір з промисловими підприємствами та новобудовами про працевлаштування, а також за наявності довідки правління того чи іншого колгоспу. За умов індустріалізації країни і, відповідно, зростаючих потреб у робочій силі, така практика санкціонувалася таємною постановою Раднаркому СРСР «*Про прописку паспортів колгоспників-відхідників, які поступають на роботу на підприємства без договорів госпорганів*» (19 вересня 1934 р.). Однак масового характеру це явище не набуло. Під час агітаційних робітничих наборів паспорти видавалися лише на один рік (згодом тимчасовий паспорт міг бути замінений на постійний). Коли колгоспник виїжджав надовго, але тимчасово (сезонні роботи, лісо- чи торфозаготівлю, навчання тощо), він мусив звернутися до сільради по довідку, що замінювала паспорт. Такий «документ» виписували від руки, вклеювали фотокартку і засвідчували печаткою місцевого органу влади.

У т. зв. *паспортизованій* зоні паспорт був єдиним документом, що засвідчував особу, решту посвідчень не визнавали за документ. Селянин непаспортизованої зони не мав права поїхати до паспортизованої зони без наявності паспорта. За втрату паспорта власник сплачував 100 крб. штрафу, отримуючи натомість тимчасове посвідчення. Навіть якби безпаспортний селянин і знайшов роботу в місті, роботодавець, що йому її надав, притягнувся до адміністра-

тивної відповідальності або ж до позбавлення волі до двох років.

У паспорті зразка 1932 р., окрім імені, дати та місця народження, зазначалися національність, місце проживання, соціальний стан, склад родини й відношення до військової служби. Починаючи від квітня 1938 р. власники паспортів прикордонних сільських районів повинні були наклеїти фотографії, а в окремих сільрадах, території яких прилягали до лівого берега р. Дністер, необхідно було додатково показати у паспорті особливий штамп органів міліції.

Здійснивши насильницьку колективізацію, партія більшовиків намагалася модернізувати систему колективного господарювання, відтак взяла за зразок управлінську схему і структуру, подібну до існуючих у промисловості: *бригадну систему*. Бригади стали ключовими організаційними ланками колективного виробництва. Вони виникали «за кутковим принципом» та за ознакою «спеціалізації» за вирощуванням тієї чи іншої сільськогосподарської культури. Причому до бригад приписували навіть сільських вчителів. За кожною з бригад закріплювали сільськогосподарські угіддя, незважаючи на відсутність реманенту чи тяглової сили. Окрім виховних функцій, бригадна форма, як і в промисловості, розглядалася як інструмент «боротьби за врожайність». Останню намагалися збільшити шляхом максимального використання усіх наявних людських можливостей. Відтак з'явилися різні форми матеріального заохочення, «ударництва», «соціалістичного змагання».

Запроваджувана у колгоспах т. зв. «соціалістична система господарювання» ґрунтувалася переважно на схвалених постановою РНК УСРР та ЦК КП(б) У «*Тимчасових правилах трудового розпорядку в колгоспах*» (9 квітня 1934 р.). Нею уряд УСРР та ЦК КП(б)У не тільки заборонили колгоспникам самочинно покидати села без дозволу правління господарства, а й фактично суворо регламентували кожен крок селян у колгоспах.

Виходячи з принципів «Тимчасових правил», в українському селі запроваджувався своєрідний кодекс поведінки колгоспників, положення якого засвідчували їхню напівкріпосне становище. Так, згідно з документом, жоден колгоспник не міг використати свій робочий час поза колгоспом без дозволу на те в кожному окремому випадку правління колгоспу і бригадира його бригади. Всі колгоспники повинні перебувати в певних виробничих бригадах. Колгоспник, призначений на роботу, не мав права вислати замість себе членів свого двору. Колгоспник повинен виходити на роботу в певний час і без особливих нагадувань. Перерви на сніданок, на обід не дозволяються без розпорядження бригадира. Колгоспники не мали права залишати роботу, доки не прийде наступна зміна. Тільки у вільний від колгоспних робіт час колгоспник міг працювати у своїй садибі. Працездатних членів колгоспу, які кілька разів не вийшли на роботу без поважних причин, правління колгоспу могло притягнути до роботи в обов'язковому порядку (*В. Марочко*). Зазначимо, що така система праці залишалася без змін упродовж другої половини 30-х рр., навіть знайшла законодавче оформлення в статуті сільськогосподарської артілі (1935 р.), що затвердив бригадно-ланкову організацію.

Ганебною і принизливою була система нарахування та оплати праці у колгоспах. *Примірним (зразковим) статутом сільськогосподарської артілі*

(1930 р.) передбачався порядок розрахунків з колгоспниками у два етапи: «протягом господарського року на харчові й інші потреби членів артілі видається аванс натурою або грішми не більше як 50% належної за роботу суми. Наприкінці господарського року робиться остаточний розрахунок з оплатою праці». А одразу по завершенні колективізації двох третин селянських господарств у 1931 р. утвердилася система оплати праці колгоспника за *трудодні*.

Трудодень вважали мірилом добробуту, трудової активності і виявом соціалістичної свідомості. Насправді трудоднем фактично була норма виконання колгоспником того чи іншого виду роботи за одиницю часу. Для того щоб мати реальну кількість зароблених трудоднів, необхідно було спочатку виконати норми виробітку. А виконати норму було важко, бо в українських колгоспах внаслідок колективізації та голоду виникла катастрофічна ситуація в галузі тваринництва, скорочувалося поголів'я коней. За невиконання норм виробітку або низьку якість їх виконання колгоспник одержував меншу плату. Норми виробітку, обліком яких займався бригадир, були реальними, а оплата праці — умовною, тому що її обліком займалися постійно, однак розраховувалися двічі на рік. Крім того, зазвичай існував суб'єктивізм колгоспного керівництва (бригадира) у нарахуванні трудоднів. Відтак колгоспник потрапляв у повну залежність від доброго чи поганого ставлення до нього з боку колгоспного керівництва. Якщо людина була у фаворі, їй нараховували більшу кількість трудоднів. А якщо в опалі, то кількість трудоднів могли зменшити. Якщо людина потрапляла до «чорного списку», то їй взагалі не давали жодної роботи, що здебільшого було рівноцінним голодному існуванню і смерті.

Аванси, натуральний обсяг яких часто реально не відповідав прожитковому мінімуму, надавали у першу чергу колишнім наймитам і біднякам. У перші роки колективізації натуральна форма оплати праці коливалася від 100 г до 1 кг зерна на день, хоча й сплачувалася нерегулярно. Зазвичай у роки колективізації (за В. Ноллом) колгоспник у кінці року отримував мішок (два) зерна (переважно пшениці). Мішок важив приблизно 50 кг. Якщо розділити мішок навіть на 300 робочих днів у році, то виходить, що колгоспники заробляли менше 170 г зерна на день. Якщо заробіток складав два мішки, то за кожний день виходило по 340 г.

Варто зауважити, що система і практика розподілу результатів роботи на трудодні, яка функціонувала у 1930-х рр. в УСРР, перестала бути суто економічною проблемою, а набувала ознак соціальної катастрофи. Наприклад, непрацездатним членам колгоспу, тобто підліткам і селянам похилого віку, хліб не видавали. Категорично заборонялося витратити хліб на громадське харчування, видавати його ледарям, а колгоспам, що не виконали хлібозаготівельних завдань, відмовлялося у видачі авансу. Також не видавали хліба на трудодні у разі невиконання індивідуального плану селянським двором. А починаючи з другої половини 1932 р., особливо восени, влада вдалася до застосування методу колективного визиску, масово позбавляючи трудоднів колгоспників, тим самим унеможливаючи авансування та повний розрахунок. Позбавлення колгоспників трудоднів набуло системного характеру. Рішення про скасування зароблених трудоднів приймали уряд, політбюро ЦК КП(б)У, а також місцеві

високопосадовці.

Система оплати праці за трудовні в колгоспах виявилася модернізованим соціально-економічним інститутом кріпацтва. Приписаних до бригад і ланок селян примушували працювати весь світловий день без права залишити поле, запроваджували систему відробітків. Колгоспників через систему штрафування частково позбавляли вже зароблених трудовнів, якщо вони не з'являлися на роботу, не виконували норми або державних хлібозаготівельних зобов'язань. Такі принципи і методи хлібозаготівель років колективізації збереглися і в другій половині 1930-х рр. Більш того, постановою ЦК ВКП(б) й РНК СРСР «Про заходи охорони суспільних земель колгоспів від розбазарювання» (27 травня 1939 р.) вперше на десятий рік колективізації встановлювалися: а) примусова та обов'язкова норма трудовнів для колгоспників (річний мінімум трудовнів мав становити від 60 до 100; за його невиконання колгоспники підлягали виключенню з колективу); б) примусове переселення колгоспників у далекі, незаселені райони Сибіру (Омська область, Челябінська область, Алтайський край, Казахстан, Далекий Схід). Для цього при Раднаркомі СРСР створювалось переселенське управління.

Отже, колективізація зруйнувала економічні підвалини самодіяльних селянських господарств, започаткувала організаційно-господарські основи напівкріпацького соціального статусу колгоспника, якого позбавили права вільного пересування, витворивши нестерпні умови життя. Колгоспи стали справжніми резерваціями для селян, експериментальним полем сталінської модернізації сільського господарства, а безпаспортний селянин — її заручником і жертвою.

Голодомор 1932—1933 рр. в Україні у правовій оцінці

Зусиллями багатьох науковців, зарубіжних (Р. Конквест, Дж. Мейс) та вітчизняних істориків (С. Кульчицький, В. Марочко, Ю. Мицик, Р. Пиріг, Ю. Шаповал та багатьох інших), а також юристів (В. Василенко) неспростовно доведено, що голодне лихоліття в Україні 1932—1933 рр. було організоване штучно, а не спричинене стихійним лихом. Тобто український Голодомор постав внаслідок свідомого застосування з боку більшовицької держави комплексу заходів — складного соціально-економічного та політико-правового механізму *винищення людей*, який мав усі ознаки *геноциду*. Такий висновок було зроблено у Законі України «Про Голодомор 1932—1933 рр. в Україні» (21 листопада 2006 р.). Тим самим нарешті було дано політичну оцінку цим сумнозвісним подіям вітчизняної історії, з якою міжнародна спільнота погодилася давно. (Нагадаємо, що процес визнання Голодомору 1932—33 рр. геноцидом у провідних державах світу розпочався після акції відомих зарубіжних юристів, істориків, політологів в Монреалі у серпні—вересні 1982 р., коли було проведено декілька засідань Міжнародної комісії з розслідування голоду 1932—1933 рр. в Україні, висновки та матеріали якої опубліковано в 1990 р.).

У міжнародному праві під *винищенням* розуміють свідоме широкомасштабне або систематичне вбивство значної кількості людей, зокрема шляхом позбавлення їх доступу до харчів та ліків. Такі дії кваліфікуються як тяжкий міжнародний злочин або злочин проти людяності. До числа останніх належить ге-

Вмерлі від голоду селяни на одній із вулиць Харкова. 1933 р.

ноцид. Відповідно до загальноновизнаних звичаєвих норм міжнародного права, і геноцид, і винищення вважаються найтяжчими міжнародними злочинами. Це знайшло своє віддзеркалення у міжнародних договорах, зокрема в Конвенції ООН «Про попередження злочину геноциду і покарання за нього» (9 грудня 1948 р.). Російськомовний варіант «Конвенції» мав набути силу закону з 1 січня 1950 р., однак не був ратифікований ВР СРСР. Геноцидом, як його тлумачить ст. 2 та 3 згаданого документа, класифікуються дії, застосовані для упередженого знищення (повністю або частково) національної, етнічної, расової чи релігійної групи: вбивство членів, нанесення тяжких тілесних пошкоджень та розумового розладу, навмисне створення для неї таких умов життя, які розраховані на повне чи часткове фізичне винищення, призупинення дітонародження, насильне переміщення дітей однієї групи до іншої. Покаранню підлягали дії: сам геноцид, змова з метою здійснення геноциду, безпосереднє і публічне підбурювання до здійснення геноциду, замах на здійснення геноциду, співучасть у вчиненні акту геноциду.

На думку авторитетного юриста, фахівця з міжнародного права, професора В. Василенка, геноцид відрізняється від інших злочинів проти людяності особливим характером, певною правовою специфікою та наслідками. По-перше, сутнісною ознакою геноциду визнається *якість наміру*, а не кількість жертв, по-друге, геноцид завжди спрямований не проти людей взагалі, а проти чітко окресленого кола різновидів людських груп, по-третє, дії геноцидного характеру націлені не проти окремих членів таких груп, а проти груп як таких.

Тому у доктрині міжнародного права його називають «злочином злочинів».

Для правової оцінки геноцидної поведінки сталінського тоталітарного режиму в Україні 1932–33 рр., вирішальне значення має з'ясування кількох юридичних фактів. А саме: встановлення наявності спеціального наміру сталінського режиму організувати Голодомор в Україні, тобто знищити певну групу, і доведення того, що цей намір стосувався саме цієї національної, етнічної, расової або релігійної групи як такої, тобто з'ясування того факту, що об'єктом злочину стали українські селяни як питома частина української нації.

Перш за все, про намір сталінського тоталітарного режиму організувати Голодомор в Україні свідчать факти свавільного вилучення у селян вирощеного ними врожаю та інших сільськогосподарських продуктів на основі надмірних хлібозаготівельних планів, встановлюваних державою за рішеннями вищих партійних органів. Реалізація таких планів неминуче прирікала село на голодну смерть. Тому планування надмірного вилучення в селян виробленої ними сільгосппродукції була рівнозначна плануванню Голодомору. Отож, можна погодитися з твердженням, що план винищення українських селян був замаскований під надмірні плани хлібозаготівель.

Усі надмірні нереальні плани хлібозаготівель виконували злочинні функції, але лише хлібозаготівельні плани 1932 і 1933 рр. стали планами геноцидного винищення українського селянства. Свідчення цьому — заходи сталінського партійно-державного керівництва. Так, відповідно до наказів і настанов кремлівського керівництва, постанова РНК УСРР «Про заходи посилення хлібозаготівлі» (20 листопада 1932 р.) цілком свідомо навмисно створила умови, спрямовані на масове винищення хліборобів. За незадовільне виконання графіків хлібозаготівель, неправильне використання хліба та його розкрадання створені у колгоспах натуральні фонди перераховувались у фонди хлібозаготівель, заборонялося видавати натураванси, вилучалися натураванси хліба на трудодні, встановлювалися натуральні штрафи розміром 15 місячних норм здавання колгоспом м'яса як усупільненої худоби, так і худоби колгоспників. Взагалі заборонялася торгівля хлібом, особливо в районах, що не виконали плану хлібозаготівель (Див. Документи 2,5). Розширене тлумачення цих постанов виконавцями давало можливість не обмежуватися запровадженням лише натуральних штрафів м'ясом, вилучати й інші харчі (картоплю, квасолу, цибулю, капусту тощо) під приводом боротьби за виконання планів хлібозаготівель.

Крім того, постановою РНК УСРР і ЦК КП(б)У «Про занесення на чорну дошку сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі» (6 грудня 1932 р.) затверджувався режим покарання занесених на «чорну дошку» сіл, який включав: припинення довозу до таких сіл товарів і вивезення з відповідних кооперативних та державних крамниць усіх наявних товарів; повне припинення кооперативної і державної торгівлі на місцях; цілковиту заборону колгоспної торгівлі як для колгоспників, так і для одноосібників; припинення всілякого кредитування і дочасне стягнення кредитів та інших фінансових зобов'язань; репресії проти всіляких чужих, ворожих і контрреволюційних елементів. На підставі цієї та інших подібних постанов (наприклад, «Про відновлення заводу краму до сіл» (15 грудня 1932 р.), яка

характерна тим, що у ній уперше зустрічається поняття «товарна репресія», тобто свідоме призупинення будь-якого продовольчого постачання сільських районів) на «чорну дошку» було занесено сотні українських сіл і навіть (за В. Марочко) суцільні райони. Їхні мешканці опинялись у своєрідних «гетто», позбавлялись елементарних предметів повсякденного побуту, ставали жертвами спеціальних фінансових санкцій та вибіркових політичних репресій (Див. Документ 6). Тому широке застосування надзвичайно жорстоких методів виконання надмірних планів хлібозаготівель і свавільне позбавлення селян усіх запасів продовольства є переконливим доказом наміру тоталітарної влади викликати голод в Україні і використати його як зброя для знищення українського селянства.

Про наявність наміру використати штучно організований голод для знищення українських селян свідчить аналіз поведінки комуністичного керівництва, які зокрема професором В.Василенком обґрунтовано подаються як низка непрямих доказів.

По-перше, у розпал Голодомору українським селянам було заборонено виїздити поза межі України. Заборона забезпечувалась розміщенням на кордонах УСРР та на залізничних станціях військових частин і підрозділів ОДПУ. Відповідно до Постанови Політбюро ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 22 січня 1933 р., органи влади були зобов'язані «не допускати масового виїзду селян із Північного Кавказу в інші краї та в їзд до меж краю з України», а також «масового виїзду з України в інші краї та в їзд на Україну з Північного Кавказу». Ця заборона свідомо позбавляла голодуючих селян можливості придбати необхідні для порятунку харчі поза межами ураженої голодом території України, прирікаючи їх на голодну смерть.

По-друге, систематичні і жорстокі репресивні заходи вживалися до тих партійних і радянських керівників усіх рівнів, які висловлювали незгоду з надмірними планами хлібозаготівель і прагнули допомогти голодуючим селянам шляхом виділення їм харчів із колгоспних фондів.

По-третє, у державних резервах Непорушного і Мобілізаційного фондів було нагромаджено доволі великі обсяги збіжжя, але цей ресурс не було використано для надання допомоги голодуючій Україні.

По-четверте, величезні обсяги збіжжя та інших харчів, вироблених в Україні, експортувалися за її межі — в інші регіони СРСР і за кордон, тоді як мільйони українських селян були позбавлені їжі і вмирили голодною смертю. З Радянського Союзу було експортовано 5,8 млн. т. збіжжя у 1930 р., 4,8 млн. т. у 1931 р., 1,6 млн. т. у 1932 р. та 1,8 млн. т. у 1933 р.

По-п'яте, сталінський тоталітарний режим проголосив голод в Україні неіснуючим явищем і на цій підставі відмовлявся від допомоги, яку пропонували численні неурядові організації, зокрема закордонні українські громади, і отримання якої сприяло б якщо не відверненню трагедії, то зменшенню її масштабів. Політика заперечення Голодомору і відмова від міжнародної гуманітарної допомоги є переконливим додатковим свідченням наміру режиму використати голод як зброя для знищення українського селянства.

Отже, комуністична влада мала вдосталь ресурсів і можливостей для запобігання Голодомору і в Україні, і в інших регіонах СРСР. Однак ці ресурси

не було використано. Натомість в Україні було свідомо застосовано продуману систему репресивних заходів для позбавлення селян їжі та припинення їм доступу до харчів. Причиною цього є намір кремлівського керівництва використати штучний голод для цілковитого упокорення українського селянства і остаточного вирішення «українського питання».

Аргументом на користь того, що Голодомор в Україні був спрямований проти українців (національної групи як такої) вважають, передовсім, той факт, що об'єктом злочину стали насамперед українські селяни як основна питома частина української нації.

Звичайно, у 1932–1933 рр. жертвами штучно організованого голоду стали не лише українські селяни. Однак, як вважає В. Василенко, *лише український Голодомор, який охопив Україну і Кубань, був геноцидом. Голод в інших регіонах СРСР мав ознаки іншого міжнародного злочину, відомого під назвою винищення. Між українським Голодомором і голодом, який у той період охопив інші регіони СРСР, існувала якісна різниця: селян поза межами України та Кубані виморювали голодом як соціальний клас, а українські селяни стали жертвами злочину насамперед через свою приналежність до української нації.*

Вибіркову антиукраїнську спрямованість Голодомору підтверджують такі факти.

Найжорстокіші репресивні заходи, які спричинили штучний голод, режим застосував в Україні і на Кубані, яка входила до складу РРФСР, але за мовою, традиціями і культурою була на той час українською. За переписом населення 1926 р. на Кубані проживало 1 млн. 412 тис. українців, що становило 75% її населення. В цілому ж на Північному Кавказі налічувалося 3 млн. 107 тис. українців.

Уповноваженим з питань забезпечення хлібозаготівель в Україні і на Північному Кавказі було призначено Л. Кагановича, найвідданішого соратника Сталіна. Саме Каганович запровадив режим «чорних дощок» як метод покарання селян Кубані і України шляхом примусового вилучення в них запасів зерна та інших харчів.

Питання хлібозаготівель в Україні і на Північному Кавказі сталінський тоталітарний режим пов'язав безпосередньо з питаннями українізації, про що свідчить Постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «Про хлібозаготівлю на Україні, Північному Кавказі та в Західній області» (14 грудня 1932 р.). Так, у розгорнутих пунктах 4, 6 і 7. Постанови виокремлено лише Україну і Північний Кавказ; українське керівництво піддано жорсткій критиці за хибне здійснення національної політики, а північнокавказьке — за небільшовицьку українізацію, що полегшило буржуазно-націоналістичним елементам, зокрема петлюрівцям та учасникам Кубанської Ради (аналог Центральної Ради), «створення своїх легальних прикриттів, своїх контрреволюційних осередків і організацій».

Постанова містила припис ЦК КП(б)У та РНК України «вигнати петлюрівські та інші буржуазно-націоналістичні елементи з партійних і радянських організацій» і зобов'язувала Північнокавказький крайком і крайвиконком: 1) виселити у найстисліші терміни до північних областей СРСР зі станиці Полтавської (Північний Кавказ), як найбільш контрреволюційної, усіх жителів, за винятком

справді відданих радвладі колгоспників та одноосібників, і заселити цю стацію колгоспниками-червоноармійцями; 2) негайно перевести на Північному Кавказі діловодство радянських і кооперативних органів «українізованих» районів, а також видання усіх газет і журналів з української на російську мову, більш зрозумілу для кубанців; підготувати і до осені перевести викладання в школах на російську мову.

Зміст цієї постанови (за В. Василенком) є переконливим твердженням того, що штучно організований голод в Україні і на Північному Кавказі використовувався не лише як знаряддя винищення селян, а насамперед як привід для руйнації української національної ідентичності та знищення носіїв цієї ідентичності за їхню належність до української національної групи.

Крім того, у союзних постановах, листуванні і виступах кремлівського керівництва поряд з Україною часто виокремлюється Кубань як регіон, якому слід приділити особливу увагу. Про це, наприклад, свідчать постанови Політбюро ЦК ВКП(б) від 1 листопада 1932 р. та бюро Північнокавказького крайкому від 4 листопада 1932 р., листування Кагановича зі Сталіним, його виступи під час поїздок до Північного Кавказу.

Порівняно з іншими регіонами кількість замордованих голодом в Україні і на Кубані була більшою в десять-тринадцять разів. Причому професор С. Кульчицький помітив, що надвисока смертність спостерігалась у сільській місцевості, заселеній переважно українцями. Факт загибелі в Україні і на Кубані критично більшої, ніж деінде, кількості людей вказує на застосування особливо жорстоких і масштабних примусових вилучень продовольства саме в регіонах, заселених українцями.

Від січня 1933 р. лише селянам України і Кубані заборонявся виїзд до сусідніх областей Росії і Білорусії «в пошуках хліба». На їхніх кордонах було встановлено режим блокади, дотримання якого забезпечували підрозділи ДПУ та міліції. Аби унеможливити втечу від голодної смерті, війська не допускали голодуючих українських селян у райони, прилеглі до кордону з Румунією і Польщею. Поряд із нормативними актами, із допомогою яких здійснювалась організація штучного голоду на всій території СРСР, існувала ціла низка специфічно «українських», а точніше — антиукраїнських законів, постанов, інструкцій, директив тощо.

Нарешті, з припиненням Голодомору в другій половині 1933 р., відповідно до постанов Політбюро ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, було утворено *Всесоюзний комітет з переселення*. Згідно з його рішеннями було визначено 42 райони Одеської, Дніпропетровської, Донецької та Харківської областей, куди на місце виморених геноцидом українців організовано переселяли колгоспників з Росії та Білорусії. Під час першого етапу цієї операції до України протягом кінця 1933 — початку 1934 рр. було переселено 20 тисяч сімей. Вимерлі українські села були заселені переважно росіянами, білорусами, а також євреями і німцями, хоча за межами України проживало кілька мільйонів українців.

Отже, Голодомор в Україні 1932—33 рр. мав характер геноциду. Виокремлення українського Голодомору як злочину геноциду спирається на ґрунтовну фактологічну базу. Голодомор в Україні 1932—33 рр. був складником свідомо

спланованої багатоходової превентивної каральної спецоперації, спрямованої проти української нації як такої, оскільки її відродження становило загрозу єдності і самому існуванню радянської імперії. У ході цієї операції з допомогою штучно організованого голоду було завдано нищівного удару по українському селянству з метою фізично знищити значну частину нації, а отже підірвати її визвольний потенціал. Кваліфікація українського Голодомору як злочину геноциду аж ніяк не є запереченням злочинного характеру дій комуністичної влади, що спричинили масову загибель селян інших національностей на території РРФСР та інших республік колишнього СРСР. Парламентська Асамблея Ради Європи (ПАРЕ) схвалила резолюцію (28 квітня 2010 р.) про вшанування пам'яті загиблих в результаті голоду 1932–1933 рр. в Україні та інших республіках колишнього Радянського Союзу і засудила жорстоку політику сталінського режиму.

Кваліфікація Голодомору 1932–1933 рр. як геноциду пов'язана також з питанням відповідальності за вчинення цього злочину. З точки зору права така відповідальність лягає на СРСР, а також на всіх осіб, які брали участь в організації і здійсненні злочину, незалежно від їхньої етнічної належності. СРСР припинив своє існування після 1991 р. Тому від 2008 р. Служба безпеки України (СБУ) почала оприлюднювати списки осіб, причетних до здійснення Голодомору в Україні в 1932–1933 рр. Їх встановлювали включно до районного рівня, широко застосовуючи партійні документи. На підставі наявного законодавства України і вже ухваленого 2006 р. парламентом Закону «Про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні», який визнає Голодомор геноцидом, 22 травня 2009 р. СБУ порушила кримінальну справу за ознаками злочину, передбаченого част. 1 ст. 442 Кримінального кодексу України за фактом здійснення Геноциду в Україні у 1932–1933 рр., від якого загинули мільйони людей. У листопаді 2009 р. було названо обвинувачених у справі, першим з яких фігурував Й. Сталін, а в січні 2010 р. Генеральна прокуратура України передала справу до суду. Київський апеляційний суд визнав 12 січня 2010 р., що Сталін, Молотов, Каганович, Постишев, Косіор, Чубар та Хатаєвич вчинили злочин геноциду, передбачений част. 1 ст. 442 Кримінального кодексу України (геноцид), та заккрив кримінальну справу на підставі пункту 8 част. 1 ст. 6 Кримінально-процесуального кодексу України, у зв'язку з їхньою смертю.

Розділ III.

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ КАРАЛЬНОЇ СИСТЕМИ

Організаційна структура та особливості діяльності радянських репресивно-каральних органів

Радянські силові репресивно-каральні органи — державної безпеки (ДПУ) і внутрішніх справ (міліції) — в Україні 1930-х рр. зазнавали поважних структурних і функціональних змін, зумовлених необхідністю подальшого зміцнення тоталітарно-репресивної системи.

На розвиток організаційної структури силових репресивно-каральних органів суттєво вплинула ліквідація наприкінці 1930 р. НКВС УСРР. Постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про ліквідацію народного комісаріату внутрішніх справ УСРР» (28 грудня 1930 р.), яка текстуально відтворювала загальносоюзну постанову «Про ліквідацію Народних комісаріатів внутрішніх справ союзних і автономних республік» (15 грудня 1930 р.), пояснювала такий крок необхідністю підвищення ефективності діяльності за функціями колишнього наркомату. А він відав комунальним господарством, міліцією, місцями позбавлення волі. Зазначалося, що досягти ефективної роботи НКВС насамперед перешкоджало поєднання ним різнопланових, не взаємопов'язаних функцій — адміністративно-господарських і правоохоронних. Їхні функції передавалися різним республіканським відомствам. Окрім того, це рішення ще й мотивувалося «загостренням класової боротьби всередині суспільства, необхідністю у зв'язку з цим запровадження жорсткої дисципліни, а також надання більшої самостійності в управлінні органам боротьби зі злочинністю та охорони громадської безпеки і революційного порядку». А це схиляє до думки, що найбільш вірогідною причиною ліквідації НКВС усе-таки було прагнення партійно-державного керівництва максимально централізувати усю систему каральних органів.

Статус органів міліції та кримінального розшуку, їхня відомча належність зазначеними нормативно-правовими актами не визначалися, а були урегульовані окремими постановами. Одночасно з постановою про ліквідацію НКВС союзних і автономних республік ЦВК і РНК СРСР прийняли таємну постанову «Про керівництво органами ОДПУ діяльністю міліції та кримінального розшуку», що її ВУЦВК і РНК УСРР продублював прийняттям постанови «Про порядок підпорядкування органів міліції і кримінального розшуку органам Державного політичного управління УСРР» (29 грудня 1930 р.). У складі ОДПУ було утворено Головну інспекцію з міліції і карного розшуку, а від грудня 1932 р. постановою ЦВК і РНК СРСР — Головне управління робітничо-селянської міліції (ГУРСМ) при ОДПУ СРСР. На останнє, зокрема, покладалося загальне керівництво роботою управлінь робітничо-селянської міліції союзних республік, а нагляд за його діяльністю доручався прокуророві Верховного Суду СРСР. Вищий, середній та старший командний склад міліції і карного розшуку урівнювався в матеріальному відношенні з відповідними категоріями працівників ОДПУ.

На органи ДПУ покладалося оперативне керівництво діяльністю, інспектування та контролювання роботи міліції та кримінального розшуку, здійснення кадрових призначень їхнього керівного складу. Оперативне керівництво (за В. Окіпнюком) передбачало розбудову агентурної мережі міліції з урахуванням інтересів органів держбезпеки, використання останніми особового складу міліції та її агентури для боротьби з деякими загальнокримінальними злочинами (напр., хабарництва, фальшивомонетництво), використання можливостей науково-технічних підрозділів міліції (напр., дактилоскопії, фотографування), залучення міліції до охорони та конвоювання, збройних акцій тощо. Місцевими територіальними органами ДПУ були оперативні сектори (від 1932 р. облвідділи), міські та районні відділення, правовий статус яких визначався відповідними наказами ОДПУ СРСР.

Новою рисою у розвитку правового статусу ДПУ УСРР 1930-х рр. стало систематичне використання партійно-державним керівництвом країни їхніх можливостей для вирішення гострих соціально-економічних проблем. Так, органи ДПУ стали одними з основних реалізаторів сталінської аграрної політики. На них покладалася боротьба з політичною опозицією, їм відводилася провідна роль у механізмі застосування репресивного законодавства, зокрема, примусового вилучення зерна під час хлібозаготівель, організації масового виселення селянства в ході колективізації тощо.

Органи міліції у структурі ДПУ розвивалися у напрямі централізації, принципи якої запроваджувалися у першому загальносоюзному *Положенні про робітничо-селянську міліцію* (25 березня 1931 р.). Місцеві органи — крайові, обласні управління, районні та міські відділи — безпосередньо підпорядковувалися вищим органам міліції. До того ж, органи карного розшуку були об'єднані з міліцією в єдине відомство. (ФОТО 06)

Процес централізації репресивно-карального апарату СРСР завершився 10 липня 1934 р., коли постановою ЦВК СРСР було утворено загальносоюзний Наркомат внутрішніх справ (НКВС). До його складу як головні підрозділи увійшли ОДПУ, перетворене в *Головне управління державної безпеки* (ГУДБ) та *Головне управління робітничо-селянської міліції* (ГУРСМ). У союзних республіках створювались республіканські НКВС. В Україні, зокрема, республіканський НКВС був створений 11 липня 1934 р. згідно з постановою ВУЦВК. Він функціонував на підставі Положення про союзний комісаріат, тому став фактичною філією останнього, залишаючись повністю залежним від керівництва НКВС СРСР, а не від уряду республіки. Від часу утворення НКВС СРСР органи внутрішніх справ УСРР діяли виключно в межах правового поля, встановленого юридичними актами вищих органів влади та управління Радянського Союзу чи НКВС СРСР.

Загальносоюзний НКВС (після прийняття Конституції СРСР 1936 р. НКВС СРСР став союзно-республіканським комісаріатом) за характером діяльності і за структурою суттєво відрізнявся від попереднього. Він звільнявся від невластивих йому функцій з керівництва роботою місцевих Рад, а також з керівництва комунальним господарством. Завданнями НКВС визначалися: забезпечення революційного порядку та державної безпеки, охорона соці-

Працівники Одеського обласного управління ОДПУ. Поч. 1930-х рр..

алістичної власності, ведення актів громадського стану, прикордонна охорона. НКВС очолив систему виправно-трудових установ, до його структури входило головне управління таборів (рос. — ГУЛАГ), створене ще у 1930 р. Для виконання покладених завдань в структурі НКВС були утворені, крім головних управлінь (ГУ) державної безпеки (ГУДБ) та робітничо-селянської міліції (ГУРСМ), такі головні управління: пожежної охорони, прикордонної охорони, адміністративно-господарче, виправно-трудових таборів та трудових поселень, а також відділ ЗАГСу. До того ж, практично відразу зі створенням організаційно-структурна побудова НКВС розширювалася. До його складу з інших апаратів державного управління почали передаватись підрозділи, що здійснювали керівництво галузями, які мали важливе народногосподарське та мобілізаційно-оборонне значення. Саме цим пояснює О. Олійник, один з дослідників радянської репресивно-кеарадьної системи в Україні, появу в 1935—1936 рр. в структурі центрального апарату НКВС УРСР Палати Управління мір та ваги, Відділу державної зйомки та картографії, Головного управління шосейних та ґрунтових доріг і автомобільного транспорту (Главдортранс). Місцевими органами НКВС були обласні управління, міські та районні відділи (відділення). Вони створювалися при відповідних радах депутатів трудящих і підпорядковувалися лише НКВС. Така лінійна підпорядкованість зберігалася до середини 1950-х рр.

Структура НКВС насамперед визначалася покладеними на нього завданнями — здійснення всеохопного (тобто тотального) контролю за поведінкою та діяльністю людей. Звідси, визначальною складовою наркомату було Головне управління державної безпеки. Перед ГУДБ ставилося завдання охопити своєю увагою («обслуговуванням») практично всі сфери політики,

економіки, освіти, науки, культури і навіть спорту. Очевидно, саме тому структура ГУДБ зазнавала особливо частих змін. Лише у 1938 р. ЦВК та РНК СРСР прийняли чотири постанови, що регламентували структурну реорганізацію ГУДБ як основної складової структури НКВС. Тоді, наприклад, з республіканського підпорядкування були виведені підрозділи державної безпеки, що здійснювали агентурний нагляд за найважливішими, стратегічними напрямками в сфері економіки та будівництва армії. Про виняткове становище ГУДБ в системі органів НКВС УРСР свідчить зокрема той факт, що майже всі структурні підрозділи НКВС та його місцеві апарати очолювалися співробітниками держбезпеки (О. Олійник). Наприкінці 1936 р. з конспіративною метою було введено цифрове позначення відділів ГУДБ та відповідних їм відділів УДБ в республіканських та обласних НКВС. Наприклад, співробітники 6-го відділу Головного управління державної безпеки вели спостереження за діяльністю міліції, військкоматів, пожежної охорони. Тотальний контроль за поведінкою та настроями населення здійснював секретно-політичний відділ.

Головними відділами ГУРСМ УРСР були такі: карного розшуку, боротьби з розкраданням соціалістичної власності (рос. — БХСС), служби і бойової підготовки, паспортно-реєстраційний, державної автоінспекції (березень 1936 р.). Правова регламентація діяльності останньої відбулась 3 липня 1936 р., коли уряд СРСР затвердив «Положення про ДАІ». Згідно з ним підрозділи ДАІ мали виконувати функції обліку автотранспорту, боротьби з аваріями, нераціональним використанням транспорту та нагляду за підготовкою шоферських кадрів. В середині 30-х років на республіканський НКВС було покладено функції, які до того виконували інші державні органи. 26 жовтня 1935 р. у відання НКВС було передано іноземні відділи (столи) місцевих виконкомів, які структурно увійшли до апаратів міліції. На них покладалась реєстрація іноземців, надання дозволу на проживання, здійснення прописки та виписки іноземців, ведення обліку дипломатичного та консульського корпусу, контроль пересування іноземців по країні та нагляд за ними, контроль за виїздом радянських громадян за кордон та їх поверненням. 21 липня 1935 р. уряд СРСР поклав на органи внутрішніх справ обов'язок видавати дозвіл на відкриття майстерень для виготовлення печаток та штампів, виробництва штемпельної мастики та чорнил за спеціальною рецептурою (О. Олійник). Розширились права НКВС і в галузі дозвільної системи. Так, від травня 1935 р. до об'єктів дозвільної системи окрім вогнепальної зброї додалася холодна.

У червні 1937 р. до структури НКВС увійшла залізнична міліція. Її республіканський апарат управління (відділ залізничної міліції Управління РСМ НКВС УРСР) складався з трьох відділень, що відповідно здійснювали охорону громадського порядку, боротьбу з розкраданням соціалістичної власності та злочинністю. Периферійні органи (дорожні відділи), які організовувались в пунктах дислокування управління доріг, складалася з шляхових, лінійних відділів та пунктів. Окремий напрям в роботі міліції становили дитяча безпритульність, а також злочинність неповнолітніх. У відділеннях міліції були організовані дитячі кімнати; взагалі, діяльність міліції в цьому напрямі була доволі результативною, що дозволило до 1940—1941 рр. в основному ліквідувати безпритульність.

Постановою ЦВК та РНК СРСР було оголошено *Положення про проходження служби начальницьким складом ГУДБ НКВС СРСР* (16 жовтня 1935 р.). Ним регламентувалося кадрове забезпечення органів держбезпеки та умови проходження служби в цьому підрозділі НКВС. Згідно з Положенням, до начальницького складу органів державної безпеки було віднесено особовий склад ГУДБ НКВС СРСР та його місцевих органів, що мав відповідну підготовку і керував оперативною роботою чи безпосередньо займався такою діяльністю в органах державної безпеки СРСР. Кадри начальницького складу ГУДБ мали комплектуватись: особами, що закінчили школи та курси ГУДБ; особами запасу ГУДБ, що залучались до служби в кадровий склад органів держбезпеки; особами командного та начальницького складу прикордонної та внутрішньої охорони НКВС; особовим складом інших управлінь НКВС в атестаційному порядку; особами, що пройшли встановлений НКВС стаж роботи по лінії держбезпеки (кандидати на звання). Наприкінці 1930-х рр. критерії відбору кандидатів до органів держбезпеки стають дедалі жорсткішими. Тоді було взято курс на «біологізацію кадрової політики» у силових відомствах, співвідносно з вимогами до кадрового складу націонал-соціалістичної Німеччини (Див. Документ 7).

Організаційно-структурний розвиток органів міліції також вимагав встановлення єдиної в масштабах Союзу РСР чіткої регламентації прав та обов'язків керівного складу, порядку призначення та звільнення працівників, спеціальних звань та відповідних їм знаків розрізнення. У законодавчому порядку ці питання були вирішені у затвердженому ЦВК та РНК СРСР «*Положенні про проходження служби начальницьким складом робітничо-селянської міліції НКВС СРСР*» (3 липня 1936 р.). До нього було віднесено оперативно-стройовий склад міліції, що мав спеціальну підготовку і виконував керівну чи оперативно-стройову роботу. Комплектація кадрів начальницького складу міліції здійснювалась за рахунок демобілізованих військовослужбовців, випускників школи начскладу ГУРСМ НКВС СРСР, молодшого начальницького складу та міліціонерів в порядку висування, а також осіб, що скеровувались партійними чи радянськими організаціями на керівну роботу до міліції.

З метою посилення партійного впливу на органи внутрішніх справ ЦК ВКП(б) затвердив *Положення про політичний відділ Головного управління міліції НКВС СРСР* (15 вересня 1939 р.). В документі йшлося про налагодження систематичної виховної роботи з особовим складом, посилення дисципліни, дотримання соціалістичної законності, забезпечення високої пильності. Але насправді Положення насамперед закріпило можливості політвідділів здійснювати найсуттєвіший вплив на всі складові правоохоронної діяльності.

З утворенням НКВС СРСР до його компетенції був переданий механізм *позасудової репресії*. Замість скасованих після ліквідації ОДПУ Особливої наради та судової колегії ОДПУ, наділених правом застосування усіх заходів кримінального покарання, включаючи розстріл, було утворено новий позасудовий орган під старою назвою. Постановою ЦВК СРСР «*Про Особливу нараду при Народному комісаріаті Союзу РСР*» (5 листопада 1934 р.) при наркомі внутрішніх справ та під його ж головуванням створювалася «*Особлива нарада*» зі значними повноваженнями. Їй надавалось право здійснювати в

адміністративному порядку висилку (заслання), ув'язнення у виправно-трудовах таборах строком до п'яти років, висилку за межі СРСР іноземців. До складу Особливої наради входили заступники наркома, уповноважені Наркомату по РСФРР, начальник ГУРСМ, нарком внутрішніх справ союзної республіки, на території якої було порушено справу. Обов'язково визнавалася участь у засіданнях Особливої наради Прокурора СРСР чи його заступника, який мав право опротестовувати її рішення до Президії ЦВК СРСР. До того ж, надзвичайні повноваження Особливої наради постійно розширювались (аж до можливості застосування вищої міри покарання).

Органи, які здійснювали позасудову репресію, існували не тільки в центральному апараті НКВС. На місцях розгляд кримінальних справ у позасудовому порядку продовжували здійснювати «трійки». До складу таких «трійок» поруч з начальниками місцевих апаратів державної безпеки входили представники обкому (райкому) партії, виконавчого комітету. Склад кожної з «трійок» затверджувався колегією ОДПУ (НКВС).

Нові «трійки», а пізніше і «двійки», що вирішували долі репресованих за списками, були організовані НКВС СРСР у травні 1935 р. при республіканських та обласних управліннях НКВС (*О. Олійник*). На підставі їх рішень відбувалася розправа над людьми без юридичної аргументації обвинувачення, без наведення будь-яких обґрунтованих мотивів і доказів. Існував і порядок розгляду справ без виклику звинуваченого та свідків до суду так званою «вищою двійкою» у складі Голови Верховного Суду СРСР та Прокурора СРСР. Постанови цього органу при наявності підстав могли скасовуватись та переглядатись Пленумом Верховного Суду СРСР. У зв'язку з проведенням у 1937 р. органами НКВС УРСР масових каральних операцій, списки осіб, що підлягали репресіям, розглядалися також «двійками», до складу яких входили нарком внутрішніх справ та прокурор республіки (в областях — начальник УНКВС і прокурор області).

Розширення повноважень республіканських органів держбезпеки, з одного боку, ускладнення функцій органів міліції через створення спеціалізованих підрозділів — з іншого, призвело до чергової реорганізації каральних структур. На підставі указу Президії Верховної Ради СРСР та постанови ЦК ВКП(б) «*Про розподіл Наркомату внутрішніх справ СРСР на два наркомати*» (3 лютого 1941 р.) було створено самостійний союзно-республіканський Наркомат державної безпеки (НКДБ) СРСР, основу якого становили управління розвідки за кордоном, контррозвідки та секретно-політичне управління.

Утворення НКДБ мотивувалося в основному необхідністю звільнення органів держбезпеки від невластивих їм функцій охорони громадського порядку. Поділ єдиного НКВС СРСР на два самостійні наркомати також пояснюють необхідністю усунення гіперцентралізації каральної системи, спрощення громіздкого апарату НКВС та забезпечення конкуренції між різними каральними органами щодо інформування вищого партійного керівництва. По суті, утворення НКДБ було виділенням зі складу НКВС Головного управління державної безпеки та його реорганізація в окремий наркомат, усі інші структурні підрозділи НКВС і надалі залишалися у його складі. Згодом назва «робітничо-селянська

міліція» була замінена на «міліцію» (25 лютого 1941 р.). Головне управління таборів, Тюремне управління, табірні й виробничі підприємства НКВС СРСР (до НКДБ вони не ввійшли) й далі уособлювали репресивно-каральні функції радянських органів державної безпеки. В умовах воєнного часу на початку серпня 1941 р. обидва «правоохоронні» відомства знову були об'єднані в один наркомат — НКВС УРСР.

Отже, формування в країні тоталітарно-репресивної системи спиралося в основному на каральні органи — держбезпеки, внутрішніх справ, міліції. Їхня діяльність підлягала дедалі більшій централізації, а повноваження, особливо органів держбезпеки, розширювалися. Переломним для повної централізації репресивно-каральної системи став 1934 р., коли був утворений загальносоюзний НКВС, до якого замість ліквідованого ОДПУ увійшло новоутворене головне управління державної безпеки. В Україні також було утворено НКВС, який реально був однією з філій центрального загальносоюзного репресивного апарату. З утворенням НКВС СРСР при ньому було відновлено діяльність позасудового органу — «особливої наради» з широкими каральними повноваженнями. На місцях, як і раніше, діяли спеціальні «трійки», які також не зважали на норми судочинства. Судовий розгляд кримінальних справ було замінено адміністративними рішеннями. Фактично органи НКВС (НКДБ) УРСР мали найважливіші карально-репресивні повноваження, що дало змогу чекістам перейти до більш масових і значно суворіших форм боротьби з «ворогами народу».

Політико-ідеологічні та правові засади «Великого терору»

Ідеологічним підґрунтям системи державного терору, що припадає на 1930-ті рр., вважають висунуте Й. Сталіним положення про неминуче «загострення класової боротьби» у перебігу соціалістичного будівництва (1928 р.). Ця теза давала підстави *каральним органам* посилено шукати «противників соціалізму», «контрреволюціонерів», «ворогів народу», нарощувати масштаби насильства. У суспільстві створювалася атмосфера масового психозу, страху та непевності у завтрашньому дні. Згодом на XVII з'їзді ВКП(б) 1934 р. було зазначено, що політичні та інші проблеми зумовлені розривом між «директивами партійного керівництва і тим, як вони виконуються». Й. Сталін дав своєрідну класифікацію винних такого розриву: «невиправні бюрократи, що обманюють своє керівництво», «чесні говоруни, віддані владі, однак нездатні до керівництва», «люди, які стали вельможами..., які вважають, що партійні і радянські закони писані не для них». Для подолання розриву вимагалася «посилення контролю і боротьби з бюрократизмом і шкідництвом». З'їзд оголосив, що головна мета — «побудова соціалізму» досягнута, а труднощі — лише результат некомпетентності або шкідництва. Влада була готова до проведення масового терору (репресій).

С. Кульчицький за характером масовий терор поділяє на груповий та індивідуалізований. До групового терору в Україні і на Кубані відносять розкуркулення, терор голодом, депортації національних меншин і малочисельних народів. У випадку застосування індивідуалізованого терору

на кожного репресованого заводилася спеціальна справа. Вважається, що в Україні сталінський терор мав превентивний характер: знищувалися або ізолювалися від суспільства ті, хто міг би чинити опір (С. Кульчицький, Ю. Шаповал). Одночасно жертви виконували роль «хлопчаків для побиття». А в цілому одним із завдань масового терору (репресій) було вселяння у громадян страху перед державою. Звідси, обґрунтованими видаються твердження С. Білокона про масовий терор як засіб державного управління.

Правові підвалини розгортання репресивної діяльності фактично було визначено у Кримінальному кодексі УСРР (1927 р.), який узаконував політичну репресію широким визначенням поняття злочину («кожна дія або бездіяльність, яка загрожує радянському ладу...»), переліком і градацією злочинних дій і заходів реагування, дозволом визнати особу соціально небезпечною в силу колишньої злочинної діяльності або минулих зв'язків зі злочинним середовищем, позбавленням її права перебування в певних місцевостях терміном до 3 років (ст. 49) тощо. До згаданого кодексу увійшло також ленінське положення про «революційну правосвідомість» і «революційне сумління» як критерій застосування правниками статей політичного розділу. Однак основні правові акти під нову хвилю репресій були закладені після вбивства одного із лідерів більшовиків С. Кірова. У той же день за пропозицією Сталіна було прийнято постанову ЦВК СРСР «Про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів» (1 грудня 1934 р.). Згідно з постановою, попереднє слідство у справах щодо терористичних організацій та терористичних актів мало закінчитись у 10-денний термін. Обвинувальний акт вручався звинуваченому за добу до розгляду справи. З процесу виключалися прокурор і адвокат. Касаційне оскарження і навіть подання клопотань про помилування в цих справах не допускались, а вирок (розстріл) виконувався негайно після його оголошення.

У кримінально-процесуальне законодавство України цей закон був включений постановою ВУЦВК «Про внесення змін до кримінально-процесуального кодексу УСРР» (9 грудня 1934 р.), де були враховані вищезгадані положення (КПК УСРР було доповнено чотирма статтями). Таким чином, строк слідства від виникнення підозри, отримання неправдивого доносу чи прямої вказівки керівництва і до розстрілу небажаної чи запідозреної в інакомисленні особи зменшувався до кількох діб. Оскільки за цими справами проводили слідство органи НКВС, які користувались правом винесення позасудових вироків, дослідники (О. Олійник) обґрунтовано вважають цей закон таким, що відкривав необмежені можливості для здійснення НКВС масових репресій в УСРР у 1937–1938 рр. і пізніше.

І. Шуйський звернув увагу на те, що система репресивно-каральних органів в УСРР нехтувала нормами кримінально-процесуального права, діяла за власними відомчими інструкціями. Так, після резолюції лютнево-березневого (1937 р.) пленуму ЦК ВКП(б), що вимагала від каральних органів розширення масштабів репресій, НКВС у численних наказах, директивах та циркулярах пропонував підлеглим органам максимально спростити слідство. Відтак порядок проведення слідства було визначено четвертим розділом *оперативного наказу*

народного комісара внутрішніх справ СРСР №00447 «Про операції по репресуванню колишніх куркулів, кримінальних злочинців та інших антирадянських елементів» (30 липня 1937 р.), що складався лише з двох пунктів. Фактично він підміняв собою весь Кримінально-процесуальний кодекс.

Для отримання необхідних свідчень працівники каральних органів вдавалися до позазаконних методів здобуття фальсифікованих свідчень — т. зв. «конвеєрів». Мордування і витончені тортури руйнували нервову систему, внутрішні органи допитуваного, часто перетворювали його на каліку. Закатовані майже до смерті обвинувачені не отримували медичної допомоги. За вказівкою слідчих секретні агенти НКВС піддавали незговірливих співкамерників т. зв. «внутрішньокамерній обробці», переконуючи їх зізнатися у нескоеному злочині, запевняючи заарештованих, що це нібито пом'якшить їхню долю і майбутнє поки що неосиротілої родини (І. Шуйський). Слідчий, зі свого боку, піддавав допитуваного шантажу з приводу родини, яку каральні органи мали змогу заарештувати у будь-який момент. Заарештований не міг знати, що за таємним наказом НКВД СРСР за № 00486 від 15 серпня 1937 р. найближчі родичі викритих «ворогів народу» з 1 серпня 1936 р. підлягали негайному арешту.

Підготовчі заходи до нової хвилі масових репресій обґрунтовувалися у наказі наркома НКВС СРСР М. Єжова від 4 липня 1937 р. Він вимагав від місцевих органів НКВС взяти на облік усіх осілих в області куркулів, колишніх злочинців, що повернулись після відбуття покарання, втікачів із таборів та місць заслання. Відповідно до згаданого наказу, усі куркулі поділялись на дві категорії: 1) найбільш ворожі елементи, що підлягають арешту і розстрілу у порядку адміністративного проведення справ через «трійки»; 2) менш активні, але все ж ворожі елементи, що підлягають висланню в райони за вказівками НКВС СРСР. У числі організаційних заходів з підготовки проведення масштабної репресивної операції були: створення в обласних УНКВС спеціальних штабів з керівництва операцією, поділ кожної області на оперативні сектори, які відповідали території декількох районів. Для організації та проведення акції у кожному секторі формувалась оперативна група, яку очолював відповідальний співробітник обласного управління НКВС УРСР. На нього покладалось керівництво обліком та виявленням осіб, що підпадали під репресії, керівництво розслідуванням, затвердження обвинувачувального висновку та виконання винесених «трійками» вироків. У відповідності з вимогами оперативної обстановки діяльність таких груп забезпечувалась військовими чи міліцейськими підрозділами НКВС.

Сигналом для початку проведення цієї операції з 1 серпня 1937 р. став згаданий вище оперативний наказ НКВС № 00447 від 30 липня 1937 р. У ньому визначалися «цільові групи» репресій. Зокрема, окрім боротьби з «рештками ворожих класів» (колишніх куркулів, церковників, шпигунів тощо), ставилося завдання ліквідації т. зв. *переродженців* і *дворушників* в партії, *«чистки»* військових кадрів тощо. Однак найбільш вражаючою ознакою цього документу було встановлення «лімітів» на арешти, що свідчило про ретельну підготовку і спланованість репресій. Наприклад, для НКВС УРСР спочатку був встановле-

ний ліміт на арешт 28800 громадян.

Вирішального значення для розмаху цієї масштабної репресивної операції набуло положення, відповідно до якого зазначені в наказі НКВС № 00447 цифри були лише орієнтиром. Допускалося підвищення цих цифр. Завдяки цьому положенню було знайдено механізм, що спонукав регіональних керівників НКВС до змагання за найвищі показники і одночасно давав центральному керівництву в Москві інструмент дозування репресій. Приблизно у третині телеграм, що надійшли в ЦК ВКП(б), регіональні партійні керівники просили керівництво дати дозвіл на переслідування, разом з куркулями і колишніми злочинцями, інших груп населення, які відзначалися духом ворожості, небезпеки або шкідливості. Від 15 серпня 1937 р., дати появи чергового наказу наркома НКВС СРСР М. Єжова, репресіям підлягали не лише самі арештовані, тавро «ворога народу» з усіма випливаючими наслідками ставилося і на їхніх дружин та дітей.

Масштаби терору дозувалися і кадровими перестановками. Кожен ново-призначений начальник управління НКВД і кожен новий партійний секретар, що став наступником колишнього, оголошеного «ворогом народу», вступав на свою посаду з гострою критикою курсу попередника. Після такого доносу можна було клопотати в Москві про новий ліміт репресій. Особливо місцеві керівники просили збільшити розкладку, що припала на область, за першою категорією (розстріл). Прискорення маховика терору зверху супроводжувалося активністю знизу. Органам НКВС на місцях не бракувало різного роду сексотів. Донощицтво набуло епідемічного характеру. Його мотиви були дуже різноманітні: заздрість, прагнення отримати кімнату сусіда або усунути колегу, добитися заступництва властей чи просто відвести від себе підозру.

Розрядити вкрай загострену ситуацію мала спільна постанова Раднаркому СРСР та ЦК ВКП(б) *«Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства»* (17 листопада 1938 р.), яка обмежила розмах репресій і упорядкувала ведення слідства. Однак сам принцип пошуку та боротьби з «ворогами народу» нова постанова не виключала, більш того, орієнтувала органи НКВС на подальшу «очистку СРСР від шпигунів, диверсантів, шкідників... за допомогою більш надійних та досконалих методів». Фактично незмінним залишався механізм репресій. На заміну «трійкам» та «двійкам» формально відповідно до *Закону про судоустрій СРСР* (1938 р.) почали створюватися спеціальні суди — військові трибунали військ НКВС, які перебрали на себе значну кількість справ, розслідуваних органами НКВС стосовно як військових, так і цивільних осіб. Крім того, продовжувала функціонувати Особлива нарада при НКВС СРСР як позасудовий репресивний орган. Не було скасовано постанову ЦВК СРСР *«Про порядок провадження справ про підготовку чи скоєння терористичних актів»* (1 грудня 1934 р.), якою встановлювався виключний порядок розслідування та судового розгляду кримінальних справ про шкідництво, терористичні акти і диверсії. І надалі, виконуючи вказівки політичного керівництва країни, органи НКВС нерідко порушували діючі закони. А це серйозно дискредитувало та дезорганізувало їхню роботу.

Отже, найбільшої *«масовидності»* (неологізм, запропонований В. Леніним)

державний терор набирає у 1937—1938 рр. Тоді діяльність органів держбезпеки була спрямована на ліквідацію неіснуючого антирадянського підпілля та боротьбу з «ворогами народу», пошук яких здійснювався в усіх галузях суспільно-політичного та економічного життя. Простір для посилення репресивної діяльності органів НКВС відкривали ідеологія і практика більшовицької державності, що ґрунтувалися на нехтуванні правами людини та її цілковитому підпорядкуванні інтересам держави. Правотворчий процес не тільки не виключав, а й юридично обґрунтував проведення Великого терору. Було створено чіткий механізм його здійснення, розширене правове поле діяльності НКВС.

Законодавче регулювання організаційної побудови і діяльності органів прокуратури

Загальна авторитарна система влади у Країні Рад породила суворий централізований режим нагляду за дотриманням законності, який покладался на органи прокуратури. Попри формальну відсутність до 1933 р. єдиного центру, який би об'єднував усю прокурорську систему СРСР та керував нею, нормативне регулювання діяльності прокуратури радянської України здійснювалося на основі єдиного загальносоюзного законодавства, а її організаційні структури формувалися за спільними для всіх союзних республік принципами. У радянській адміністративно-командній системі сталінського зразка місце прокуратури автоматично визначило нове розуміння соціалістичної законності як законності, спрямованої проти ворогів режиму. Як наслідок, з органу захисту законних прав трудящих прокуратура, за твердженням авторитетного вітчизняного історика права І. Усенка, послідовно перетворювалася на ще один каральний меч у руках держави.

Від початку 1930-х рр., як і раніше, прокуратура республіки та усі її місцеві органи входили до системи наркомюсту. Очоловав прокуратуру УСРР Генеральний прокурор, який одночасно був наркомом юстиції УСРР. Утверджувався функціональний принцип прокуратури як головний організаційний принцип її побудови. Фактично прокуратура була суто наглядовою інстанцією, і в цілому впродовж 1930-х рр. функціональна модель прокуратури не зазнала суттєвих змін.

Основним актом, що визначав правовий статус органів прокуратури, було затверджене ЦВК і РНК СРСР «Положення про Верховний Суд СРСР і Прокуратуру Верховного Суду СРСР» (24 липня 1929 р.). Цим актом до компетенції прокуратури було включено нагляд за законністю, себто відповідністю постанов наркоматів і нижчого рівня центральних союзних установ Конституції СРСР і загальносоюзному законодавству, постановам президій ЦВК союзних республік. Прокуратура Верховного Суду СРСР також мала здійснювати нагляд за законністю дій ОДПУ, наркоматів, інших центральних установ СРСР та організацій загальносоюзного значення; нагляд за правильним і однаковим застосуванням загальносоюзного законодавства в судових органах СРСР і союзних республік, а також за провадженням справ у військових трибуналах і військовій прокуратурі. Відповідно, органи прокуратури мали право порушувати кримі-

нальні справи проти тих, хто вчинив злочин; опротестовувати у встановленому законом порядку постанови, накази, циркуляри і розпорядження, якщо вони не відповідали закону; здійснювати керівництво діяльністю органів дізнання та слідства.

До 1932 р. в Україні діяли міжрайонні, міські та дільничні прокуратури. У складі *міжрайонних прокуратур* працювали старші слідчі, що розслідували справи, підсудні міжрайонним судам; проводили нагляд за розслідуванням справ у міжрайонних секторах ОДПУ (що були підсудні надзвичайним сесіям міжрайонних судів) та судовий нагляд за розглядом кримінальних і цивільних справ міжрайонним судом як першої, так і другої інстанції. У містах, де дислокувалися міжрайпрокуратури, міські прокуратури не організовувалися. Виконання їхніх функцій, в т.ч. і загального нагляду, покладалося на міжрайпрокурора і підлеглих йому прокурорів. Дільничні і міські прокурори підлягали Генеральному прокуророві УСРР безпосередньо. У районах були запроваджені *народні слідчі* (підпорядковувалися дільничним прокурорам).

Новий етап законодавчого регулювання організаційної побудови і діяльності органів прокуратури пов'язаний з постановою ЦВК і РНК СРСР «*Про заснування Прокуратури СРСР*» від 20 червня 1933 р. Однак до кінця 1933 р. ще функціонувала прокуратура Верховного Суду СРСР, і органи прокуратури продовжували залишатись в системі народних комісаріатів юстиції союзних республік. В Україні народний комісар юстиції, він же Генеральний прокурор, був підлеглим Прокуророві СРСР, а як член Уряду УСРР — ще і ВУЦВК, який призначав його на посаду. Згадана постанова покладала на Прокуратуру СРСР лише загальне керівництво діяльністю прокуратур союзних республік, а також нагляд за відповідністю постанов і розпоряджень окремих відомств СРСР, союзних республік і місцевих органів влади Конституції та постановам уряду, за правильним застосуванням законів. Крім того, Прокуратура СРСР могла порушувати кримінальні справи та в усіх судових інстанціях СРСР могла підтримувати обвинувачення. Нагляд за законністю дій силових структур — ОДПУ, міліції, карного розшуку і виправно-трудових установ — регулювався особливим положенням.

Згодом серед основних нормативних актів, що визначали правовий статус прокуратури, були затверджене постановою ЦВК і Раднаркому СРСР «*Положення про Прокуратуру СРСР*» від 17 грудня 1933 р., Конституції СРСР (1936 р.) та УРСР (1937 р.), Закон СРСР «*Про судоустрій Союзу РСР, союзних і автономних республік*» (16 серпня 1938 р.), Постанова РНК СРСР «*Про структуру прокуратури Союзу РСР*» (5 листопада 1936 р.) та деякі інші акти.

Положення про Прокуратуру СРСР (17 грудня 1933 р.) ліквідувало Прокуратуру Верховного Суду СРСР, конкретизувало функції Прокуратури СРСР, сформулювало її завдання, визначило взаємини та форми керівництва Прокуратури СРСР й прокуратур союзних республік. Поряд зі зміцненням «соціалістичної законності», відтепер основним завданням прокуратури СРСР визначалася *охорона суспільної власності* як основи соціалістичного устрою.

Положення давало поштовх до подальшої централізації прокурорського апарату. Прокурор СРСР отримував право давати прокурорам союзних республік обов'язкові вказівки, скликати наради прокурорів союзних республік,

перевіряти діяльність органів прокуратури союзних республік. Однак згідно з цим документом органи держбезпеки — ОДПУ — знову залишалися фактично поза прокурорським наглядом: нагляд за їхньою діяльністю міг здійснювати тільки Прокурор СРСР, а при ньому з цією метою створювалася прокуратура із спеціальних справ на чолі зі старшим помічником Прокурора СРСР. У союзних і автономних республіках, крлях і областях засновувалися посади прокурорів зі спеціальних справ і прокурорів для нагляду за оперативними секторами ОДПУ, які призначалися і відкликалися тільки Прокурором СРСР. Отже, прокурорський нагляд за діяльністю органів ДПУ набув формального характеру та був функціонально та структурно відрізаний від загальної схеми прокурорського нагляду. Більш того, як помітив В. Окіпнюк, прокурорські працівники були орієнтовані партійним керівництвом на сприяння органам ДПУ в проведенні масових репресій, залучалися до участі у позасудових органах.

Для остаточного формування системи низових органів прокуратури важливе значення мала постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про організацію районних прокуратур УСРР» (21 березня 1934 р.), за якою до місцевих органів прокуратури належали: 1) прокуратура АМСРР; 2) обласні прокуратури; 3) у містах, підпорядкованих безпосередньо обласним виконавчим комітетам або центру, — міські прокуратури; 4) в областях, де ще залишалися округи (напр., Донецькій області — Старобільський округ, шість прикордонних округів на території Київської та Вінницької областей), — окружні прокуратури; 5) районні прокуратури. Останні створювалися з «метою поліпшення нагляду за здійсненням законності і зміцнення прокурорського нагляду» замість колишніх дільничних прокуратур.

Завершилася централізація усіх органів Прокуратури СРСР з прийняттям постанови ЦВК і РНК СРСР «Про утворення Народного Комісаріату Юстиції Союзу РСР» (20 липня 1936 р.). Органи прокуратури були остаточно виведені з системи народних комісаріатів юстиції союзних та автономних республік і повністю підпорядковані безпосередньо Прокуророві Союзу РСР. Крім того, було встановлено, що кримінальне законодавство, а також закони про судочинство і судоустрій повинні бути єдиними на всій території Союзу.

На відміну від Конституції УСРР (1929 р.), де не розглядалися питання, пов'язані з організацією та діяльністю судово-прокурорських органів, «сталінські» Конституції СРСР (1936 р.) і УРСР (1937 р.) мали спеціальні розділи, що присвячувалися суду та прокуратурі. Тут визначалися засади судоустрою та порядок утворення органів прокуратури, проголошувалися головні принципи їхньої діяльності. Конституція СРСР 1936 р. завершила процес становлення прокуратури як суворо централізованої системи на чолі з Генеральним прокурором СРСР.

Відповідно до конституційних актів СРСР-УРСР (1936—1937 рр.) було передбачено, що вищий нагляд за точним дотриманням законів усіма наркоматами і установами, як і окремими посадовими особами і громадянами, на території республіки здійснює *Генеральний прокурор* СРСР як безпосередньо, так і через Прокурора УРСР. (З прийняттям Конституції УРСР 1937 р. найменування Генеральний прокурор було скасовано, натомість встановлено «Прокурор УРСР»). Прокурор республіки та обласні прокурори призначалися союз-

ним прокурором на п'ять років. Районні і міські прокурори, затверджені на той самий строк, також не могли уникнути жорсткої централізації: формально вони призначалися республіканським прокурором, але із наступним затвердженням прокурором Союзу РСР. На практиці кандидати на прокурорські посади повинні були пройти співбесіду з керівником відповідного партійного органу й отримати його згоду на призначення.

З прийняттям Конституції СРСР 1936 р. та УПСР 1937 р. викристалізувались функції і форми діяльності прокуратури. Основною функцією прокуратури залишався *загальний нагляд*, здійснення якого мало на меті встановлення однакового розуміння законності в СРСР, забезпечення стабільності радянських законів і неухильного втілення їх у життя. Функція нагляду вважалася єдиною і головною функцією прокуратури. Навіть розслідування кримінальних справ чи підтримання державного обвинувачення в суді, які нині можна віднести до функцій кримінального переслідування, у 1930-ті рр. розглядалися як наглядова функція прокуратури або логічне її продовження (В. Сухонос). Робота прокуратури із загального нагляду повинна була організовуватись таким чином, щоб в центрі уваги прокурора постійно перебували найактуальніші питання «зміцнення законності», що впливали з рішень компартії щодо виконання державних планів і господарсько-політичних заходів. Здійснюючи загальний нагляд, прокурор не повинен був обмежуватись лише усуненням фактів порушення закону, а й притягав винних до відповідальності. Основною офіційною формою реагування прокурора на незаконні акти чи дії визнавався *протест*.

Прокуратура СРСР-УПСР 1930-х рр. як елемент «пролетарської держави» та заідеологізованої більшовицької системи, виконувала ту роль та ті функції, які визначалися цією системою. Так, генеральний прокурор республіки підтримував карально-насильницькі дії державних структур під час Голодомору 1932–33 рр., видавши спеціальний наказ (листопад 1932 р.), у якому наголошувалося на необхідності широкого застосування репресій «як нещадної кари щодо куркулів і всіх класових ворогів, що зривають або гальмують успішну боротьбу за хліб» (В. Марочко). Незважаючи на своє призначення — стояти на сторожі законності, прокуратура фактично не стала та й не могла стати в той час її гарантом в органах держбезпеки і НКВС, які працювали в тих формах і тими методами, що були потрібні для підтримання правопорядку авторитарної держави. Зокрема, від другої половини 1930-х рр. спостерігається обмеження прокурорського нагляду у боротьбі з т. зв. «контрреволюційними злочинами». Як наслідок, прокуратуру від нагляду за дотриманням законності в органах держбезпеки практично було усунуто. У структурі прокуратури в особливому порядку створюються прокуратури військ НКВС, а також у справах спеціальної підсудності в обласних, крайових та республіканських прокуратурах. Фактично це були позазаконні органи, діяльність яких конституцією не передбачалась.

Як одна з ланок репресивного апарату, прокуратура залучалася до діяльності позасудових органів, офіційно створених для розправи з противниками сталінського режиму («Особлива нарада» і т. зв. «трійки»). Уже від лютого 1930 р. в усіх обласних центрах України існували «трійки» — каральні органи,

до складу яких входили начальник управління ОДПУ, обласний прокурор і перший секретар обкому КП(б)У. Такий цілком безконтрольний каральний апарат виносив вироки практично без свідків, без захисту, без ознайомлення з кримінальною справою і навіть без підсудного.

Діяльність «трійок» активізували накази НКВС СРСР від 11 серпня та 20 вересня 1937 р., у відповідності з якими справи за т. зв. «контрреволюційними злочинами» розглядалися також «двійками» у складі наркомів внутрішніх справ республік чи начальників обласних управлінь НКВС спільно з прокурором республіки чи областей. Існував також порядок розгляду справ без виклику обвинувачених і свідків до суду т. зв. «вищою двійкою» за участю голови Верховного Суду СРСР та Прокурора СРСР. Директиви Прокуратури СРСР орієнтували місцеві репресивно-каральні органи на ширше використання такого позасудового органу як *Особливої наради* у складі НКВС СРСР, куди належало скеровувати «справи, за якими немає достатніх документальних даних для розгляду в судах» (І.Білас). Лише прийняття спільної постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства» (17 листопада 1938 р.) на короткий час загальмувало темпи роботи каральних органів. Місцеві «двійки» і «трійки» в Україні діяли до 26 листопада 1938 р., але Особливі наради при НКВС, МДБ, МВС, в які органи прокуратури скеровували справи, за якими не було достатньо матеріалів для судового розгляду, продовжували функціонувати аж до 1 вересня 1953 р.

Отже, зосередивши в центрі важелі керівництва системою прокурорського нагляду, в СРСР-УРСР, держава утверджувала суворий централізований режим нагляду за дотриманням законності. Цей принцип (за І. Усенком), в основі своїй виправданий для унітарної держави чи федерації, для союзу суверенних республік був неприйнятним. З прийняттям конституційних актів 1936—1937 рр. відбувається посилення ролі прокуратури у житті радянського суспільства. Функція нагляду вважалася єдиною і головною функцією прокуратури. Але посилення авторитарних методів керівництва як в СРСР в цілому, так і в Україні, не могли не позначитись на організації і діяльності прокуратури. Вона все більше перетворювалася на каральний орган, використовувалася для проведення і виправдання політичних, репресивних та інших акцій більшовиків.

Організаційно-правові засади централізації судової системи

Радянська судова система в Україні 1930-х рр. складалася із судів *загальної юрисдикції* і *спеціальних судів*, в умовах формування сталінського тоталітарно-репресивного режиму, подібно до органів прокуратури, зазнала помітних структурних та функціональних змін. Характерною рисою реорганізаційних процесів також стала послідовна централізація. Передусім вона здійснювалася в системі *судів загальної юрисдикції*.

Централізаційним процесам у судовій сфері сприяла адміністративно-територіальна реформа, яка відбувалася від початку 1930-х років. Так, з метою пристосування судових органів УСРР до двоступеневої системи, управління ВУЦВК і РНК УСРР видали постанову «Про реорганізацію місцевих органів

юстиції» (29 вересня 1930 р.), за якою окружні суди і прокуратури, президії окружних колегій адвокатів, старші слідчі окружних прокуратур, дільниці народних слідчих і судових виконавців були ліквідовані і замість них створені *міжрайонні суди* (1 жовтня 1930 р.). Вони склалися з цивільного і кримінального відділів та надзвичайної сесії. В останній справі розглядалися у складі одного з членів міжрайонного суду як голови і двох додаткових членів, призначених Президією ВУЦВК зі співробітників ОДПУ УСРР.

Міжрайонні суди діяли як суди *першої інстанції* для розгляду справ, віднесених до їх підсудності (кримінальні справи про злочини, за які застосовувалася вища міра покарання; про злочини членів президій райвиконкомів і міських рад, передані прокуратурою кримінальні і цивільні справи), і як суди *касаційної інстанції* для «своїх» народних судів. А касаційною інстанцією для них і Головного суду МАСРР залишався *Верховний Суд УСРР*. Останній був судом першої інстанції у справах, віднесених до його підсудності, судом наглядової інстанції щодо вироків і рішень міжрайонних судів, які набули законної сили, а також вироків, рішень і ухвал народних судів, залишених у силі ухвалами міжрайонних судів [Д. Сусло]. Судове управління і судовий нагляд за діяльністю народних судів на міжрайонні суди не покладалися. Проте головною ланкою судової системи продовжували залишатися *народні суди*, що діяли в межах районів. Їхня підсудність розширювалася. При кожному народному суді функціонував інститут *судових виконавців*. Обрання народних суддів входило до компетенції районних з'їздів рад або міських рад. Судові виконавці призначалися і звільнялися райвиконкомом чи місцевими радами (відповідно) за поданням народного судді. Списки народних засідателів для народного суду затверджував райвиконком, а для міжрайонних судів — подавав на затвердження центральним органам.

У зв'язку зі створенням областей ВУЦВК і РНК УСРР прийняли постанову «*Про зміну в організації судових органів УСРР*» (20 травня 1932 р.), за якою міжрайонні суди, крім Сталінського (тобто Донецького), на який покладалося обслуговування районів Донбасу, підпорядкованих безпосередньо центру, ліквідовувались. Натомість у новопосталих обласних центрах створювалися *обласні суди* (облсуди), які стали судами *першої інстанції* з розгляду кримінальних і цивільних справ, віднесених до їхньої підсудності законодавством, а також судами *другої касаційно-ревізійної інстанції* в кримінальних і цивільних справах, що їх розглядали народні суди області. Облсуди склалися з президії, кримінально-касаційного і цивільно-касаційного відділів, надзвичайної сесії. Голова, його заступники і члени облсудів обиралися облвиконкомом на один рік з кандидатів, яких висували президії облвиконкомів безпосередньо (по суті — обласні комітети компартії). У порядку судового нагляду облсуд мав значні повноваження по відношенню до народних судів. У складі облсуду широкими адміністративними і особливими повноваженнями наділявся голова суду. Він керував усією діяльністю суду, призначав і звільняв співробітників, накладав на них дисциплінарні стягнення. Якщо при розгляді питання голова облсуду залишався при окремій думці, рішення президії облсуду не набирало чинності, і справа передавалася на розгляд Народного комісаріату юстиції (НКЮ) УСРР.

Негативно вплинуло на організацію та діяльність усіх ланок судової системи України укорінення на початку 1930-х рр. командно-адміністративної системи управління. Так, затверджене постановою ВУЦВК і РНК УСРР нове *Положення про судоустрій УСРР* (25 вересня 1931 р.) зобов'язувало судові органи УСРР крім вирішення завдань, що визначались і попередніми положеннями, боротися з будь-якими спробами протидіяти соціалістичному будівництву — активно сприяти соціалістичній індустріалізації країни, перебудові сільського господарства на соціалістичних засадах і рішучому наступу на рештки капіталістичних елементів. На думку дослідників, віднесення боротьби із «класовими ворогами» до пріоритетних завдань судових органів в умовах сталінського режиму неминуче тягло за собою порушення законності, посилення карального ухилу в діяльності судів, блокувало наявні у них можливості надійно захищати права та свободи людини і громадянина. По суті, з того часу судові органи набувають виразних ознак суто каральних структур.

Централізаторські тенденції судової системи посилила постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про зміцнення керівної ролі Верховного Суду УСРР, Головного Суду АМСРР і обласних судів» (26 червня 1934 р.), за якою НКЮ УСРР почав здійснювати управління судами вже не безпосередньо, а через Верховний Суд УСРР. Відтак були внесені організаційні зміни в структуру як обласного, так і Верховного Суду УСРР. Останній мав керувати не лише власне судовими установами, а й допоміжними судовими органами, різними громадськими і товарицькими судами, а також здійснювати нагляд за організацією і діяльністю комісій у справах неповнолітніх. В облсудах, відповідно до згаданої постанови, замість президій, що вирішували лише адміністративно-організаційні питання, створювалися *пленуми*. Їм надавалося право переглядати в порядку судового нагляду ухвали колегій облсуду (в кримінальних і цивільних справах) за протестами Генерального прокурора УСРР, його заступника, облпрокурора, голови Верховного Суду УСРР і голови облсуду. У Верховному Суді президія залишалася. А постанова ЦВК і РНК УСРР «Про розширення повноважень Президії Верховного Суду УСРР» (23 червня 1935 р.), що надавала їй низку повноважень, закріплених процесуальним законодавством за пленумом вищого судового органу республіки, засвідчувала поглиблення централізаторської спрямованості розбудови судової системи.

Процес централізації не завершився на рівні республіки, а спричинив послідовне розширення повноважень Верховного Суду СРСР. Він не лише здійснював власне судові функції, а й разом з прокурором при Верховному Суді СРСР мав забезпечувати нагляд за дотриманням законності «з точки зору Конституції СРСР». Згідно з постановою Президії ЦВК СРСР «Про розширення компетенції Верховного Суду СРСР» (13 вересня 1933 р.), вищий загальносоюзний судовий орган міг також давати директивні вказівки Верховним Судам союзних республік з питань судової практики, перевіряти судові органи союзних республік тощо. А створена у складі голови суду і двох заступників *судово-наглядова колегія Верховного Суду СРСР* (серпень 1934 р.) отримала право скасовувати або змінювати постанови, ухвали, рішення і вироки Верховних Судів союзних республік і колегій Верховного Суду СРСР.

Під тиском централізаційних процесів судові органи УСРР продовжували залишатися навіть після того, як правові засади їхньої організації та діяльності були закріплені у Конституції УСРР (1937 р.). Органами, що здійснюють правосуддя в УСРР, Основний закон республіки (ст. 102) визначав Верховний Суд УСРР, Верховний Суд Молдавської АРСР, обласні суди, суди адміністративних округів, народні суди, а також спеціальні суди СРСР, що створювалися за постановою Верховної Ради СРСР. Проте за Конституцією СРСР (1936 р.) вищим судовим органом став *Верховний Суд СРСР*. На нього покладалось здійснення нагляду за судовою діяльністю всіх судових органів СРСР і союзних республік (ст. 104). Крім того, згідно з прийнятим Верховною Радою СРСР Законом СРСР «Про судоустрій Союзу РСР, союзних і автономних республік» (16 серпня 1938 р.), Верховний Суд СРСР наділявся правом розглядати протести на рішення, вирокі, ухвали всіх судів, минаючи їх перевірку Верховними Суди союзних республік. Вважається, що ця норма на тривалий час практично унеможливила перегляд сфальсифікованих справ. До того ж, названий Закон не передбачав існування у складі Верховних Судів союзних республік президій і пленумів. Як наслідок, у Верховному Суді СРСР зосередилася величезна кількість справ, що породжувало тяганину, а в ряді випадків негативно впливало на якість їх розгляду в порядку нагляду.

Закон СРСР «Про судоустрій Союзу РСР, союзних і автономних республік» фактично засвідчував перехід до прямого регулювання основних питань судоустрою загальносоюзним законодавством (О. Мироненко, І. Усенко). Він встановлював єдину судову систему, що складалася із судів СРСР (Верховний Суд СРСР, військові трибунали, лінійні суди залізничного транспорту, лінійні суди водного транспорту) й судів союзних республік. В УСРР до останніх належали Верховний Суд УСРР, який обирався Верховною Радою республіки на п'ять років, обласні суди, що обиралися обласними радами народних депутатів трудящих на той самий строк, і народні суди, які обиралися населенням на три роки. Законодавчо було визначено компетенцію судових органів республіки.

Так, до підсудності *народного суду* належала основна маса кримінальних і цивільних справ. Зокрема, це були справи про вбивства, заподіяні тілесні пошкодження, незаконні аборти, незаконне позбавлення волі, зґвалтування, злісні несплати аліментів, образи, хуліганство, наклепи, грабунки, крадіжки, шахрайство, шантаж, а також справи про зловживання владою, розтрати, безгосподарність, підробки, порушення виборчого закону, злісну несплату податків і зборів, відмову від виконання державних поставок і повинностей, ухилення від призову і від обов'язків військової служби, порушення законних розпоряджень органів влади тощо.

Усі справи у народному суді розглядалися колегіально — народним суддею за участю двох чергових народних засідателів. Проте ще до початку колегіального розгляду справ народний суд затверджував або відхиляв обвинувачувальний висновок, поданий прокурором, вирішував питання про ув'язнення або звільнення обвинуваченого з-під варті і виносив рішення про обов'язкову участь при розгляді справи захисника або прокурора. Закон

надавав народному суду право одноосібно вирішувати питання про порушення кримінального переслідування або про відмову в цьому, скеровувати скарги та заяви, що надійшли до слідчих органів, для слідства. Тому існує думка про те, що саме народному суду, як і в цілому наркомюсту, належала значна роль у посиленні чи послабленні репресій (Див. Документи 3, 4).

Згаданий вище Закон від 1938 р. дещо змінив структуру обласного суду, який відтоді складався з двох колегій: у цивільних справах і в кримінальних справах. А спеціальна колегія, до підсудності якої раніше належали справи про контрреволюційні злочини, розслідувані органами державної безпеки, була ліквідована. До складу кожного з обласних судів входили голова, його заступник, члени і народні засідателі. Їх компетенція полягала у перегляді за касаційними скаргами і протестами тих вироків, рішень і ухвал народних судів, які не вступили у законну силу. Зокрема, прямо закон встановлював компетенцію обласного суду у кримінальних справах: про контрреволюційні злочини, про крадіжку соціалістичної власності, про особливо тяжкі посадові й господарські злочини, а також згідно з Кримінально-процесуальним кодексом УРСР (ст. 27) — справи про злочини, за які могла бути застосована вища міра покарання, про збройний розбій, про службові злочини апаратників районного масштабу. Судова колегія у кримінальних справах обласного суду розглядала справи безпосередньо в складі голови чи члена суду й двох народних засідателів, а скарги й протести на вирок, рішення й ухвали народних судів — у складі трьох членів обласного суду.

Згідно з аналізованим нами Законом СРСР «Про судоустрій Союзу РСР, союзних і автономних республік» певних функціональних змін зазнав статус Верховного Суду УРСР. Суд складався з голови, заступників голови, членів суду і народних засідателів, мав у своєму складі судові колегії для розгляду цивільних та кримінальних справ, віднесених законом до його відання, а також для розгляду скарг і протестів на вирок і рішення обласних судів. Як суд першої інстанції судова колегія діяла у складі судді Верховного Суду і двох народних засідателів, а касаційної — трьох членів Верховного Суду. До підсудності кримінальної колегії Верховного Суду УРСР належали справи виняткової важливості — про посадові злочини апаратників республіканського і всесоюзного масштабів, а також відповідальних працівників органів юстиції. Оскарженню в касаційному порядку вирок і рішення Верховного Суду УРСР не підлягали. На Верховний Суд республіки також покладался нагляд за діяльністю усіх республіканських судових органів (спеціальні суди до цієї категорії не належали). Такий нагляд здійснювався шляхом розгляду протестів Прокурора СРСР, Прокурора УРСР, Голови Верховного Суду СРСР, Голови Верховного Суду УРСР на вирок та рішення, які набували законної сили, а також шляхом розгляду в судових засіданнях скарг і протестів на вирок і рішення обласних судів.

Для вирішення спорів між підприємствами та іншими господарськими організаціями були створені спеціальні судові органи, інституційні форми яких, порівняно з 1920 рр., зазнали змін. Якщо за непу спори між господарськими організаціями розглядали арбітражні комісії, що керувалися в своїй діяльності цивільним процесуальним кодексом (тобто були наближені до судових органів),

то від 3 травня 1931 р. постановою ЦВК і РНК СРСР і відповідною постановою ВУЦВК і РНК УСРР у системі органів державного управління було створено *державний арбітраж*. З моменту створення арбітраж існував у двох формах: *державній та відомчій*. У державному арбітражі вирішувалися спори підприємств і організацій різного підпорядкування, у відомчому — підпорядкованих одному відомству. Існує також думка, що органи державного і відомчого арбітражу не мали нічого спільного з судовими органами, оскільки за характером діяльності були частиною адміністративного апарату.

Для розгляду дрібних справ існували також т. зв. *громадські суди* (товариські, житлово-товариські, сільські та інші).

Значна маса справ розглядалася діючими в УРСР спеціальними судами — військовими трибуналами, лінійними судами залізничного транспорту, лінійними судами водного транспорту, які за Законом про судоустрій (1938 р.) належали до судових органів Союзу РСР і підпорядковувалися Верховному Судові СРСР. Разом з тим, засідателів до них виділяли Верховна і обласні ради.

Військові трибунали створювалися відповідно до *Положення про військові трибунали та військову прокуратуру* від 1934 р. Як суди першої та другої інстанції в Україні вони функціонували при Київському, Харківському, Одеському військових округах, Чорноморському флоті, а як суди першої інстанції — при арміях, корпусах, інших військових з'єднаннях і воєнізованих установах, дислокованих на території республіки. Частково у своїй діяльності використовували відповідне республіканське законодавство. Розглядали усі справи про військовий шпіонаж, про злочини, вчинені військовослужбовцями та військовозобов'язаними під час перебування у лавах Червоної армії, а також справи про злочини осіб стройового і адміністративно-господарського складу міліції і оперативного складу Управління державної безпеки НКВС, пов'язані з порушенням встановленого для них порядку несення служби. Військові трибунали військ НКВС, які також входили до загальної системи військових трибуналів, створювалися за територіальним принципом у кожній області України та окремих великих промислових містах. Окрім «внутрівідомчих», вони розглядали справи про підпали дворів сільських активістів, громадських будівель у сільських місцевостях, про терористичні акти тощо. Вищою судовою інстанцією для військових трибуналів була *Військова колегія* Верховного Суду СРСР.

Лінійні суди залізничного транспорту були створені згідно з постановою ЦВК і РНК СРСР (27 листопада 1930 р.) і декілька років входили до судової системи союзних республік (діяли при міжрайонних судах за місцем перебування дирекції відповідної залізниці). До їх підсудності тоді належали справи про злісне порушення працівниками транспорту трудової дисципліни, про порушення і невиконання правил руху тощо. Від часу їх передачі до системи Верховного Суду СРСР (по транспортній колегії) згідно з постановою ЦВК і РНК СРСР (27 серпня 1933 р.) особовий склад залізничних судів, мав підбиратися Верховним Судом СРСР за сприяння і за узгодженням з політичним управлінням Наркомату шляхів сполучення.

Лінійні суди водного транспорту (водно-транспортні суди) в УСРР створювалися згідно з постановою ЦВК і РНК СРСР «*Про організацію водних*

транспортних судів і водної транспортної прокуратури» від 7 червня 1934 р. для Азово-Чорноморського і Дніпровського басейнів. До їх підсудності належали справи про державні злочини і особливо небезпечні злочини проти порядку управління на водному транспорті, про порушення трудової дисципліни його працівниками тощо.

Отже, в Україні 1930-х рр. радянська судова система розвивалася у напрямі послідовної централізації судів загальної юрисдикції. Централізація судових органів означала підпорядкування нижчих ланок реформованої судової системи вищим судовим інстанціям не лише в процесуальному, а й в адміністративно-організаційному відношенні. Керівні функції вищих судових ланок стосовно нижчих органів полягали у керівництві судовою політикою і практикою, проведенні перевірок, обстежень і ревізій, керівництві організацією виборів народних засідателів тощо. З іншого боку, у тогочасній УРСР послідовно зростало значення спеціальних судів (військових трибуналів, лінійних залізничних і водних транспортних судів). Ці суди хоча і використовували частково відповідне республіканське законодавство, в організаційному плані щораз більше підпорядковувалися союзному центру — військовій або транспортній колегії Верховного Суду СРСР.

Організаційно-структурні зміни кримінально-виконавчої (пенітенціарної) системи

Розбудова та організаційно-структурні зміни кримінально-виконавчої системи у період сталінізму безпосередньо залежали від змісту загальнодержавних завдань. Під впливом «великого перелому» наприкінці 1920-х — початку 1930-х рр. в СРСР починають змінюватися основні пріоритети виправно-трудової політики: принципи «виправлення» та «перевиховання» засуджених в умовах соціально-корисної праці заміщувалися принципами застосування суворого покарання за скоєння злочину в умовах ізоляції від суспільства. Цей процес супроводжувався реорганізацією системи органів виконання кримінальних покарань у напрямі загострення умов утримання засуджених, з одного боку, й перетворення її на засіб виконання народногосподарських завдань — з іншого.

Замість прийнятого раніше поділу позбавлення волі на відбування покарання із суворою ізоляцією і без неї, починаючи від 1930 р. встановлювалось, що кримінальне покарання у вигляді позбавлення волі могло відбуватися у *виправно-трудовах таборах* (створювались у віддалених районах СРСР згідно з постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 15 березня 1930 р.) або в *загальних місцях ув'язнення*. Ізолятори спеціального призначення і будинки примусових робіт (рос. — допри) підлягали ліквідації. Оскільки на території України концтаборів тоді ще не було, єдиним типом місць позбавлення волі у республіці залишалися *виправно-трудові колонії*. В них відбували покарання засуджені терміном до трьох років (в таборах від трьох до максимального на початку 1930-х рр. терміну ув'язнення — десяти років).

Самостійні підсистеми становили установи *тюремного типу* (термінові та слідчі тюрми), а також трудові колонії для неповнолітніх і дитячі виховні колонії.

Упродовж 1930-х рр. в СРСР грубо порушувались формальні принципи

пенітенціарної політики. Так, у 1935 р. було скасовано поділ в'язнів за ступенем соціальної небезпечності: вони розрізнялися лише за ознаками статі й поділялися на тих, хто дотримується або не дотримується встановленого у місцях ув'язнення режиму. Постановою ЦВК СРСР від 2 жовтня 1937 р. було збільшено максимальну межу покарання у вигляді позбавлення волі до 25 років. Було скасоване умовно-дострокове звільнення, припинили діяльність наглядові комісії, які контролювали місця позбавлення волі, ослабнув прокурорський нагляд за цими установами.

Виправно-трудоі табори стали основним місцем ув'язнення за контрреволюційні злочини. Перебуваючи у віданні загальносоюзного ОДПУ-НКВС, вони діяли, керуючись виключно відомчими нормативними актами. Зокрема, режим утримання у них регламентувало затверджене РНК СРСР *Положення про виправно-трудоі табори* (7 квітня 1930 р.). Керівництво від 25 квітня 1930 р. здійснювало Управління таборів ОДПУ СРСР (від жовтня 1930 р. — Головне управління таборів), а від 1934 р. — Головне управління таборів НКВС СРСР (рос. — ГУЛАГ). До того ж, останнє уособлювало радянську пенітенціарну систему як засіб виконання народногосподарських завдань.

Установи *тюремного типу* (звичайні та слідчі тюрми) створювалися і ліквідувалися тільки за наказом наркома НКВС СРСР. Керівництво ними переважно здійснювало створене у складі НКВС СРСР на початку 1939 р. *Головне тюремне управління* (ГТУ). На відміну від Головного управління таборів (ГУЛАГу), ГТУ здійснювало керівництво тільки тими сферами роботи в'язниць, які забезпечували охорону, ізоляцію, режим утримання ув'язнених та підготовку особового складу охорони в'язниць. Режим утримання у звичайних та слідчих в'язницях регламентувався *Положеннями* про тюрми НКВС для підслідних і тюрми Головного управління державної безпеки (ГУДБ) для засуджених (обидва 1939 р.). Останні поділяли усі в'язниці на п'ять категорій.

Основною і найбільш поширеною категорією в'язниць в СРСР були *загальні в'язниці для утримання підслідних ув'язнених*. У цих закладах утримувалися підслідні і підсудні, щодо яких за рішенням слідчого органу або суду як запобіжний захід було застосоване утримання під вартою. Іншою категорією в'язниць для утримання підслідних ув'язнених були *внутрішні тюрми* НКВС республік і УНКВС областей. Організувалися, за звичай, тільки в будівлях НКВД і УНКВС республік і областей, а також в будівлях великих міських відділів НКВС. Як виняток допускалася організація відділень внутрішніх тюрем поза будівлями НКВС-УНКВС у тих випадках, коли розміри будівель не дозволяли довести ємність внутрішньої тюрми до необхідного ліміту в'язнів. У внутрішніх тюрмах та їхніх відділеннях утримувалися тільки підслідні і підсудні в'язні, яких обвинувачували у контрреволюційних злочинах, слідство у справах яких ведеться органами державної безпеки. *Третя категорія — центральні в'язниці ГУДБ для утримання підслідних*. Ці в'язниці безпосередньо підпорядковувалися Головному тюремному управлінню. Четверта категорія — *в'язниці ГУДБ для утримання засуджених особливо небезпечних державних злочинців*. Вони також безпосередньо підпорядковувалися Головному тюремному управлінню. П'ята категорія — *спеціальні тюрми* НКВС СРСР і УНКВС для утримання

засуджених ув'язнених, які використовувалися за спеціальним призначенням. Дислокація цих в'язниць зумовлювалася розташуванням відповідних виробничих підприємств і науково-дослідних інститутів, на яких працювали ув'язнені (спеціалісти та учені).

Активно застосовувались у 1920—30-х рр., хоча й не отримали розголосу, примусове лікування та ізоляція «бунтарів» в психіатричних лікарнях. До 1945 р. функції в'язниць, в тому числі й для українських політв'язнів, виконували окремі відділки звичайних психіатричних лікарень системи народного комісаріату охорони здоров'я.

З початком війни певна частина осіб, засуджених за вчинення тяжких злочинів, була звільнена з місць позбавлення волі й відправлена на фронт. У перші повоєнні роки в усіх виправно-трудових таборах було встановлено два види режиму: *загальний* та *посилений*. На посиленому режимі утримувалися засуджені за контрреволюційні злочини, бандитизм, розбій, втечу з місць ув'язнення, а також рецидивісти. У 1944 році у виправно-трудових установах була створена спеціальна служба нагляду за поведінкою засуджених.

Отже, реорганізація системи органів виконання кримінальних покарань в кінці 1920-х — на початку 1930-х рр. відбувалась в напрямі погіршення умов утримання засуджених, з одного боку, й перетворення її на засіб виконання народногосподарських завдань, з іншого. Цей процес супроводжувався відходом від принципів виправлення та перевиховання засуджених в умовах соціально корисної праці і зміщення пріоритетів пенітенціарної політики в бік застосування суворішого покарання за скоєння злочину в умовах ізоляції від суспільства. Система органів виконання кримінальних покарань включала в себе виправно-трудова табори та загальні місця ув'язнення. Як самостійні підсистеми розглядалися установи тюремного типу (звичайні та слідчі тюрми), а також трудові колонії для неповнолітніх і дитячі виховні колонії. В умовах сталінізму розгалужена мережа кримінально-виконавчої системи виступала своєрідним підґрунтям тоталітарного режиму, перебувала в органічному взаємозв'язку з адміністративно-командною системою.

Особливості функціонування каральної системи УРСР-СРСР у період німецько-радянської війни

Період війни позначився на системі *судово-прокурорських та каральних органів*. Зміни у судових органах і прокуратурі стосувалися передусім організації діяльності спеціальних судів і спеціальних прокурорських органів. Юридичною основою цих змін стало затверджене Указом ПВР СРСР «*Положення про військові трибунали в місцевостях, оголошених на воєнному стані і в районах воєнних дій*» (22 червня 1941 р.). Відповідно до згаданого Положення, у прифронтових областях суди і органи прокуратури переводились на воєнний стан. Обласні, районні і міські прокуратури реорганізовувались у відповідні військові прокуратури. У діючій армії створювалися військові прокуратури фронтів, загальновійськових з'єднань та окремих корпусів. Окрім того, на території України функціонували військові прокуратури військ НКВС, гарнізонів, залізничних військ тощо. У діяльності органів прокуратури на перший план

вийшла обвинувальна функція. Її працівники брали активну участь у масових позасудових репресіях.

У військові трибунали реорганізовувалися обласні та лінійні суди залізничного і водного транспорту. Крім того військові трибунали діяли при військових округах, фронтах, флотах, при арміях, корпусах та інших військових з'єднаннях. У військах НКВС створювалися спеціальні військові трибунали. Дію принципу виборності суддів було призупинено. Підсудність військових трибуналів розширювалася на підставі Указу «Про воєнний стан» (22 червня 1941 р.). Їм, зокрема, передавалися усі справи про злочини, спрямовані проти оборони і державної безпеки. Останні трактувалися військовою владою надто широко — від вбивства до спекуляції та дрібного хуліганства. Окрім того, до підсудності військових трибуналів додалися справи згідно з іншими указами ПВР СРСР, зокрема: «Про відповідальність за поширення у воєнний час брехливих чуток, що викликають тривогу серед населення» (6 липня 1941 р.), «Про відповідальність робітників і службовців підприємств воєнної промисловості за самовільне залишення підприємства» (26 грудня 1941 р.) тощо.

Надзвичайні обставини призвели до структурних змін у каральних органах. Постановою Державного комітету оборони НКВС і НКДБ СРСР були знову об'єднані в єдиний наркомат — НКВС СРСР (17 липня 1941 р.), а на початку серпня цього ж року аналогічні зміни відбулися на рівні УРСР. На НКВС покладалася охорона тилу радянських військ, організація винищувальних батальйонів та партизанського руху на окупованій території, створення т. зв. *загороджувальних загонів*, винищення в'язнів радянських тюрем. Попри те, що структура органів міліції не змінилася, значно розширилися її обов'язки, з'явилися нові напрями діяльності (боротьба з бандитизмом, вилучення зброї у населення тощо). До того ж, НКВС СРСР видав низку наказів і директив, які конкретизували діяльність міліції у воєнний час. Так, директива від 7 липня 1941 р. передбачала залучення особового складу міліції до самостійного або у взаємодії з підрозділами Червоної армії виконання бойових завдань щодо ліквідації диверсійних груп, парашутних десантів і регулярних частин ворога, особливо в зоні воєнних дій, де бойова діяльність міліції мала бути тісно пов'язана з військовими операціями.

Органи та війська НКВС, чимало роблячи для організації опору ворогові, займалися специфічною роботою. Так, в армії і на фронті активно діяли *особливі відділи* НКВС, а у глибині території — війська НКВС з охорони тилу Червоної армії. За вказівкою Й. Сталіна на фронтах використовували жорсткі заходи під гаслом «ні кроку назад». Доля десятків тисяч репресованих бійців швидко вирішувалася «двійками» — командиром і оперуповноваженим НКВС. Зусиллями радянської військової контррозвідки «СМЕРШ» НКВС («смерть шпигунам») страчувалась або відправлялась до штрафних рот велика кількість фронтовиків і бійців тилових підрозділів, здійснювалося масове «фільтрування» військовополонених, інтернованих та переміщених осіб.

Після звільнення більшої частини території СРСР від німецької окупації відповідно до постанови ЦК ВКП(б) і указу ПВР СРСР (14 квітня 1943 р.) знову було утворено НКДБ СРСР. У травні 1943 р. відновлено НКДБ УРСР. Структура і

завдання НКДБ УРСР, як і раніше, мали відповідати загальносоюзним нормам і структурно-функціональній побудові НКДБ СРСР.

Війна виявила багатьох «прихованих ворогів режиму», тож повернення сталінізму на звільнені від окупації території означало грандіозну «чистку» від нецелояльних елементів. Правовою основою такої діяльності став Указ ПВР СРСР *«Про заходи покарання для німецько-фашистських злочинців, винних у вбивствах і переслідуваннях радянського цивільного населення і полонених червоноармійців, для шпionів, зрадників батьківщини серед радянських громадян і для їх посібників»* (19 квітня 1943 р.). Військові трибунали військ НКВС почали розглядати тисячі справ проти зрадників батьківщини на Сході України. У Харкові і Києві проводили судові процеси над німецькими воєнними злочинцями. Невипадково контррозвідку «СМЕРШ» — одну з найбільш безжальних радянських спецслужб — було утворено саме 1943 року.

Отже, у період війни зміни в судових органах і прокуратурі стосувалися передусім організації діяльності спеціальних судів і спеціальних прокурорських органів. Надзвичайні обставини призвели до структурних змін у каральних органах: створювався єдиний наркомат — НКВС СРСР з широкими повноваженнями. Як відомо, до числа його ворогів нерідко потрапляли не лише окремі політики чи політичні групи, а цілі соціальні прошарки і навіть народи.

Повоєнні зміни в організації правоохоронних (каральних) органів УРСР

У повоєнні роки в СРСР, і в Україні як його складовій, цивільну судову систему в УРСР формально було відновлено зі скасуванням широкої юрисдикції військових трибуналів (21 вересня 1945 р.). Однак і надалі провідну роль у судочинстві продовжували відігравати військові суди. Натомість фактичне відновлення цивільних судів провадилося дуже повільно. Попри декларації того, що діяльність судових органів здійснюється на основі Конституції УРСР (1937 р.) та Закону СРСР *«Про судоустрій Союзу РСР, союзних і автономних республік»* (1938 р.), склад Верховного Суду УРСР був обраний тільки на початку березня 1947 р., а наприкінці 1947 — початку 1948 рр. було поновлено склад обласних судів. І тільки у 1949 р. відбулися перші вибори народних суддів і народних засідателів. Останні обиралися безпосередньо громадянами району. Вибори здійснювалися на основі затвердженого ПВР УРСР *«Положення про вибори народних суддів»* (10 жовтня 1948 р.). Принципи прямого і рівного виборчого права, таємного голосування у виборчому процесі мали формальний характер.

Суди усіх рівнів, як і раніше, діяли в умовах жорсткого партійного і державного контролю, наслідком чого стало підвищення рівня дисциплінарної відповідальності суддів. Встановлювалася дисциплінарна відповідальність перед колегами у дисциплінарних справах відповідного суду (15 червня 1948 р.). Колегії в дисциплінарних справах в УРСР створювалася при Верховному і обласних судах у складі голови, його заступника і двох членів суду. Якщо вона визначала, що суддя не відповідав призначенню, то ставила перед міністром юстиції (здійснював загальне керівництво судовою системою) питання про його дострокове відкликання з посади у встановленому порядку.

Діяльність прокуратури УРСР у повоєнні роки й далі регламентувало *Положення про Прокуратуру СРСР* (17 грудня 1933 р.). Однак посилювалися вимоги до кадрів. Так, Положення «Про прокурорський нагляд» передбачало, що прокурорами міст і районів можуть бути особи віком не молодше 25 років, а також ті, хто має не лише юридичну кваліфікацію, а й певний життєвий досвід.

Як і раніше, фактично поза контролем прокуратури перебували органи держбезпеки. У безпосередньому підпорядкуванні союзної прокуратури перебували *табірні прокуратури* на місцях. Вони також були практично безконтрольні, ставши, по суті, відділами управлінь виправно-трудовах таборів (ВТТ) МВС СРСР. Ніякої боротьби з порушеннями законності вони, як правило, не вели, а в багатьох випадках покривали свавілля, яке чинили адміністрації таборів.

За спостереженням В. Сухоноса, характерною рисою розвитку органів прокуратури того часу була постановка перед нею завдань, які виходили за межі власне прокурорського нагляду. Зокрема, у повоєнні роки перед прокуратурою були поставлені завдання, пов'язані з посиленням боротьби з безгосподарністю, розбазарюванням промислових і продовольчих товарів, з випуском бракованої і некомплектної продукції тощо. Для виконання таких завдань прокуратура повинна була неминуче втручатися у внутрішньогосподарську діяльність підприємств, установ та організацій, що свідчило про слабкість системи державного управління у відповідних сферах народного господарства. За таких умов органи прокуратури виконували невластиву їм функцію державного управління, причому у специфічних каральних формах.

У повоєнні роки відбувалось зміцнення позицій сталінського режиму, причому наголос знову був зроблений на підтримання в суспільстві суворості, на кшталт військової дисципліни і порядку. Провідна роль у цьому процесі відводилася каральним органам — МДБ і МВС УРСР.

Одним з головних завдань органів МДБ УРСР, зокрема від січня 1947 р., визначалася протидія ОУН і УПА. Координувати цю роботу мало створене у структурі МДБ УРСР Управління 2-Н, у всіх обласних управліннях МДБ західних областей України створювалися відділи 2-Н (19 березня 1947 р.). МДБ було підпорядковано внутрішні війська МВС та МДБ, Прикордонні війська, винищувальні батальйони, органи міліції.

Управлінню (відділам) 2-Н визначалися функції: агентурного проникнення в середовище підпілля ОУН і УПА, його керівних ланок; захоплення та знищення керівництва підпілля, їх «оперативна» розробка; виявлення та ліквідація каналів постачання та зв'язку підпілля; моральне розкладення підпілля діяльністю агентури та шляхом провокацій; оперативно-бойові дії оперативних груп, провокативних спецгруп (діяли під виглядом бійців УПА). Крім того, працівники управління 2-Н безпосередньо відповідали за проведення міжрайонних військово-чекістських операцій, створення рейдуєчих груп МДБ, поширення серед населення та підпілля інфекційних захворювань, контроль над акціями виселення населення, утримання в'язниць та таємних місць ліквідації підпільників і противників радянського режиму, утримання так званих «млинів» і «трамвайв» — провокативних бункерів і катівень тощо.

Випробуванням методом боротьби з українським національно-визвольним

рухом стали масові репресії. На територію західних українських земель — Галичини, Волині, Буковини та Закарпаття — поширювалося видане в січні 1944 р. Л. Берією розпорядження, за яким усіх «виявлених пособників» окупантів на території України слід було арештувати та «направляти до Чорногорського спецтабору (Красноярський край РСФРР) для їх подальшого утримання». У березні того ж року постановою Державного Комітету Оборони СРСР «Про спеціальні заходи у західних областях України» органи наркомату внутрішніх справ були зобов'язані «виселяти родини активних учасників... [національно-визвольного руху ОУН і УПА — І.Т.] у віддалені місцевості СРСР». 5 квітня 1944 р. затверджується «Інструкція про порядок заслання членів родин оунівців та активних повстанців у віддалені райони Союзу РСР». У ній зазначалося, що «висилці підлягають всі повнолітні члени сімей оунівців і активних повстанців, як заарештованих, так і вбитих при зіткненнях, а їхнє майно підлягає конфіскації..., неповнолітні члени сімей направляються разом зі своїми рідними..., висилку проводити у віддалені райони Красноярського краю, Омської, Новосибірської та Іркутської областей». У липні 1945 р. ЦК КП(б)У прийняла ще одну постанову про організацію дій з ліквідації націоналістичного руху в західних областях. Ставилось завдання укріпити боротьбу із т. зв. «бандпособниками», в т. ч. шляхом насильницького виселення. Оперативним розв'язанням проблем, пов'язаних з виселеннями, з 1944 р. опікувався спеціальний орган — *Особлива нарада при Наркоматі внутрішніх справ УРСР*. Рішеннями наради у 1944–1946 рр. виселення проводилося строком на 5 років. Пізніше термін був збільшений до 8–10 років і навіть визначався як безстроковий. У квітні 1950 р. Рада Міністрів СРСР за клопотанням міністерств внутрішніх справ СРСР і УРСР, «враховуючи» оперативну обстановку в західноукраїнських областях, визнала недоцільним повернення до місць попереднього проживання оунівців, що були вислані на поселення впродовж 1944–1949 рр., і незалежно від конкретного терміну виселення встановила єдиний — довічно. Виселялися й інші категорії українського населення. Серед них — сім'ї селян, яких влада віднесла до категорії «куркулів». Десятки українців із Галичини, Волині, Буковини та Закарпаття були репресовані й відправлені на заслання за антиколгоспну агітацію тощо.

МВС головною функцією мала охорону громадського правопорядку. Вона покладалася на *Головне управління міліції* (ГУМ). Організація і діяльність міліції регулювались переважно загальносоюзними підзаконними відомчими нормативними актами — наказами, директивами, інструкціями, вказівками та ін., які видавались керівними органами внутрішніх справ і держбезпеки. За висновком історика права М. Поліковського, роль і частка нормативних актів НКВС/МВС УРСР в правовому регулюванні були незначними. Незважаючи на зміну суспільної обстановки, основою загальної нормативної бази діяльності міліції залишалось *Положення про робітничо-селянську міліцію*, прийняте ще у 1931 році. Організаційна структура органів міліції поступово вдосконалювалась. Так, у червні 1946 р. МВС СРСР скасувало адміністративний відділ ГУМ та його місцеві органи. Їхні функції перебрав паспортний відділ ГУМ та його територіальні підрозділи. Буквально через місяць, у липні цього ж року, відділ

кримінального розшуку ГУМ МВС СРСР був реорганізований в управління кримінального розшуку (УКР). Його діяльність ґрунтувалась на територіальному принципі та регламентувалась відповідним Положенням. Начальник УКР підпорядковувався начальникові Головного управління міліції та його першому заступникові. Від 1949 до 1953 рр. органи міліції входили до складу МДБ. Тоді, відповідно, була значно посилена функція міліції щодо підтримання внутрішньої безпеки держави. Відповідно до цих організаційних змін виводилась нова структура територіальних органів міліції. Зміцнювалася також і правова база діяльності міліції. Так, у 1948 р. почав діяти новий *Статут постової і патрульної служби*, який передбачав ряд нововведень, а також *Дисциплінарний статут*, де регламентувались обов'язки, права і дисциплінарна відповідальність працівників міліції. Проте функція охорони правопорядку не була визначальною у діяльності міліції. Партийні та радянські органи залучали міліціонерів до виконання різних політичних та політико-господарських завдань, зокрема, до боротьби з національно-визвольним рухом у західних областях України. Ця діяльність міліції (за М. Поліковським) у більшості випадків не була передбачена і належним чином врегульована законодавством, а особовий склад був погано пристосований і підготовлений до виконання таких «спеціальних завдань».

Після закінчення війни на Україні довелося по суті наново будувати і відновлювати *пенітенціарну систему*. Її структура на той період складалася з: 1) виправно-трудова колонії для тримання повнолітніх засуджених до позбавлення волі на стислі терміни; 2) окремих табірних пунктів для утримання повнолітніх, засуджених до позбавлення волі на термін три роки і більше; 3) трудових колоній для неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі; 4) в'язниць для засуджених до тюремного ув'язнення; 5) транзитно-пересильних пунктів. О. Бажан зазначає, що у перші повоєнні роки на базі «відповідних лікувальних закладів» розгортають свою діяльність спеціальні психіатричні лікарні системи міністерства внутрішніх справ СРСР. До 1948 р. існували також штрафні підрозділи (згодом заклади суворого режиму), у яких утримувалися злісні порушники порядку відбування покарання. Крім того, на території України у перші повоєнні роки було декілька підпорядкованих безпосередньо НКВС СРСР таборів. Для контролю за їхньою діяльністю в МВС УРСР був створений *табірний відділ* (контролював питання охорони і режиму утримання засуджених). Після закінчення відбудовних робіт на шахтах і заводах Донецької і Луганської областей і будівництва автостради Москва — Сімферополь зазначені табори були розформовані і табірний відділ припинив своє існування.

Існує думка, що Сталін тримався при владі, використовуючи два незалежні один від одного апарати із сотнями тисяч виконавців-«гвинтиків» — ВКП(б) і МВС-МДБ. Зіштовхування конкуруючих структур давало можливість здійснювати чистки то в партійних, то в силових (чекістських) органах. Відповідно, у повоєнний період також по Україні прокотилася чергова хвиля викриттів «ворогів народу» і їх нищення, яка фактично тривала до середини 1953 р. А позасудові органи — «Особливі наради» — аж до 1 вересня 1953 р. вчиняли розправи серед особового складу і в МВС і МДБ УРСР.

Зазначимо, що вчинення кричущих злочинів і порушень законів у добу

тоталітаризму здійснювалося правоохоронним апаратом, який не мав високої кваліфікації. Дослідник історії державного управління в УРСР В. Тимцуник зауважує, що в цьому сенсі сталінщина залишала найгіршу спадщину. Досить сказати, що, наприклад, у прокуратурі наприкінці 1940-х рр. близько 70 % взагалі не мали ніякої юридичної підготовки. У 1953 р. в радянській Україні лише кожен п'ятий народний суддя мав вищу освіту, а кожен другий мав середню юридичну освіту, тільки половина членів обласних судів закінчили вищі навчальні заклади. Навіть до складу Верховного Суду УРСР в 1956 р. входили судді без диплома про вищу юридичну освіту.

Отже, повоєнні зміни організаційної структури та правової бази діяльності судово-прокурорських і правоохоронних органів, здійснені в умовах авторитарного ладу, не могли зачепити підвалин, їх сутності як репресивно-каральних.

Розділ IV.

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ПРИЄДНАННЯ ЗАХІДНИХ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ДО СКЛАДУ СРСР-УРСР

Правові основи входження Західної України до складу СРСР-УРСР

Початок Другої світової війни спричинив черговий етап у поширенні на Україну радянської державності. Приєднання до СРСР-УРСР території Західної України (1939 р.) і Північної Буковини та Бессарабії (1940 р.) було наслідком угоди між Сталіним і Гітлером про сфери інтересів («сфери впливу»). У цей дещо нечіткий, камуфлюючий термін — «сфери інтересів» — сторони вкладали цілком конкретний і максимально широкий зміст, а саме — свободу політичних і військових дій, спрямованих на захоплення сусідніх територій. Тобто йшлося про територіальний поділ Східної Європи. Угоду було оформлено секретним протоколом, що його Ріббентроп і Молотов (міністр і нарком іноземних справ) підписали при укладенні радянсько-німецького пакту про ненапад (23 серпня 1939 р.). Протокол передбачав розмежування між СРСР і Німеччиною в разі війни («територіально-політичних змін») по лінії річок Нарев — Вісла — Сян, тобто по території Польщі, розрізаючи Варшаву.

Більшість сучасних дослідників, переважно істориків, трактують пакт Молотова-Ріббентропа як злочинну змову двох агресорів, спрямовану на порушення територіальної цілісності суб'єкта міжнародного права — міжвоєнної Другої Речі Посполитої (напр., І. Білас). Беззаперечною вважаємо тезу про те, що з погляду сучасного міжнародного права домовленість обох диктаторів виглядає як радянсько-нацистська змова. Погоджуємося також з думкою, що внаслідок реалізації цієї політичної змови держави Європи перетворилися на об'єкт воєнної агресії. Однак нам близька наукова позиція тих небагатьох дослідників — істориків права (*В. Макаrchук*), які пропонують розглядати укладену німецько-радянську угоду відповідно до тогочасних норм міжнародного права. Це означає, що усі міжнародні угоди та нормативно-правові акти, а також зовнішньополітичні акції Радянського Союзу та інших суб'єктів міжнародного права, здійснені перед 1945 р., потрібно оцінювати відповідно до норм того міжнародного права, яке діяло у вказаний час.

У відповідності до норм т. зв. «старого» (тобто того, що функціонувало до Другої світової війни) міжнародного права, секретний протокол про розподіл сфер впливу між нацистською Німеччиною, з одного боку, та Союзом РСР, з другого боку, формально не порушував прийнятої практики укладення міжнародно-правових документів. Розподіл світу на сфери впливу був одним із типових його інститутів. Наприклад, відома Антанта (дослівно — «сердечна згода») первісно була нічим іншим, як англо-французькою угодою про розмежування інтересів двох країн в Африці і на Близькому Сході. До того ж, принцип непорушності європейських кордонів був закріплений лише у Гельсінкі (1975 р.). Колишня

Радянський пропагандивний плакат.
1939 р.

Ліга Націй (як, зрештою, і сучасна ООН) не відкидала можливості зміни міждержавних кордонів, проте наполягала на тому, що ці зміни не мають бути наслідками агресивної війни. На відміну від сучасного міжнародного права, член Ліги Націй міг на законній основі вдатися до війни, якщо попередньо «вичерпав» т. зв. мирні засоби. Навіть якщо визнати поширену тезу про те, що секретний протокол до пакту Ріббентропа-Молотова був нібито «угодою про розчленування Польщі», то (за В. Макарчуком) слід відразу зробити зауваження, що таке «розчленування» могло бути здійснене без порушення норм діючого міжнародного права. Відповідно, Радянський Союз не несе міжнародно-правової відповідальності (як з огляду на норми «старого», так і «нового» міжнародного права) за напад Гітлера на Польщу. А т. зв. *визвольний похід* Червоної армії 17 вересня 1939 р., який здійснювався

під приводом захисту «єдинокровних братів» — українців і білорусів, став, безвідносно до факту укладення пакту про ненапад з Німеччиною, реалізацією визнаного у тогочасному міжнародному праві права на «самодопомогу». Останнє розумілося тоді як фактичний дозвіл суб'єктам міжнародного права на здійснення силової акції, що ставила на меті відведення раптово посталої (нововиниклої) загрози для національної безпеки.

Попри те, що блискавичне захоплення краю носило характер окупаційної акції (анексії), у Заяві Радянського уряду від 17 вересня 1939 р. не йшлося (і не могло йтися, оскільки це відповідало тодішньому міжнародному праву) про зміну державно-територіального статусу областей, у які вводилися війська Червоної армії.

Зміна міжнародно-правового статусу Західної України де-юре відбулася не внаслідок завоювання (дебеляції), хоча міжнародне право тієї доби надавало і таку можливість (В. Макарчук). Ця зміна стала результатом «волевиявлення» місцевого населення у ході плебісциту у формі *Народних Зборів Західної України*. Ідея їх скликання належала московському керівництву. Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло спеціальне рішення з питань Західної України. Був докладно опрацьований сценарій скликання Народних Зборів. Військовою

Радою Українського фронту було затверджено «Положення про вибори до Українських Народних Зборів Західної України» (6 жовтня 1939 р.). Нехитрі політичні маніпуляції з населенням краю, агітацію і пропаганду проводили військові політвідділи за допомогою тимчасових місцевих органів. Кандидатури депутатів підбиралися органами влади завчасно. До бюлетеня мала вноситися тільки одна кандидатура, а на весь процес висунення і реєстрації кандидатів за рішенням Військової Ради Українського фронту (6 жовтня 1939 р.) відводилося лише чотири дні — від часу встановлення дня виборів до Народних Зборів Західної України (22 жовтня) і до дня їх скликання (26 жовтня 1939 року).

Відповідно до настанов ЦК ВКП(б) було проведено масштабну підготовку до скликання Українських Народних Зборів. Створено обласні комітети з організації виборів, опубліковано Положення про вибори, визначено виборчі дільниці, сформовано відповідні комісії, висунуто кандидатів у депутати тощо. Вся ця робота проходила під неослабним контролем радянських чиновників, під ретельним наглядом спецслужб (НКВС). Спосіб, в який відбувалося скликання Народних Зборів, виключав можливість передвиборної боротьби різних політичних сил. Тому опозиційні настрої могли виявлятися лише у формі поодиноких «контрреволюційних виступів». Найчастіше вони зводилися до спроб агітації проти окремих кандидатів або проти виборів взагалі. Хоча формально вибори проводилися на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні, проте жорстке «регулювання» радянськими урядниками всього виборчого процесу нівелювало демократичний характер кампанії. Розбіжності у настроях населення виявилися і у день голосування. У той час, як одні виборці вдосвіта ставали в чергу перед дверима виборчих дільниць, інші категорично відмовлялися голосувати взагалі. Останні наражали себе на серйозну небезпеку, оскільки будь-які форми протидії виборам жорстко припинялися органами НКВС.

До Українських Народних Зборів було обрано 1484 депутати, які представляли лояльну радянській владі частину населення, насамперед із середовища селянства і робітництва, а також так званої трудової інтелігенції (В. Баран, В. Даниленко). Не з'явилися на виборчі дільниці або голосували проти понад 700 тис. осіб. Майже 76 тис. бюлетенів було визнано недійсними. В 11 виборчих округах депутати не були обрані. Офіційні результати голосування характеризують як явно завищені у порівнянні до реальних настроїв виборців. На думку С. Кондратюк, завищені підсумкові дані були наслідком застосування певних форм тиску на виборців, підтасовки голосів при їх підрахунку. І все ж не можна заперечити факту, що більшість українців, не обізнана з реальним станом справ в СРСР і насамперед в УРСР, бажала і прагнула соборності, возз'єднання з Великою Україною, часто не здаючи собі звіту про усі можливі наслідки такого рішення.

У відповідності з ретельно розробленим компартійними органами сценарієм, Народні Збори проходили 26—28 жовтня 1939 р. у Львові та розглянули питання про державну владу в Західній Україні, входження Західної України до складу УРСР, конфіскації поміщицьких та монастирських земель, націоналізації банків і великої промисловості. Після жвавого обговорення депутати

одноставно прийняли декларації з усіх питань, у тому числі про встановлення радянської влади в Західній Україні, тобто «*вся влада належить трудящим міста і села в особі рад депутатів трудящих*». Вони обрали повноважну комісію, що налічувала понад 60 осіб, якій доручили подати декларацію про входження Західної України до складу УРСР Верховній Раді СРСР і Верховній Раді УРСР. Позачергова п'ята сесія Верховної Ради СРСР, прийнявши закон «*Про включення Західної України до складу СРСР та возз'єднання її з Українською РСР*» (1 листопада 1939 р.) «задовольнила прохання Народних Зборів Західної України і включила Західну Україну до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік із з'єднанням її з Українською Радянською Соціалістичною Республікою». Формально Закон про прийняття Західної України до складу УРСР схвалила позачергова третя сесія Верховної Ради УРСР (13 листопада 1939 р.). Ці рішення стали юридичною основою входження Західної України до складу СРСР-УРСР.

Отже, приєднання до СРСР-УРСР території Західної України було наслідком укладення німецько-радянського пакту про ненапад (1939 р.). Секретний протокол до нього не був «грубим порушенням норм міжнародного права» тієї історичної доби, оскільки загалом відповідав існуючій міжнародній практиці. Розподіл світу на сфери впливу був одним з типових інститутів «старого» міжнародного права. «Визвольний похід» Червоної армії здійснювався під приводом захисту «єдинокровних братів» — українців і білорусів в умовах розпаду Польської держави, і став реалізацією визнаного у тогочасному міжнародному праві права на «самодопомогу». У міжнародно-правовому розумінні характер рішень Народних Зборів Західної України вважається легітимним. Визнання легітимності результатів і рішень Народних Зборів Західної України означає визнання правової основи рішень Верховних Рад Союзу РСР та УРСР про включення областей, у яких проводився плебісцит (опитування), до свого складу.

Правові засади радянізації Західної України

Захоплення краю спричинило виникнення цілком нової суспільно-політичної ситуації в регіоні. Вона, по-перше, мала на меті «підготувати» юридичні «повноваження» для зміни державно-правового статусу усього регіону, по-друге, здійснити *радянізацію* краю, тобто відтворення політичних та економічних структур тогочасного радянського суспільства.

Для встановлення нового порядку вслід за військовими частинами у міста і містечка прибували т. зв. «уповноважені». ЦК КП(б)У скеровував їх для ліквідації польських органів влади. Надісланим партійним функціонерам належала вся повнота влади. Скоординована компартійними органами діяльність дозволила у максимальному короткому терміні ліквідувати державні органи Другої Речі Посполитої.

Дослідниця історико-правових аспектів встановлення радянського режиму у західних областях України С. Кондратюк зауважує, що радянські «уповноважені» суворо дотримувалися визначених у Москві способів і форм переходу до нового суспільного ладу. Так, у політичній пам'ятці для командувача Українським фронтом про першочергові заходи на зайнятих територіях чільне місце відводилося формуванню т. зв. тимчасових органів влади. Виконуючи ці

Червона армія у Львові. 1939 р.

вказівки, командувач Українським фронтом С. Тимошенко видав звернення «До трудового населення Західної України» (29 вересня 1939 р.), в якому зазначалося, що формою нової влади у містах і повітах мають бути *тимчасові управління*, а в селах — *селянські комітети*.

За суттю і функціями тимчасові органи управління мало чим відрізнялися від традиційних радянських органів влади (М. Литвин, О. Луцький, К. Науменко). Для керівництва різними ділянками економічного і суспільного життя організовувались відповідні відділи: промисловості, транспорту, фінансів, торгівлі, охорони здоров'я, освіти. Зазначені управління мали й власні органи охорони порядку — загони робітничої гвардії. У селах були сформовані озброєні селянські дружини, які підпорядковувалися селянським комітетам. Оскільки колишні органи юстиції були ліквідовані, а нові не створені, майнові й трудові конфлікти вирішували тимчасові управління, тобто вони виконували також певні судові функції. Ці ж повноваження покладалися й на селянські комітети. Члени комітетів обиралися на зборах сільських жителів, а волосні (гмінні) — на зборах представників селян волості. Щоб поєднати зусилля в галузі керівництва міськими, повітовими і селищними комітетами, Військова рада Українського фронту постановою від 3 жовтня 1939 р. утворила на території колишніх воєводств Галичини та Волині обласні тимчасові управління з центрами у Львові, Станіславі, Тернополі, Луцьку.

Населення Східної Галичини та Західної Волині не мало можливості визначати характер і напрям діяльності тимчасових органів управління краю, які іменували себе народними. І. Білас обґрунтовано наголошує, що таке право надавалося виключно політичним відділам Червоної армії, яким і належала

уся повнота влади. Вони ретельно підбирали і призначали склад тимчасових управлінь. В обов'язковому порядку до них входили армійські політруки, партійні керівники, працівники різних державних організацій, яких скеровували зі східних областей УРСР. Саме вони посідали всі основні місця в тимчасових управліннях. Деякі посади надали й місцевим активістам. Саме це, очевидно, мало б засвідчувати, що новостворювані владні органи є установами народно-го самоуправління.

Зусилля тимчасових органів влади протягом недовгого їх існування (до кінця грудня 1939 р.) спрямовувалися на те, щоб переконати населення в перевагах нового устрою. Нові органи влади намагалися налагодити соціально-економічне і культурно-освітнє життя, а саме підтримували життєдіяльність міст і сіл, сприяли роботі закладів торгівлі, охорони здоров'я, освіти, комунальних служб, допомагали біженцям, безробітним тощо. Варто погодитися з твердженням С. Кондратюк про те, що загалом це було продиктовано не лише політичними та ідеологічними завданнями, а й об'єктивними потребами життєдіяльності регіону, і на цьому шляху були певні позитивні зрушення. Насправді утворені тимчасові органи влади і управління в першу чергу були виключно політичними органами, зорієнтованими на придушення національних прагнень та інтересів українського народу, утвердження чужої йому влади і державності. Тому й здійснені тимчасовими органами влади заходи з царини соціально-економічного і культурно-освітнього життя часто супроводжувалися гучною пропагандою і агітацією та не завжди давали бажані результати. Утворені в містах і повітах тимчасові управління, а по селах — селянські комітети стали основною підпорою політвідділів Червоної армії аж до юридичного оформлення фактичного приєднання Західної України до СРСР. За їх допомогою політвідділи агітували населення краю перед скликанням Народних Зборів. Тому називати тимчасові органи на західноукраїнських землях народними, період їх функціонування періодом народоладдя (як це подавалося радянською історіографією протягом наступних 50 років) — значить грубо суперечити очевидним фактам. А факти свідчать про те, що очікуваних миру і добробуту, на які сподівалися, зустрічаючи хлібом-сіллю Червону армію, зокрема, місцеві селяни, які (за І.Біласом) не сильні у російській мові, вони розуміли її — «Рабоче-крестьянскую Красную армию» — як «робітничо-християнську», не настало.

Із вирішенням питання про юридичне входження західноукраїнських земель до складу СРСР-УРСР процес їх радянізації помітно прискорився. Він охопив усі сфери життя, в тому числі політичну систему, соціально-економічну організацію, духовно-культурні відносини. Така докорінна трансформація суспільства відчутно позначилася на долі мільйонів людей, руйнуючи усталений спосіб буття, ламаючи традиції, звичаї і т. п. Очевидно, розгорнуті перетворення відповідали настроям певної частини населення, на яку радянська влада прагнула спертися. Проте сталінське «соціалістичне будівництво», здійснюване брутальними і прискореними темпами, викликало відверте неприйняття, а в окремих випадках — різку протидію широкого кола громадянства, яке сталінське керівництво трактувало як «класово вороже» і піддавало нещадним репресіям.

У листопаді 1939 р. вищі партійні інстанції прийняли рішення про зміну ад-

міністративно-територіального поділу Західної України, а 4 грудня 1939 р. Президія Верховної Ради УРСР видала відповідні укази. Згідно із цими рішеннями було створено Волинську, Дрогобицьку, Львівську, Ровенську, Станіславську і Тернопільську (до 1944 р. — Тарнопольську) області, які поділялися на повіти. Львівська і Тернопільська налічували по 13, Дрогобицька і Станіславська — по 10, Волинська — шість, а Ровенська — п'ять повітів. Запровадження адміністративної системи, що повністю відповідала радянському взірцю, завершилося у січні 1940 р., коли замість повітів і волостей було створено райони. Тимчасові органи влади замінили виконкоми обласних, районних і сільських рад депутатів трудящих. Виконкоми створювалися без самих рад, бо вибори до місцевих рад відбулися лише у грудні 1940 р. Все це засвідчувало, що новостворені владні структури зовсім не залежали від волі виборців, а були придатком компартійних органів.

Політичними центрами, які зосередили в своїх руках всі основні важелі влади, стали органи більшовицької партії — обкоми, міськкоми й райкоми КП(б)У. Всі інші легальні українські, польські, єврейські політичні партії, а також колишні культурно-освітні, благодійні, спортивні та інші товариства були заборонені. Нові громадські організації радянського типу, у тому числі профспілки, комсомольські та мистецькі творчі спілки тощо, були насправді філіями партійно-державних органів. Їхня діяльність була скерована на захист основ сталінського тоталітарного режиму. Усі важливі посади у структурах влади займали працівники, скеровані ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У. Серед них переважали малокомпетентні особи, освіта яких звичайно не перевищувала рівня середньої школи. Такі працівники могли добре виконувати вказівки «згори», але не мали широти кругозору, не були спроможні приймати зважені, відповідальні рішення. Зате ці люди пройшли сувору школу більшовицького виховання, навчилися беззастережно підкорятися партійній дисципліні. Тому саме на них спирався тоталітарний режим у реалізації планів щодо форсованого інтегрування Західної України в єдиний правовий простір СРСР.

Жителям західних областей України було надано радянське громадянство. Згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 29 листопада 1939 р., його одержали «колишні польські громадяни, що проживали на території західних областей України і Білорусії на момент входження цих областей до складу Союзу РСР (1—2 листопада 1939 р.)». Паспорти були трьох категорій. Відповідно, з ними власники паспортів могли жити біля кордону чи у великих обласних центрах. Той, хто відмовлявся прийняти громадянство, міг бути заарештованим і депортованим. Той, хто приймав громадянство, ставав військовозобов'язаним і підлягав призову в Червону армію. Радянське громадянство надавалося й «особам, що прибули в СРСР на основі угоди між урядами Союзу РСР і Німеччини від 16 листопада 1939 року, а також у зв'язку з передачею за договором від 10 жовтня 1939 року Союзом РСР міста Вільно і Віленської області Литви». Згаданий документ, підписаний М. Калініним та О. Горкіним, вийшов під грифом «Не для опублікування» (В. Баран, В. Даниленко). Надання громадянства Союзу РСР колишнім підданам Другої Речі Посполитої, як вважає історик права, професор В. Макарчук, визначило їхній новий правовий статус у період між 29 листопада

1939 р. і 30 липня 1941 р. (дата укладення польсько-радянської союзної угоди).

Специфікою радянського тоталітаризму було переплетення компартійних і державних структур, функціонування цілісного владного суб'єкта — партії-держави (С. Кульчицький). Цьому владному суб'єктові підпорядковувалися всі ланки політичної системи, а через них — різні прояви суспільного життя. У системі державних органів виконавчі структури панували над представницькими, штатний апарат — над депутатським корпусом, а система повністю підпорядковувалася «керівним вказівкам партії».

Для зміцнення адміністративно-командної системи було націоналізовано банки, промислові підприємства, торгівлю. Націоналізовані заводи і фабрики підпорядковувалися всесоюзним і республіканським наркоматам, а окремі — облвиконкомам. Одержавлена економіка відзначалася низькою ефективністю, незбалансованістю попиту й пропозиції, низькою якістю продукції. Головною політикою влади у сільському господарстві становила суцільна колективізація одноосібних господарств, хоч ані об'єктивних, ні суб'єктивних передумов для цього не було. У колгоспи селян змушували вступати різними примусовими методами, зокрема за допомогою податкового тиску.

Загалом соціально-економічна політика радянської влади була неоднозначною. У багатьох випадках вона збігалася з потребами розвитку регіону і тому сприймалася населенням прихильно. Йдеться, зокрема, про модернізацію промисловості та подолання безробіття, матеріальної допомоги багатодітним сім'ям, впровадження безплатного медичного обслуговування тощо. Хоча у цьому, як вважають, населення стикалося з негативними явищами: безкоштовна медицина збільшила смертність, зокрема дитячу, жінок під час пологів. Водночас не вирішувалися інші проблеми соціально-побутового життя: гострий товарний дефіцит, надмірні податки, загальний низький рівень матеріального становища населення (Див. Документ 9). Незважаючи на доволі складну соціально-економічну ситуацію, влада виділяла значні кошти на освіту та культуру. Власне освіта стала тією сферою життя, перетворення в якій принесли чимало політичних дивідендів радянській владі. Було оперативно відновлено роботу шкіл, зросла їх кількість, насамперед українських. Навчання у всіх школах і вищих навчальних закладах було безоплатним. Разом з тим, погоджуємося з думкою, що освіта для радянського режиму була потрібна для того, щоб виховувати яничарів.

Населення новоприєданого краю зіткнулося і з низкою негативних явищ, які підривали авторитет радянської влади: було заборонено викладання основ релігії в школах, закрито греко-католицькі духовні навчальні заклади. Усі церковні організації ліквідовано, а їхнє майно конфісковано. Ідеологічний тиск та організаційний контроль були головними складовими у ставленні режиму до діячів культури. Намагання обмежити духовне життя лише орієнтацією на ідеологію марксизму-ленінізму збіднювало культурні процеси і душило творчу думку митців, а для багатьох з них повністю закривало дорогу до творчості. Одноманітність душила культуру, стримувала її розвиток. Брутальний атеїстичний тиск чинився на все населення, яке залишалося глибоко віруючим. Усі ці негативні явища викликали у суспільстві значні напруженість і

невдоволення.

Почалась організація тих ланок державного апарату, що мали завдання формувати на новоприєднаних територіях нову правову систему. Як звичайно, це відбувалося шляхом механічного перенесення структур, а також форм і методів їх створення з досвіду східних областей УРСР. Проте з точки зору формального дотримання законодавства у західних областях, порівняно з іншими, вони мали певні відмінності. Радянською історико-правовою наукою ці відмінності трактувалися як «специфіка застосування радянського законодавства на першому етапі» перетворень (див., напр., М. Настюк).

Суди, прокуратура, адвокатура були організовані доволі оперативно. У листопаді 1939 р. політбюро ЦК КП(б)У затвердило начальників обласних управлінь юстиції, голів обласних судів і обласних прокурорів. Нарком юстиції УРСР видав наказ «Про початок роботи обласних і народних судів у західних областях УРСР» (26 грудня 1939 р.). Наркомат юстиції визначив штати і підібрав кандидатури до складу обласних судів новостворених областей, які рекомендував облвиконкомом на затвердження. Керівниками і членами обласних судів рекомендувалися виключно особи, відряджені зі східних областей УРСР, які мали не тільки досвід роботи в судових органах, а й пройшли школу партійно-політичної роботи. Вслід за формуванням обласних судів почалася організація районних і міських судів. Раднарком УРСР визначив мережу таких судів, їх загальну кількість, а облвиконкоми уточнили дислокації дільниць судів у районах і містах. Уже впродовж січня — лютого 1940 р. територія шести західних областей України була вкрита густою мережею судів та їхніх дільниць. Загалом за підрахунками С. Кондратюк було відкрито 376 судів. З осіб, рекомендованих партійними органами УРСР, міськвиконкоми і райвиконкоми затверджували на посадах міських і районних суддів. Оскільки формально це суперечило судоустроєві в СРСР, де судді «обиралися» відповідними місцевими радами депутатів трудящих, радянська історико-правова наука цю обставину визначила як одну з особливостей організації правової системи в регіоні. Крім загальних судів діяли військові трибунали, які за 1939—1941 рр. винесли надзвичайно суворі вироки понад 17 тис. осіб за «контрреволюційні злочини».

Свою специфіку мали також органи адвокатури. Наркомюст у січні 1940 р. у всіх західних областях утворив *оргбюро колегій адвокатів*, на які покладалися завдання організації юридичних консультацій та підбору і прийому в колегії місцевих юристів (допускалися лише на адвокатські посади). Однак жорсткий партійний контроль і радянська практика судочинства не дозволяли адвокатам у повному обсязі виконувати свої функції. Участь народних засідателів у процесі судочинства мала суто формальний характер. Радянський режим ігнорував традиційну демократичну традицію і законність, вимагаючи «підпорядкувати вимоги закону вимогам життя, революційну законність — законам революції». Надмірне схиляння перед «буквою і текстом закону» розцінювалось як прояв «правничого фетишизму».

Виникла необхідність прийняття спеціальних постанов, які б унормували застосування радянського кримінального та цивільного, в тому числі процесуального законодавства. У зв'язку з цим РНК СРСР прийняв постанову

«Про порядок застосування кримінального і цивільного законодавства на території УРСР і БРСР» (22 квітня 1940 р.). Вона, зокрема, визначала, що вироки і рішення в кримінальних справах, що були винесені польськими судами і не виконані, анулюються. Незакінчені слідчі і судові провадження в кримінальних справах, відкриті польськими слідчими і судовими органами, повинні закінчуватися провадженням і скеровувалися за підсудністю у відповідності з кримінально-процесуальним і кримінальним законодавством УРСР. Майнові спори в сфері цивільних та інших правовідносин, незалежно від часу їх виникнення, піддавали розгляду у судових органах у відповідності з цивільним та цивільно-процесуальним кодексами УРСР та іншими радянськими законодавчими актами. Проте, як зазначає дослідниця правових аспектів встановлення і функціонування радянського режиму в Західній Україні у 1939—1941 рр. С. Кондратюк, якість розгляду цивільних і кримінальних справ судами була низькою. Працівники судових органів і прокуратури нерідко вдавалися до зловживань, грубо нехтували законом. Партійні комітети безцеремонно втручалися у розгляд конкретних слідчих і судових справ.

Якщо вже справді говорити про «специфіку застосування радянського законодавства в західних областях», то вона передовсім полягала у примусових засобах впровадження його в життя через структури каральних органів. Зрештою, органи НКВС у вигляді т. зв. *оперативних груп* були першими радянськими структурами, створеними ще до «визвольного походу» (Див. Документ 8). Вони відіграли чи не вирішальну роль у встановленні радянського режиму в краї. Надалі регіональні каральні структури перебували під особливою опікою союзного відомства. Так, в НКВС СРСР був створений відділ надання допомоги органам внутрішніх справ радянських республік Прибалтики, а також Західної України та Західної Білорусії (1940 р.). Протягом листопада — грудня 1939 р. були створені обласні управління НКВС, містечкові відділення і дільниці. У лютому 1941 р. на базі обласних управлінь НКВС внаслідок поділу було створено самостійні управління НКДБ і НКВС, особовий склад яких був укомплектований кадрами, відрядженими з різних регіонів СРСР, в основному зі східних областей УРСР. У структурі органів міліції західних областей для боротьби з українським рухом опору організовано *відділення боротьби з бандитизмом* (квітень 1941 р.).

Утвердження сталінського тоталітарного режиму в Західній Україні супроводжувалося масовими репресіями (ув'язненням, депортаціями, фізичним знищенням тощо), які зачепили всі соціальні і національні групи населення. Як метод політичного переслідування та адміністративного покарання широко використовувалися масові депортації — виселення без правових підстав. На приєднаних землях впродовж 1939—1941 рр. було здійснено чотири спецоперації масової депортації представників «класово ворожих груп», переважно поляків та українців. Загалом репресії охопили 1,2 млн. осіб (з них українців — до 500 тис.), тобто до 10 % місцевого населення. Серед них були колишні функціонери різних політичних партій та громадських організацій, підприємці, польські осадники, священики, заможні селяни тощо (Й. Надольський). Сама практика депортацій була злочином проти людяності,

не кажучи вже про жахливі методи її здійснення.

Водночас з поширенням репресій на території Східної Галичини і Західної Волині було створено широку мережу в'язниць, яка у десятки разів перевищувала ту, що існувала за часів міжвоєнної Польщі. У кожній новоутвореній області діяло по три-чотири в'язниці. Загалом на новоприєднаних територіях більшовики відкрили додатково 27 в'язниць, які протягом короткого часу були переповнені бранцями (*І. Білас*). Понад вісім тис. в'язнів, яких німецько-радянська війна застала в місцевих тюрмах, були розстріляні за наказом Л. Берії. Американський історик Ян Грос підрахував, що на території Західної України від репресій загинуло в 3-4 рази більше місцевої людності, ніж на окупованій німцями частині Польщі, яка за площею була вдвічі більшою. Такими і подібними карально-репресивними діями тоталітарна система повністю зганьбила себе в очах західних українців. Саме тому багато людей, які раніше вітали приход Червоної армії і встановлення радянської влади, докорінно змінили свої погляди і були готові чинити опір поверненню таких порядків.

Отже, перебравши за допомогою військової сили західноукраїнські землі, однак у межах діючих тоді норм міжнародного права, надавши вигляду легітимності їх включення до СРСР, сталінський режим приступив до активної радянзації — здійснення комплексу соціально-економічних, політичних, національно-культурних та репресивно-каральних заходів, спрямованих на поглинення приєднаних територій. З перших днів перебування у Західній Україні частин Червоної армії розпочалося активне поширення на приєднаних територіях чинного радянського законодавства та основних інституцій більшовицької державності, які для галичан і волинян як за формою, так і змістом були незрозумілими і чужими. У краї було насаджено режим політичної тиранії та закріплені військовою присутністю основи радянської державності. Останні формувалися за принципами, які існували тоді у СРСР. Репресивно-каральна система, яка функціонувала в Західній Україні у 1939—1941 рр., становила одну з ланок сталінського тоталітарного механізму, допускала свавілля, грубе і цинічне порушення прав і свобод людини і громадянина. Як метод політичного переслідування та адміністративного покарання широко використовувалися депортації — виселення без правових підстав, ув'язнення та розстріли.

Приєднання до складу СРСР-УРСР та радянська Північної Буковини і Бессарабії

Поспішаючи використати усі переваги пакту з Гітлером, влітку 1940 р. Сталін вирішив, що настала черга долучити й решту земель, які згідно з пактом Молотова-Ріббентропа увійшли у «сферу інтересів» радянської імперії. Зокрема, на червень 1940 р. для Москви склалися винятково сприятливі умови для розв'язання давнього територіального спору з Румунією щодо Бессарабії. Остання раніше належала до Російської імперії, тому захоплення її Румунією 1918 р. СРСР не визнавав. Причому радянська сторона офіційно не визнавала не лише анексію Бессарабії, а й входження до складу Румунії Північної Буковини. Становище Румунії ускладнювалося внаслідок висунення

до неї територіальних претензій з боку Угорщини (нею була проведена мобілізація, військові частини підтягнуті до кордону) та Болгарії. Вступаючи у безпосередні переговори з Лондоном, Римом та Берліном щодо питань *цесії* (передачі території однієї держави іншій за угодою між ними) Бессарабії та Північної Буковини, Москва діяла у правовому полі, яке пропонувало «старє» міжнародне право.

Зокрема, діюче «старє» міжнародне право надавало можливість своїм суб'єктам вдаватися до т. зв. *самодопомоги* для вирішення спірних питань. Обмеження стосувалися лише процедури висунення вимог та їхнього розгляду зацікавленими сторонами і посередниками (І. Адамчук). Відповідно до цього положення, 26 червня 1940 р. уряд СРСР в ультимативній формі висунув свої вимоги королівському урядові Румунії щодо території Бессарабії та Північної Буковини. Основним аргументом щодо приєднання останньої було те, що її населення «у своїй переважній більшості пов'язане з Радянською Україною як спільністю історичної долі, так і спільністю мови і національного складу». Опинившись у міжнародній ізоляції, 27 червня 1940 р. Сенат Румунії незначно більшістю голосів ухвалив рішення про передачу Бессарабії і Північної Буковини Союзу РСР. У ніч проти 28 червня радянське керівництво запропонувало: починаючи з 14-ї години 28 червня впродовж чотирьох днів вивести румунські війська та установи з Бессарабії і північної частини Буковини. Згодом термін евакуації румунської армії з названих територій було продовжено — до 14-ї години 3 липня 1940 р.

Радянська військова акція розпочалася 28 червня 1940 р. о 14 годині. Того дня радянські частини зайняли Чернівці, Хотин, Акерман, а також Кишинів та Бельці. Дослідник В. Бешанов стверджує, що у результаті зіткнень — нібито з румунськими солдатами — радянська сторона, за неповними даними, втратила 29 бійців убитими та 69 пораненими. Наприкінці 1 липня новий кордон був повністю контрольований військами, а від 14 годин 3 липня уже строго охоронявся, і румунські військовослужбовці, які не встигли евакуюватися, були затримані і роззброєні.

Можемо погодитися з думкою чернівецької дослідниці Ю. Сайфуліної, що побічним доказом дотримання радянською стороною необхідної процедури при вирішенні питання про *цесію* Бессарабії та Північної Буковини засобами міжнародного права може служити той факт: урегулювання радянсько-румунського територіального спору в червні 1940 р. не викликало гострої реакції у світі. Показово, що Бухарест після поступки Бессарабії та Північної Буковини відмовився від того, щоб прийняти біженців єврейської і української національностей, а також висловився за депортацію українського населення з Південної Буковини. По суті, такий підхід означав (за І. Адамчуком), що румунські власті відмовились визнавати громадянські права (в розумінні прав громадян Румунії) за українцями і євреями, які до 28 червня 1940 р. були мешканцями цих земель. Вже така постановка питання свідчила про те, що Бухарест (принаймні влітку 1940 р.) змирився з втратою донедавна спірних територій Бессарабії і населеної українцями Північної Буковини.

Ще до юридичного оформлення входження Північної Буковини та Бесса-

рабії до складу СРСР вживалися заходи, спрямовані на поглинання приєднаних територій. Насамперед, ліквідації піддавалися не лише адміністративні структури румунської держави та її каральний апарат (що було б зрозумілим і виправданим навіть у тому випадку, коли б йшлося про низові ланки місцевого самоуправління), а й професійні спілки, національні та молодіжні організації тощо. За рішенням політбюро ЦК ВКП(б) (1 липня 1940 р.) в десяти повітах Бессарабії і північної частини Буковини створювалися партійні та виконавчі комітети. Склад цих органів доручалося сформувати ЦК КП(б)У, а інформацію про них опублікувати в місцевих газетах. 3 липня політбюро ЦК КП(б)У затвердило склад повітових виконавчих комітетів. Уже 7 липня 1940 р. відбулося перше засідання Чернівецького повітового комітету КП(б)У. На засіданні наголошувалось, що в усіх волостях працюють уповноважені виконавчого комітету, а також агітатори-червоноармійці. При цьому партійні керівники вказували, що в багатьох селах населення не знає про встановлення радянської влади. На наступних засіданнях говорилося про завдання в сільському господарстві, організацію МТС і радгоспів, про роботу кіно, музичних і театральних установ, реорганізацію системи освіти та заснування середніх, неповних середніх і початкових шкіл. Того ж місяця політбюро ЦК КП(б)У зобов'язало обкоми компартії східних областей України відібрати і скерувати на постійну роботу в Бессарабію і Північну Буковину 4970 партійних, радянських, господарських і технічних працівників.

Остання обставина перетворювала радянський режим у Буковині влітку 1940 р. на зразковий продукт експорту революції: її вища ланка цілковито складалася з прибульців зі Сходу, вони ж беззаперечно панували на середніх щаблях місцевого самоуправління. Натомість у невеликих населених пунктах, де створювалися у відповідності з радянською моделлю управління сільські ради, спостерігаємо значний відсоток місцевих жителів, проте не обраних населенням, а призначених зверху — з числа бідняцького елемента, за повної ізоляції колишніх румунських управлінців нижчої ланки (т. зв. «примарів»), при непропорційно високому (у порівнянні з представниками інших національних груп населення регіону) відсотку українців у місцевих органах влади.

Юридичне оформлення входження нових етнічно українських земель до складу СРСР було проведене порівняно швидко. Вже 2 серпня 1940 р. Верховна Рада СРСР постановила включити Північну Буковину, а також Хотинський, Акерманський (від 1944 р. Білгород-Дністровський) та Ізмаїльський повіти Бессарабії до складу Української РСР. Північну Буковину і Хотинський повіт Бессарабії, де переважало українське населення, було об'єднано у Чернівецьку область в складі УРСР (7 серпня 1940 р.). Два південні повіти Бессарабії злилися в Акерманську (від 7 грудня 1940 р. — Ізмаїльську) область. Відповідно були внесені й зміни до статей конституції СРСР і УРСР про територіальний склад УРСР. Зокрема, у ст. 23 Конституції СРСР до 21 області УРСР першою була додана Акерманська, а останньою, 23-ю, Чернівецька. А шість центральних повітів колишньої румунської Бессарабської губернії з переважаючим молдавським населенням разом з колишньою Молдавською АРСР, утворили нову союзна республіку — Молдавську РСР.

Ю. Сайфуліна обґрунтовано вважає, що говорити про законність дії

українського радянського законодавства на новоприєднаних територіях північних Буковини та Бессарабії можна лише від часу поширення на них радянського адміністративно-територіального устрою. Однак фактично чинність радянських законів тут була встановлена з перших днів військової присутності. Відтак оголошення радянського законодавця про повне поширення усього законодавства УРСР на територію Північної Буковини уже від 28 червня 1940 р. виглядає сумнівним з правної точки зору. Так, без жодної правової бази чи навіть формального посилання на нібито революційну ініціативу місцевих мас, вже в липні 1940 р. проводилися націоналізація земельних володінь крупних власників і Церкви, відбувалися кроки аграрної реформи, вселення робітників у житла «буржуазії» тощо. У липні 1940 р. згідно з рішенням політбюро ЦК ВКП(б) у регіоні запроваджувалася радянська валюта. У зв'язку з цим в усі банки було призначено комісарів Державного банку СРСР, наділених повноваженнями щодо забезпечення належної діяльності фінансових установ і поточного кредитування підприємств. Румунські леї без обмежень приймалися від державних і кооперативних організацій, приватних осіб, але в обіг вже не поверталися. Виплата коштів за вкладями і поточними рахунками не могла перевищувати 200 крб. на місяць, вона здійснювалася за особистим дозволом комісара банку (1 румунська лея дорівнювала 2,5 коп.). Це, звичайно, далеко не відповідало реальному курсу. Будь-які операції із закордонними банками заборонялися, а виплати та перерахунки в іноземній валюті не допускалися. Тоді ж політичне керівництво ухвалило рішення про переобладнання залізничних колій — із вузької (європейської) на широку (радянську) та про відбудову кількох мостів через Дністер (В. Баран, В. Даниленко). Для цього було виділено вісім відновлювальних поїздів, три мостобудівельних поїзди, наркомат оборони СРСР відрядив на допомогу залізничникам 5000 червоноармійців.

Лише згодом (15 серпня 1940 р.) Президія Верховної Ради СРСР узаконила ці дії, видавши укази про націоналізацію землі і банків, промислових і торговельних підприємств, залізничного і водного транспорту, засобів зв'язку Північної Буковини та Бессарабії. Того ж місяця прийнято рішення про податки з населення, із селянських господарств, заробітну плату і соціальне страхування робітників, службовців та інженерно-технічних працівників, обов'язкові поставки державі зерна, кукурудзи, соняшнику, сої та ін. У жовтні 1940 р. у складі названих областей замість повітів і волостей створено райони. У листопаді того ж року Указом Президії Верховної Ради СРСР було затверджено лінію кордону між радянськими Україною і Молдавією, що формувалася на основі врахування ареалів етнічного розселення українців і молдаван. А в січні 1941 р. було проведено вибори від Чернівецької та Акерманської (Ізмаїльської) областей до Верховної Ради УРСР, а також до Верховної Ради СРСР. Остання обставина засвідчувала остаточну інкорпорацію регіону до складу СРСР-УРСР. Офіційні підсумки виборів переконують, що місцеве населення — добровільно чи вимушено, але прийняло радянську державно-політичну систему. Відповідно, на зміну румунській квазідемократичній політичній моделі прийшов тоталітаризм сталінського зразка, в якому особлива роль

відводилася каральній системі.

У процесі радянізації Чернівецької області апарат суддів народних судів цілком складався з відряджених зі Сходу радянських спеціалістів, натомість до числа народних засідателів свідомо залучалися представники бідніших верств місцевого населення. Судочинство велося за українськими радянськими законами, українською мовою. Нею ж виносилися присуди. У практиці судів значне місце займали справи т. зв. *указників* — порушників трудової дисципліни та дрібних розкрадачів соціалістичної власності, до яких застосовувалися жорстокі заходи. Разом з тим, засуджені мали змогу вдаватися до послуг адвоката, подавати апеляцію тощо. У певних випадках (переважно цивільні, аліментні справи) радянські закони пропонували місцевому населенню вигідну альтернативу в порівнянні з румунськими часами. Приміром, розлучені жінки зверталися до суду з аліментними вимогами, оскільки це суттєво покращувало матеріальне становище позбавлених батьківського піклування дітей.

У невигащому становищі опинилися підозрювані за політичними (контрреволюційними) обвинуваченнями. Їм довелося відповідати за дії, вчинені ними під час румунського панування, приміром, колишнє членство в певній румунській партії, службу в колишній румунській поліції чи тюремній варті тощо. Тобто сила радянських законів була поширена на Північну Буковину у складі Румунії, що є правовим нонсенсом. Так, будучи до червня 1940 р. повноправними громадянами Румунії, здійснюючи дії, які за діючим на той час румунським законодавством не були караними, ці люди тепер отримували вирoki за зраду радянської батьківщини як «вороги народу».

В структурах робітничо-селянської міліції відсоток місцевих жителів був незначним, вони займали лише нижчі посади. В органах НКДБ місцевих уродженців не було зовсім. Для поповнення низової ланки карального апарату широко залучалися солдати і сержанти, звільнені в запас Червоної армії. Натомість агентурно-інформаторська мережа складалася з місцевих представників різних класів та прошарків. Служба в каральних структурах радянізованих регіонів відповідним чином стимулювалася. Разом з тим, органи внутрішніх справ та міліція Північної Буковини мали певні успіхи у боротьбі зі злочинністю (тобто вони поступово вийшли на показники, близькі до середніх по Українській РСР) та дитячою безпритульністю. З іншого боку, переважна більшість справ за політичними звинуваченнями була сфальсифікованою, що породжувало невдоволення з боку місцевого населення, прорумунські, антирадянські настрої в суспільстві тощо.

Отже, приєднання у 1940 р. Північної Буковини та північних районів Бессарабії до складу СРСР здійснювалося у відповідності до норм «старого» міжнародного права. Юридичним оформленням їхнього входження стало поширення радянської адміністративно-територіальної системи. Свідченням остаточного включення регіону до складу СРСР-УРСР були перші вибори до Верховних Рад СРСР, УРСР та місцевих рад депутатів трудящих в січні 1941 р. Радянська державність в новоприєднаному краї була насадженою, чужою: її організаційні форми, принципи діяльності і внутрішнього підпорядкування, кадрова політика визначалися партійними і державними загальносоюзними та республіканськими органами, без врахування місцевих особливостей та можливостей кадро-

вого потенціалу.

Поза всяким сумнівом, в історичній перспективі об'єднання українського народу в межах однієї держави слід вітати. Включення Західної України та Північної Буковини й Бессарабії до складу УРСР означало фактичне возз'єднання двох найбільших частин української нації, відокремлених в силу драматичних історичних обставин раніше одна від одної державними кордонами. Було зроблено вирішальний крок до єдності (соборності) українських земель. У цьому історичному акті примхливо переплелися віковічні прагнення українського народу до волі, національної державності, соціальної справедливості з реаліями політики європейських наддержав на початку Другої світової війни.

Входження до складу СРСР-УРСР та особливості радянської українського Закарпаття

В результаті успішного здійснення Карпато-Ужгородської воєнної операції у жовтні 1944 р. війська Червоної армії зайняли українське Закарпаття, отже завершили звільнення від німецьких та союзних їм військ усіх етнічних українських земель.

Згідно з нормами тогочасного міжнародного права Закарпаття вважалося частиною території Чехо-Словацької республіки. Тут частково і на короткий час було навіть відновлено чеську адміністрацію, що створювалася представником чехословацького емігрантського уряду в Лондоні. Однак цей факт зі вступом Червоної армії на територію Закарпаття ігнорувався: радянські військові власті (за В. Макарчуком) ще у перших числах листопада проводили «мобілізацію добровольців» до Червоної армії, а спроби чехословацького уряду створити на території Закарпатської України тилову чехословацьку армію викликали протест Радянського уряду. З іншого боку, радянські військово-політичні структури розгорнули активну роботу для «законного» втягнення цієї землі до складу радянської імперії. Подібно до того, як було у Західній Україні та Північній Буковині, більшовицьке керівництво намагалося надати цьому процесові форми народного волевиявлення. Сценарій та методи встановлення радянської влади на Закарпатті по суті не змінилися від 1939—40 рр. У Москві вирішили створити в краї видимість такої собі маріонеткової «держави», перед якою ставилося завдання провести радянізацію краю та офіційно від імені народу попросити прилучити себе до СРСР (УРСР).

Для реалізації цього задуму у перші дні після звільнення Закарпаття, за допомогою та під безпосереднім керівництвом політвідділів радянських військ у населених пунктах краю були створені т. зв. *народні комітети*. Вони мали протистояти органам чехословацької адміністрації. Народні комітети радянські військові (реальна влада) видавали за єдину нову владу. Народним комітетам було надано функції більшовицьких органів диктатури пролетаріату. Вони будувалися за принципом демократичного централізму, одночасно оголошувалися органами державної влади і державного управління. Проголошувалося, що своє головне завдання нові органи державної влади вбачали у досягненні «возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною в складі СРСР». Це питання було центральним на організованому 26 листопада 1944 р. в

Мукачеві *Першому з'їзді Народних комітетів Закарпаття*. З'їзд, на який прибуло 663 делегати від усього Закарпаття, проголосив себе органом законодавчої влади краю, прийняв Маніфест про вихід зі складу Чехо-Словацької республіки і возз'єднання Закарпатської України з УРСР. З метою координації діяльності створених комітетів, що становили політичну основу нової влади на місцях, з'їзд обрав вищий виконавчий орган влади у «державі», частково наділений законодавчими повноваженнями — *Народну Раду Закарпатської України* (НРЗУ).

До компетенції НРЗУ входило керівництво політичним та економічним життям Закарпатської України; видання декретів, що мали силу законів і постанов; встановлення і зміна кордонів краю; оборона державного ладу; надання прав громадянства, прав помилювання та амністії громадян, засуджених судовими органами Закарпаття; встановлення порядку користування землею, надрами, лісами і водами; організація Вищого народного суду і Головної прокуратури; управління банками, промисловими і сільськогосподарськими установами тощо. На НРЗУ також покладався обов'язок здійснення контролю за діяльністю місцевих органів державної влади. Згідно з адміністративно-територіальним поділом краю це були окружні, міські та сільські народні комітети. На чолі НРЗУ стояв *Голова* (мав двох заступників). До компетенції голови НРЗУ входило представляти Закарпатську Україну за межами «держави», підписувати постанови, затверджувати рішення окружних та міських судів тощо. Голова НРЗУ очолював її *Президію*. Сформована 27 листопада 1944 р., вона по суті виконувала урядові функції в Закарпатській Україні. Складалася з 14 членів, уповноважених НРЗУ з різних питань суспільного і державного життя краю.

У відповідності до поставлених більшовиками завдань, НРЗУ розгорнула активну законодавчу діяльність для радянізації Закарпаття. Вона здійснювалася у формі видання *декретів* та *постанов*, що мали загальнообов'язковий характер. Одним з перших НРЗУ приймає декрет про розвиз відносин народних комітетів з уповноваженим урядом Чехо-Словацької республіки (5 грудня 1944 р.) й ставить до відома президента ЧСР Е. Бенеша, що вона, Рада, «є єдиною центральною владою на території Закарпатської України» (*В. Макарчук*). Голова та уповноважені НРЗУ видавали розпорядження. Декрети НРЗУ приймалися простою більшістю голосів присутніх на засіданні членів Народної ради і підписувалися всіма її членами. Інші правові акти підписували голова НРЗУ і керівник відповідного відділу. Всі вони вступали в дію від дня їх опублікування в спеціальному віснику.

Оголосивши усі закони і розпорядження угорського окупаційного уряду такими, що втратили юридичну силу, НРЗУ розпочала активну нормотворчу діяльність. Проте, як зазначає І. Білас, скасувавши старі закони, НРЗУ не змогла відразу врегулювати усі сторони суспільного життя в законодавчому порядку. У цих випадках, як загалом у випадках двозначних трактувань норм закону, діяльність підлеглих НРЗУ органів влади і управління регламентувалася «революційним законодавством». Усі нормативні акти НРЗУ, спрямовані на радянізацію краю, за присутності частин Червоної армії були невідкладно втілені в життя. Зокрема, йдеться про декрети *про наділення землею малоземельного і*

безземельного селянства; про відкриття магазинів; про максимальні ціни на товари; про націоналізацію підприємств, банків, залізничного транспорту і засобів зв'язку; про запровадження цензури на періодичні та неперіодичні видання; про реформу системи освіти та інші.

Особливе місце у нормотворчій діяльності НРЗУ посідала розбудова правоохоронних органів. Серед останніх важливе місце посідала підзвітна НРЗУ і народним комітетам *Народна міліція*. Головним її завданням була охорона громадського порядку, ліквідація наслідків попереднього окупаційного режиму. Своєрідними збройними силами Закарпатської України були *Народні дружини*, організовані згідно з декретом НРЗУ (18 грудня 1944 р.). Вони були сформовані з добровольців без їхнього відриву від основної роботи. З метою ефективнішого використання міліції і дружин у «боротьбі за утвердження на Закарпатті народної влади і здійснення належного революційного порядку» НРЗУ прийняла постанову про об'єднання і координацію оперативних дій Народної міліції і Народної дружини і створення *Управління внутрішніх справ Закарпатської України* (26 грудня 1945 р.).

Здійснення судових функцій покладалося на народні суди, Вищий народний та Спеціальний суди. Народні суди створювалися в усіх округах і містах Закарпаття на підставі декрету № 33 НРЗУ від 12 січня 1945 р., обиралися відповідними Народними комітетами і затверджувалися НРЗУ на трирічний термін. Декрет встановлював, що усі справи мають розглядатися у народному суді за участі народних засідателів. Вищою судовою інстанцією оголошувався *Вищий народний суд*, який обирала НРЗУ. *Спеціальний суд*, заснований при НРЗУ згідно з декретом від 18 грудня 1944 р., мав стояти на сторожі нових демократичних порядків від злочинних посягань ворогів, а також *вести боротьбу з державними злочинами як найбільш небезпечними для народного демократичного ладу*. Власне, цим декретом було скасовано чинність в Закарпатті усіх законів і розпоряджень попередньої влади. Спеціальний суд складався з обраних НРЗУ голови, заступника голови і членів суду. Його вироки були остаточними, але смертні вироки підлягали затвердженню Радою. Із заснуванням Вищого народного суду Спеціальний суд увійшов до його складу як окрема колегія — суд першої інстанції щодо злочинів, віднесених до його підсудності, і при цьому зберіг свою назву.

Порядок діяльності народних судів регулювався *Тимчасовою інструкцією в кримінальних справах* і *Тимчасовою інструкцією в цивільних справах*. Обидві інструкції були затверджені НРЗУ 22 січня 1945 р. і на той час замінили процесуальні кодекси. *Органи прокуратури* були створені згідно з декретом НРЗУ в усіх адміністративних округах і містах Ужгороді та Мукачевому (12 січня 1945 р.). Усіх прокурорів разом з *Головним прокурором Закарпатської України* призначала НРЗУ. Для надання населенню юридичної допомоги окремим декретом була організована *народна адвокатура*. У кожному окрузі при народному суді створювалися юридичні консультації. Дещо пізніше НРЗУ прийняла постанову про організацію державних нотаріальних контор і затвердила *Положення про державний нотаріат Закарпатської України* (23 лютого 1945 р.).

Процес міжнародно-правового визнання входження Закарпатської Украї-

ни до складу СРСР (УРСР) розпочинається з підписання у Москві договору між СРСР та Чехо-Словацькою республікою (29 червня 1945 р.), у відповідності з яким Закарпатська Україна переходила до складу УРСР. Один із трьох примірників договору був складений українською мовою — деталь, що мала символізувати роль Української РСР як суб'єкта міжнародного права (незадовго до того республіка отримала запрошення приєднатися до держав-засновниць ООН, що закріплювало за СРСР три місця (третє місце за Білоруською РСР) у цій новій міжнародній організації). Відповідно до окремого Протоколу до Договору жителям Закарпаття чеської і словацької національностей надавалося право *оптації* (тобто вибору) громадянства. Дослідник І. Адамчук зазначає, що вказане положення поширювалося також на етнічних українців та росіян, що служили у чехословацькій армії. Натомість українці і росіяни, які проживали в межах ЧСР, отримали змогу набути радянське громадянство і переселитися на Закарпаття. Усі організаційні питання оптації були визначені в постанові РНК СРСР від 30 грудня 1945 р. та постанові РНК УРСР від 29 січня 1946 р. За підрахунками, близько 10 тисяч українців з ЧСР обрали громадянство Української РСР і перебралися на Закарпаття; приблизно стільки ж чехів і словаків із Закарпаття відбули у Чехію та Словаччину. Радянсько-чехословацький договір про Закарпатську Україну був ратифікований тимчасовими національними зборами ЧСР (22 листопада 1945 р.), а через тиждень — Президією Верховної Ради (ПВР) СРСР (27 листопада 1945 р.). З того часу Закарпаття де-юре стало територією УРСР в складі СРСР.

У загальнодержавну адміністративно-територіальну структуру як область Української РСР Закарпаття було інтегровано на підставі указу ПВР СРСР від 22 січня 1946 р. Область включала міста Ужгород (обласний центр) і Мукачеве та 13 округів (від 1954 р. — районів): Берегівський, Великоберезнянський, Воловецький, Волівський (нині Міжгірський), Іршавський, Мукачівський, Перечинський, Рахівський, Свалявський, Севлюський (нині Виноградівський), Тячівський, Ужгородський, Хустський. На всій території набувало чинності законодавство УРСР. Згідно з адміністративно-територіальним поділом формувалася структура обласної організації КП(б)У, органів державного управління та місцевого самоврядування, комсомолу, профспілок та ін. Закарпатський обком, 2 міськкоми та 13 окружкомів були утворені ще в грудні 1945 р. — раніше за саму область. Від січня 1946 р. почали працювати затверджені Політбюро ЦК КП(б)У бюро обкому партії на чолі з І. Туряницею. У трудових колективах утворювалися первинні партійні організації.

Згідно з указом ПВР УРСР від 24 січня 1946 р. на території новоствореної області набрало чинності законодавство Української РСР. У 1946 р. облвиконком постановив запровадження на території краю тимчасових паспортів і обов'язкового порядку реєстрації громадян в місцях постійного та тимчасового проживання. У 1947 р. тимчасові паспорти почали міняти на постійні.

На Закарпатську область була поширена радянська виборча система. Перші вибори до Верховної Ради СРСР у Закарпатській області відбулися 10 лютого 1946 р., до Верховної Ради УРСР — 9 лютого 1947 р., до місцевих рад депутатів трудящих — 21 грудня 1947 р. Оскільки осередки та діяльність будь-яких

інших партій, крім комуністичної, в регіоні, як і в цілому по країні, унеможливилися, вибори депутатів Верховних Рад СРСР та УРСР та рад нижчих рівнів організовувалися як безальтернативне голосування за одного кандидата від комуністів і безпартійних. Кандидатів на кожен виборчий округ затверджували партійні комітети. Вони ж спрямовували та контролювали роботу виконавчих комітетів рад відповідних рівнів.

З проведенням останніх влада у Закарпатті де-юре перейшла до рук Рад депутатів трудящих. Народні комітети як політична основа місцевої влади припинили своє існування, виконавши завдання возз'єднання з радянською Україною. Тим самим була реорганізована уся система органів державної влади. На місце з'їзду Народних комітетів як органу законодавчої влади та НРЗУ як вищого виконавчого органу, частково наділеного законодавчими повноваженнями, вищим органом державної влади де-юре стала Верховна Рада УРСР. Крім того, свої повноваження НРЗУ передала Раді Міністрів УРСР.

Отже, територія Закарпаття де-факто перебувала у складі СРСР від жовтня 1944 р. часу його звільнення радянськими військами від німецьких та союзних їм військ, що юридично було оформлено роком пізніше, у червні — листопаді 1945 року. Характер діяльності нових органів влади, які іменували народними, більшовицькі уповноважені визначали у напрямі радянзації краю (про що яскраво свідчить нормотворча діяльність НРЗУ). Присутність Червоної армії у Закарпатській Україні створила сприятливі умови для «волевиявлення народу до возз'єднання». Разом з тим, відносно невелика кількість тих, хто скористався правом оптації громадянства (для порівняння: після 1945 р. до Польщі з Західної України, західної Білорусії та Віленщини (за В. Макарчуком) перебралося 2,5 млн. поляків і євреїв), служить побічним доказом справжньої волі населення Закарпатської України до возз'єднання з основним масивом українських земель.

У 1939—1945 рр. до складу Української РСР увійшли *не усі* українські етнічні та «історичні» території, а передусім ті — за невеликим винятком (напр., Берестейщина), — де на час розвитку подій українське населення становило абсолютну чи принаймні відносну більшість. Це цілком відповідало проголошеному ООН у повоєнні роки принципу права націй на самовизначення. В історичній перспективі входження території Західної України, Північної Буковини, Бессарабії та Закарпаття до складу СРСР (УРСР) не можна недооцінювати. Вочевидь саме в 1939—40 і 1945 рр. відбулося об'єднання українського народу в одній державі. По суті, створювалася парадоксальна ситуація: вперше за багатовікову історію української землі були інтегровані в складі єдиної української, але несамоїїної квазідержави. І в цьому акті втілюється драматизм національної долі українства, його тріумф і трагедія водночас.

Розділ V.

РАДЯНСЬКЕ ПРАВО ЯК ЗАСІБ УТВЕРДЖЕННЯ ТОТАЛІТАРНОГО ЛАДУ

Суспільно-політичне тлумачення радянської правової ідеології² та особливості джерел права

За два пореволюційні десятиліття більшовики в СРСР (і в УРСР як складовій цієї по суті унітарної держави) не тільки збудували комуністичний лад, який назвали *соціалізмом* (дослівно — утвердження соціальної справедливості, рівності), а й створили набір ідеологічних штампів у всіх сферах життя суспільства з метою забезпечення «панування» держави над людиною. Тому правова ідеологія радянської (більшовицької) державності від самого початку її встановлення ґрунтувалася на критиці *буржуазного права* і на протиправстві йому — пропаганді *власного права*.

Негативне ставлення до «буржуазного права» зумовлювалося його потрактуванням як засобу закріплення капіталістичних відносин, експлуатації людини та нерівноправ'я. Така своєрідна (за І. Біласом) *ідеологічна інверсія*, що формувала філософію радянського права, переносилася на право взагалі як таке, що не мислилось інакше, ніж буржуазне, трактувалось не інакше як рецидив буржуазного мислення і замах на диктатуру пролетаріату. З іншого боку, пропагування гасел «*диктатури пролетаріату*» як влади ніяк не пов'язаної і не обмеженої законом; «*революційної правосвідомості*» чи «*революційної законності*», що відзначалась (за А. Вишинським) «відсутністю будь-якого юридичного формалізму» і не заперечувала можливості «відступу за певних умов і в певних межах від букви і тексту закону...», на думку авторитетного фахівця історії права І. Усенка, поширювали й утверджували в суспільстві погляд на право як на щось тимчасове й малосуттєве та культивували відвертий правовий нігілізм. У той же час, декларована на XVII з'їзді ВКП(б) (1934 р.) перемога соціалізму вимагала нового осмислення проблем держави і права з урахуванням постулатів марксистської доктрини і головне — реалій практики соціалістичного будівництва.

За цих умов найвідоміші радянські правники заходилися робити свій внесок в обґрунтування допущених в часи непу норм «буржуазного права», у виправдання насильницьких протиправних методів індустріалізації та

² Під поняттям «ідеологія» розуміють сукупність таких ідей, міфів, настанов, гасел, програмних документів партій чи філософських концепцій, що зорієнтовані на практичні людські інтереси і мають на меті маніпулювання та управління людьми шляхом впливу на їх свідомість. А правова ідеологія, що виступає як сукупність існуючих концепцій, вчень, теорій про сутність права, його роль у житті суспільства і співвідношення з державою — спрямована на осмислення соціальної реальності крізь призму правових уявлень. — Див.: Андрусак Т. Правова ідеологія: поняття і суть // «Юриспруденція он-лайн», 03.05.2004 р. — Ел. ресурс: <http://www.lawyer.org.ua>

колективізації, «наступу соціалізму по всьому фронту». Подібне підпорядкування правової теорії кон'юнктурним вимогам призвело до трактування радянського права як *специфічної форми політики диктатури пролетаріату, засобу її політичного впливу*. Була висунута концепція *«соціалістичного права»* (1936 р.), за якою ліквідація приватної власності мала стати головною тезою (за Є. Пашуканісом) *«для розуміння радянського права, його соціалістичної сутності як права пролетарської держави»*. Однак потреби репресивної практики тоталітаризму вимагали ухвалити єдину загальнообов'язкову та «єдиновірну» марксистсько-ленінську, сталінсько-більшовицьку лінію у розумінні права. Цю функцію було покладено на «Нараду з питань науки радянської держави і права» (16–19 липня 1938 р.). Вона заклала основи *«офіційного розуміння права»*, відкинувши всі напрацювання, підходи і концепції радянських юристів попереднього періоду як «ворожі» і «антирадянські».

Відповідно до рішення згаданої наради, право визначалось як сукупність норм, законів і настанов, що захищаються силою держави. *«Радянське право є сукупність правил поведінки, установлених у законодавчому порядку владою трудящих, які виражають їхню волю і використання яких забезпечується всією примусовою силою соціалістичної держави, з метою захисту, закріплення і розвитку відносин і порядків, вигідних і бажаних трудящим, повного і кінцевого знищення капіталізму та його пережитків в економіці, побуті і свідомості людей, побудови комуністичного суспільства»*. Це позитивістське визначення права стало домінуючим у радянській політико-правовій думці впродовж довгого часу, надзвичайно звучило можливість з'ясування сутності права, примушувало юридичну науку безплідно дискутувати в межах дозволеної методології, а в практичному житті служило маскуванню тоталітарного всевладдя.

Таке розуміння права заздалегідь передбачало підпорядкування його інтересам держави, а отже, державні органи, творці законів не вважали обов'язком беззаперечно дотримання його норм. А це створювало ґрунт для нехтування принципу верховенства права, підміни закону рішеннями партійних органів й культивування таких характерних для радянської правової дійсності ознак як неповага і обмеження прав людини, ставлення до неї як до об'єкта («гвинтика») політики й засобу задоволення державних інтересів.

У реальних правовідносинах це виявляло себе у витискуванні законів із верхнього ярусу в уявній піраміді нормативних актів. Так, значна частина законодавчих актів першої половини 1930-х рр. подавалася у формі постанов Президії ВУЦВК і Раднаркому УСРР. Мало змінилася ситуація у цьому сенсі в другій половині десятиліття з прийняттям Конституції СРСР (1936 р.) та УРСР (1937 р.).

Згідно з Конституцією УРСР 1937 р. усі нормативні акти поділялися на закони і підзаконні акти. Закони ухвалювалися простою більшістю у Верховній Раді і публікувалися за підписами голови та секретаря Президії Верховної Ради (ПВР). Однак попри конституційні декларації, прояви законотворчої діяльності Верховної Ради ставали дедалі рідшими. Її функція фактично зводилася до затвердження народногосподарських планів і бюджету республіки та указів ПВР, які за своєю юридичною природою були підзаконними актами. Раднарком

УРСР також видавав постанови і розпорядження на підставі і на виконання законів СРСР і УРСР, постанов і розпоряджень Раднаркому СРСР.

Малочисельність законів відкривала простір для відомчої та партійної нормотворчості. Остання засвідчувала посилення керівної ролі компартії, що відбулася, зокрема, у поширенні з середини 1930-х рр. практики прийняття спільних постанов ЦК ВКП(б) та РНК СРСР. Попри те, що таку форму законодавчих актів не прописували конституційні акти 1936—37 рр., подібна практика стала формою легалізації державної нормотворчості партійних органів. З партійної точки зору будь-яка партійна постанова відігравала роль директиви для усіх комуністів. А участь уряду в його затвердженні надавало акту загальнообов'язкового юридичного характеру в рамках радянської Конституції. На практиці ці спільні партійно-державні рішення були джерелами права, більш того, нерідко розглядалися правозастосовчими органами як надзаконні, бо стосувалися найважливіших сфер життя України. А це призводило до підриву принципу верховенства закону.

Крім того, у практиці більшовицького державотворення було заведено неписане правило: кожного разу, коли виникали суперечності між формальними вимогами закону і політикою правлячої партії (тобто постійно) закон відсувався вбік. Показовою у цьому відношенні є постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «*Про революційну законність*» (25 червня 1932 р.). Вона визначала законність як «один із найважливіших засобів зміцнення пролетарської диктатури, боротьби з класовими ворогами трудящих та їхньою контрреволюційною політичною агентурою». Саме це твердження чи не впродовж усього часу сталінщини стало основоположним для багатьох директивних документів компартії і законів СРСР.

Від початку 1930-х рр. у розвитку джерел радянського права в Україні загальносоюзне законодавство переважає над республіканським. На думку М. Страхова й В. Рум'янцева, ця тенденція виявлялася, з одного боку, у поширенні прямої дії загальносоюзних законодавчих актів, а з іншого — у тому, що республіканські законодавчі акти, як і в попереднє десятиліття, здебільшого будувалися на основі відповідних загальносоюзних законодавчих актів і значною мірою повторювали останні.

Отже, тоталітаризм підмінив владу права правом влади. Ідеологія й загальна спрямованість радянської правової системи виявляла себе у ставленні до права як до буржуазного витвору й погляду на нього як на щось тимчасове і малосуттєве. Підпорядкування правової теорії вимогам розбудови тоталітарної держави (диктатури пролетаріату) закономірно призвело до формування концепції офіційного розуміння права як права соціалістичного. Творення останнього реально означало уніфікацію права, перевагу загальносоюзного законодавства над республіканським й пріоритет відомчої та партійної нормотворчості, неповагу до прав і свобод людини і громадянина й ставлення до людини як до засобу задоволення державних інтересів.

Конституційне законодавство 1930-х рр.

Сталінська модель соціалізму була втілена в життя у Радянському Союзі наприкінці 1930-х рр. Більшовики вирішили оголосити на весь світ про свою

остаточну перемогу. Міф про побудований соціалізм вимагав конституційного оформлення, а тому Надзвичайний VIII Всесоюзний з'їзд рад (5 грудня 1936 р.) затвердив нову Конституцію СРСР. Через два місяці на Надзвичайному XIV Всеукраїнському з'їзді рад (30 січня 1937 р.) було прийнято складену на основі Конституції СРСР нову Конституцію Української Радянської Соціалістичної республіки (УРСР).

Увесь перший розділ про суспільний устрій Конституція УРСР майже повністю повторювала відповідні положення цього ж розділу Конституції СРСР (1936 р.). З'їзди рад усіх рівнів замінювалися інститутом сесійних засідань місцевих і Верховних (республіки, Союзу) рад. Встановлювався принцип подвійного громадянства. УРСР проголошувалась соціалістичною державою робітників і селян, де політичною владою є ради депутатів трудящих. Вищим органом влади в УРСР проголошувалась Верховна Рада. Вона обиралася на чотири роки за нормою: один депутат від 100 тис. населення. Верховна Рада утворювала уряд — Раднарком. Характерно, що до складу Раднаркому України поряд із керівниками республіканських державних органів входили уповноважений Комітет заготівель СРСР та уповноважені загальносоюзних наркоматів. Цим забезпечувалась одна з багатьох форм контролю центральних радянських органів за діяльністю державних структур УРСР. Місцевими органами державної влади були ради депутатів трудящих, які «обиралися» населенням відповідних адміністративних одиниць строком на два роки. Однак, Ради не були самостійною владою в традиційній формі і не мали змоги нею стати, оскільки реальну владу зосередив партійний апарат, що перетворювався у єдину керівну силу тоталітарної держави.

Право України на власне законодавство і управління зумовлювалося визначенням зверхності загальносоюзних законодавчих актів. Більш того, Конституція УРСР проголошувала, що закони СРСР обов'язкові на території республіки. Таке категоричне твердження не допускало можливості опротестування вищими органами державної влади України тих нормативних актів центральних органів та відомств, які суперечили корінним інтересам населення республіки. А це свідчило про жорстку централізацію державного управління і втрату Україною своїх суверенних прав. Відповідно, положення про республіканський суверенітет УРСР, недоторканність її кордонів і право виходу з СРСР були суто декларативними. Механізм такого виходу не передбачався. Більше того, в реальному житті навіть розмови про можливість виходу України зі складу СРСР кваліфікувалися як дії «ворогів народу», «контрреволюціонерів» і жорстоко каралися.

Економічною основою визнавалась соціалістична система господарювання і соціалістична власність на засоби виробництва у двох формах — державної і кооперативно-колгоспної. Така система господарювання спрямовувалась на втілення принципів «хто не працює, той не їсть» та «від кожного по здібностям, кожному — за його працею». Законом захищалося право особистої власності громадян на їхні трудові доходи та заощадження, на житловий будинок і підсобне хатнє господарство, право спадкування особистої власності громадян, а також особиста власність членів колгоспного двору. Земля закріплювалася

за колгоспами у безстрокове і безоплатне користування. Кожен колгоспний двір міг мати в особистому користуванні невелику присадибну ділянку землі. Допускалося існування дрібного приватного господарства одноосібних селян і кустарів, яке ґрунтувалося на особистій праці й виключало експлуатацію людиною.

Дослідники (О. Мироненко, В. Чехович) звертають увагу на те, що стрижнем Конституції УРСР 1937 р., як і попередніх радянських конституцій, був принцип диктатури пролетаріату, однак *виглумачений* на практиці сталінським тоталітарним режимом так, що *насильницька її функція майже завжди ставала переважаючою*. Після нетривалої непівської відлиги на кілька десятиліть знову домінуючою стала сталінська трактовка диктатури пролетаріату, його теза про посилення класової боротьби із просуванням до соціалізму, його адміністративно-командна, державно-казармена модель. Гасло «диктатури пролетаріату» стало кривавим мечем у руках правлячої еліти, засобом варварського терору проти власного народу, перетворило таку диктатуру у безмежне панування партійної верхівки, годівницю для партдержноменклатури.

Конституція УРСР (1937 р.) у спеціальному розділі про виборчу систему запроваджувала практику формування системи рад депутатів трудящих усіх рівнів на основі загальних, рівних і прямих виборів при таємному голосуванні. На практиці це означало зміну багатоступеневих виборів до органів влади, рівні права селян і робітників обирати й бути обраними в усі органи влади, а також ліквідацію інституту «позбавленців» (рос. — «лишенцев»), коли значна частина населення взагалі була позбавлена виборчих прав. Виборчі округи в містах стали формуватися не за виробничими одиницями, а за місцем проживання. Однак попри ці зміни, право виставляти кандидатів належало тільки центральним, обласним і районним органам компартії та іншим т. зв. громадським організаціям (профспілки, комсомол та ін.), а також загальним зборам робітників і службовців на підприємствах і селян в колгоспах, що проводилися під керівництвом відповідальних парторганізацій. Обраним вважався кандидат — зазвичай кандидат був один, — який одержав абсолютну більшість голосів. Отже, реально право вибору громадян тоталітарний режим цілковито ігнорував.

Новацією Конституції УРСР (1937 р.) був спеціальний розділ, присвячений суду і прокуратурі. Зазначимо, що у попередніх конституційних актах питання, пов'язані з організацією та діяльністю судово-прокурорських органів, не розглядалися. У документі визначався порядок утворення судово-прокурорських органів, проголошувалися такі головні принципи їхньої діяльності як незалежність судів, підлеглість їх виключно законові, право обвинуваченого на захист, на використання рідної мови тощо. Проте в основі своєї задекларовані принципи були несумісними з реальністю «Великого терору».

Сталінська Конституція УРСР надавала трудящим певні громадсько-політичні права, такі як свобода слова, зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій. Проте вони мали формальний характер і не мали жодного застосування у громадсько-політичному житті радянської держави. Усе це заперечувалося марксистсько-ленінською наукою про державу і суспільство. Згідно з її розумінням керівництво у державі повинно здійснюватися класом-гегемоном (в да-

ному випадку — робітничим класом) або його авангардом — комуністичною партією. Виходячи з цих нехитрих засад, уже протягом перших років існування радянської держави були ліквідовані усі політичні організації, окрім комуністів. Місцеві комуністичні організації на Україні, оформлені у 1918 р. у КП(б)У, завжди були інтегральною частиною, обласною філією російської (союзної) компартії. Так, під час громадянської війни московський ЦК скасував навіть рішення з'їзду компартії України, розпустив обраний ЦК КП(б)У і призначив свій «тимчасовий ЦК». Саме ця обставина і позбавила радянську Україну в державно-політичному житті будь-яких рис самотності, навіть в обмежених рамках Конституції УРСР.

Аналізуючи текст Конституції УРСР 1937 р. зокрема впадає у вічі та обставина, що фактично вона своїм змістом абсолютизувала державу. Всебічний розвиток особи у Конституції розглядався не як мета соціалістичного будівництва, а як засіб досягнення мети — побудови сталінської моделі соціалізму. Свідченням цього є структура документу: серед тринадцяти її розділів (всього 146 статей) розділ про права й обов'язки громадян займав лише десяте місце, до того ж мав суто декларативний характер. Оскільки Конституція не забезпечувала, зрештою, і не могла забезпечити реальне втілення в життя основних своїх положень в умовах тоталітарної системи. Громадяни УРСР мали конституційне право на працю, відпочинок, матеріальне забезпечення в старості, а також у разі хвороби чи втрати працездатності, право на освіту тощо. У Конституції урочисто проголошувалася недоторканність особи, житла тощо. У той самий час, широко провадилися незаконні обшуки й арешти, здійснювалися масові репресії. Сталінські конституційні акти стали також свідченням поглиблення централізаторських тенденцій в СРСР. Згідно з Конституцією УРСР в республіці діяло лише чотири місцеві (республіканські) наркомати, та й то переважно дургородного значення.

Отже, в середині 1930-х рр. в УРСР на конституційному рівні було задекларовано, а в політичній практиці закріплено створення адміністративно-командної системи, тоталітарного режиму. Третя Конституція радянської України за своєю структурою і змістом майже повністю копіювала союзню Конституцію, відтворювала її принципи та основні положення. Викладені конституційні права УРСР, як і у попередніх радянських конституційних актах, мали переважно декларативний характер і свідчили про те, що Україна остаточно втратила свій суверенітет.

Основні риси законодавчого врегулювання майнових відносин

Розбудова правової системи СРСР-УРСР у 1930-х рр. здійснювалася у напрямі сприяння централізації державного управління та особливо — забезпечення потреб форсованої індустріалізації і насильницької колективізації. У процесі здійснення сталінської «соціалістичної реконструкції» народного господарства юридичного вирішення вимагала насамперед проблема урегулювання майнових відносин. Її було вирішено через кардинальні зміни інституту права власності у галузях цивільного й цивільно-процесуального та земельного

(колгоспного) права.

Цивільне право розвивалося на засадах утвердження соціалістичної (державної) власності, а як наслідок — витіснення і заборону правового інституту приватної власності.

Як відомо, *Цивільний кодекс УСРР* від 1921 р. визнавав приватну власність фізичних і юридичних осіб, хоча і обмежував її розмір та правомочність власників. Однак генеральна лінія компартії на утвердження державної власності та придушення приватної спричинилася до поступового припинення в Україні (як і взагалі в СРСР) наприкінці 1920-х рр. існування приватної господарської діяльності. Вже до середини 1930-х рр. у сфері промисловості і торгівлі остаточно сформувалося неподільне панування державного сектора. Попри те, що у Цивільному кодексі ще зберігалася, наприклад, право приватних осіб на вступ в акціонерні торговельні чи промислові товариства, ці норми жодного практичного значення не мали. Вказаних товариств на той час вже не існувало. Також поступово проводилася лінія на витіснення приватного капіталу зі сфери *капітального будівництва та страхування*. Наприклад, *Положення про державне страхування СРСР* (18 вересня 1925 р.) встановлювало монополію держави на всі види страхування. Відповідні договори дедалі більше ставали плановими.

В умовах пануючої державної власності плановість у царині врегулювання цивільно-правових відносин стає найбільш характерним явищем. Наприкінці кожного року в радянській Україні провадилася т. зв. «договірна кампанія», під час якої між господарськими організаціями укладалися договори на наступний рік відповідно до затверджених планів. Конкретні строки укладання договорів по окремих господарських системах своїми постановами встановлював Раднарком УСРР.

Джерелами тогочасного договірного права стали постанови Раднаркому СРСР *Про порядок укладення договорів* від 1933 і 1934 рр., які встановлювали загальні форми договірних зв'язків і визначали конкретний зміст договорів. Особлива увага (за М. Страховим і В. Рум'янцевим) зверталася на необхідність чіткого регламентування у договорах відповідальності сторін за порушення договірних зобов'язань (сплата пені, неустойки, штрафу, стягнення збитків). Обов'язкове правове оформлення господарських зв'язків підприємств договорами мало забезпечити централізоване планове керівництво промисловістю з єдиного центру величезної країни.

На зміцнення договірної, а відтак — і планової дисципліни була спрямована постанова Раднаркому УСРР *«Про порядок розірвання та зміни договорів, укладених між підприємствами і організаціями республіканського та місцевого значення»* (26 червня 1932 р.), яка категорично забороняла одностороннє розірвання або зміну договорів. Пріоритет планових засад (державний план) у виконанні договорів встановлювали *Статут внутрішнього водного транспорту* (1930 р.), *Статут залізниць СРСР* (1934 р.), *Повітряний кодекс СРСР* (1934 р.). Їх прийняття мало важливе значення для регулювання цивільних правовідносин.

На думку М. Страхова та В. Рум'янцева, однією з особливостей тогочасного цивільного права стало недопущення включення до договорів пунктів про

звільнення боржника від відповідальності за невиконання договору «з незалежних обставин». На посилення відповідальності державних органів та інших господарських організацій за вчасне виконання своїх зобов'язань була спрямована постанова ВУЦВК і Раднаркому УСРР «Про строки позовної давності» (19 листопада 1934 р.). У спорах між установами і організаціями встановлювався півторарічний строк позовної давності, натомість річний строк зберігався для відносин, в яких беруть участь приватні особи хоча би на одній стороні.

Фактичне і юридичне панування державної власності призводило до подальшого посилення централізації управління підприємствами. Так, відповідно до постанов ЦВК і РНК СРСР від 29 квітня 1935 р. і від 16 лютого 1936 р. «Про передачу державних підприємств, будівель і споруд», вони не могли передаватися за гроші державними органами та організаціями один одному. Встановлювалося, що підприємства, будівлі та споруди можуть передаватися тільки безоплатно. Згідно із зазначеною постановою РНК СРСР передача здійснювалася і в разі, якщо хоч одна зі сторін перебувала у союзному підпорядкуванні.

Остаточну перемогу державної власності в економіці закріпили Конституції СРСР 1936 р. і УСРР 1937 р. Вони проголошували дві форми соціалістичної власності: державну і колгоспно-кооперативну, причому остання теж фактично була державною. У Конституції вперше знаходить своє правове оформлення *особиста власність* громадян, фактичне становлення якої відбулося значно раніше у формі так званої «трудової власності». У ст. 10 Конституції СРСР 1936 р. йшлося про те, що «право особистої власності громадян на їхні трудові доходи й заощадження, на житловий будинок і підсобне домашнє господарство, на предмети домашнього господарства і вжитку, на предмети особистого користування і комфорту, рівно як і право спадкування особистої власності громадян — охороняються законом». Така юридична конструкція права особистої власності громадян проіснувала в правовій системі СРСР більш як півстоліття.

Визначалося також коло об'єктів, що становили виключну власність держави: земля, її надра, води, ліси, заводи, фабрики, шахти, рудники, залізничний, водний і повітряний транспорт, банки, засоби зв'язку, організовані державою великі сільськогосподарські підприємства (радгоспи, машинно-транспортні станції і т.п.), а також комунальні підприємства і основний житловий фонд у містах і промислових центрах.

Запровадження конституційними актами 1936—37 рр. суттєвих змін щодо регулювання відносин власності призвело до відповідного оновлення інституту права власності у цивільних кодексах союзних республік. Наприклад, внесені зміни до *Цивільного кодексу УСРР* (1922 р.) відносили до особистої власності серед інших предметів споживання також житлові будинки з обмеженнями за ст. 182 Кодексу (не більше трьох домоволодінь в одній сім'ї).

Окремим законом в УСРР було унормовано *авторське право* (лютий 1929 р.) та *винахідницьке право* (березень 1941 р.). Об'єктом авторського права визначався продукт творчої діяльності людини, виражений у конкретній формі. Автор користувався особистими і майновими правами на свої твори все життя, а спадкоємці — 15 років після смерті автора. Винахідник

міг надати державі (згідно із законом) свій винахід для експлуатації, за що одержував авторське свідоцтво, яке закріплювало за ним особисті та майнові права на винахід.

В цілому нормотворчий процес у сфері врегулювання майнових відносин 1930-х рр. підпорядковувався потребам господарської діяльності, які вважалися першочерговими. При цьому перевага надавалася нормативним актам, які приймалися державними органами виконавчої влади. Великого праворежуючого значення набували постанови Пленумів Верховного Суду СРСР і Верховних Судів союзних республік. А основні зусилля партійна і державна влада зосереджує на достроковому завершенні другого п'ятирічного плану та реалізації завдань третьої п'ятирічки (1938—1942 рр.) переважно командно-адміністративними методами.

З позицій безумовного захисту державної власності було побудоване *цивільне судочинство*, що ґрунтувалося на другому *Цивільно-процесуальному кодексі УСРР* (5 листопада 1929 р.), введеному у дію з 1 грудня того ж року. Свідченням цього були широкі права прокурора у цивільному процесі. Він міг розпочати розгляд справи, а також вступити у справу на кожній стадії процесу, якщо, на його думку, цього потребує охорона інтересів держави. Суб'єктами цивільного процесу могли бути як фізичні, так і юридичні особи. Суд розпочинав і провадив судочинство на основі позову, поданого позивачем проти відповідача. Справа вирішувалася на підставі доказів. Доказовими засобами могли бути пояснення сторін, визнання, покази свідків, висновки експертів, речові й письмові докази, огляд на місці. На основі вивчення доказової бази суд ухвалював рішення, яким завершував справу.

Цивільно-процесуальний кодекс не передбачав апеляцію, а лише касацію. Касаційний суд зазвичай не вирішував справи по суті, а лише перевіряв правильність оспорюваного рішення. Його могли скасувати через порушення або неправильне застосування закону, а також через очевидну його суперечність зі встановленими фактичними обставинами справи. Правосильні рішення, зокрема з огляду на інтереси держави, могли переглядатися у порядку нагляду або ж через нововиявлені обставини.

На боротьбі з приватною власністю ґрунтувалися також пріоритети розвитку радянського *земельного права* в Україні. Норми *Земельного кодексу УСРР* (1922 р.), що базувалися на збереженні селянського господарства, стосувалися неколгоспних земель. Тому в умовах проведення суцільної колективізації *Земельний кодекс* фактично втратив чинність. Натомість сільське господарство розвивалося як землекористування сільських колективних господарств, основною формою яких стала *сільськогосподарська артіль*. Інші форми колективних господарств (сільськогосподарські комуні, товариства спільного обробітку землі, промислові сільськогосподарські артілі, рибальські колгоспи, а також у певному сенсі й радгоспи) особливого значення не мали. Колгоспні землі (більшість) підлягали правовому режимові, передбаченому «*Примірними статутами сільськогосподарської артілі*» від 1930 і 1935 рр. Цими актами законодавець — ЦК ВКП(б) і РНК СРСР — закріпив наслідки колективізації. Фактично від того часу *земельне законодавство УСРР*, яке доти, як звичайно,

повторювало відповідні закони РСФРР, стало *формально другорядним*.

Зміст першого Примірного Статуту від 1 березня 1930 р. створив міцну основу для інтенсивного насадження колгоспів. Найсуттєвішою його ознакою було те, що попри задекларований принцип добровільності вихід з артілі обмежувався усупільненням земельних ділянок селян, що вступали до неї, не допускалося також повернення селянам, які вибували з артілі, земельних ділянок. Згідно зі статутом усупільнювалися всі основні засоби сільськогосподарського виробництва: робоча худоба, сільськогосподарський реманент, всі насіннєві запаси, кормові засоби у розмірах, необхідних для утримання усупільненої худоби, господарські будівлі, а також всі підприємства для переробки сільськогосподарської сировини. Не усупільнювалися тільки дрібний інвентар для роботи на присадибній ділянці, молочна худоба в однокорівних господарствах, житлові будинки. Це означало, що члени артілі позбавлялися права мати у приватній власності засоби виробництва та інші об'єкти. На думку Л. Снісаренка, незважаючи на наявність у статуті положення про можливість створення підсобного господарства, його важко було реалізувати на практиці через відсутність визначеного розміру такого господарства.

Другий Примірний Статут від 17 лютого 1935 р. важливий, насамперед, тим, що у ньому вперше визначалися розміри присадибних ділянок, які могли перебувати в особистому користуванні колгоспників. Щоправда, розміри присадибних ділянок колгоспників згодом переглянула постанова ЦК ВКП(б) й РНК СРСР «Про заходи охорони суспільних земель колгоспів від розбазарювання» (27 травня 1939 р.). За нею присадибна ділянка для колгоспників мала складати від 1/4 до 1/2 гектара, а іноді й за виключних обставин — до 1 гектара. Уся решта землі або та, що перебувала поза присадибними ділянками, відбиралася.

До того ж, у Статуті 1935 р. було реалізовано можливість планової експлуатації селянства: діяльність артілі підпорядковувалася докладній регламентації шляхом доведення до кожного колгоспу вироблених партійно-державними органами планів сівби, підняття парів, міжрядного обробітку, збирання врожаю тощо, які підлягали «точному виконанню». Це повністю обмежувало господарську самостійність колгоспу і робило його знярядям виконання планів партії (Л. Снісаренко). Згаданим статутом 1935 р. нарешті було покладено край т. зв. «надусупільненню». Тобто визначалося, що усупільненню підлягали основні засоби сільськогосподарського виробництва (робоча худоба, товарна продуктивна худоба, запаси насіння, реманент і господарські будівлі). Водночас не підлягали житлові будівлі, особиста худоба і птиця, дрібний сільськогосподарський інвентар.

«Примірні статути сільськогосподарської артілі» (1930 і 1935 рр.) заклали основи *колгоспного права* — нової галузі радянського права.

Суб'єктом права колгоспного землекористування вважався кожен окремий колгосп, що як юридична особа був власником колгоспного майна (будинки, сільськогосподарський реманент). Об'єктом колгоспної власності не могли бути промислове підприємство, безпосередньо не пов'язане з сільським господарством. Кожна сільськогосподарська артіль мала свій

статут, що укладався в межах «Примірного статуту», приймався загальними зборами членів артілі й реєструвався у районному виконавчому комітеті. Членами артілі вважалися особи, щонайменше 16-річного віку, насамперед діти колгоспників, яких приймуть загальні збори членів. Новоприйняті члени (за винятком дітей колгоспників) зобов'язувалися передати в розпорядження артілі використовувану ними землю, а також усі свої основні знаряддя й засоби сільськогосподарського виробництва. Останні трактувалися як пайовий внесок, і зараховувалися до т. зв. *неподільного фонду* колгоспу. Перехід з одного колгоспу до іншого дозволявся тільки за згодою загальних зборів членів, а також дозволом завідувача райвідділу сільського господарства. Основним зобов'язанням члена артілі було працювати за вказівками правління й підпорядковуватися трудовій дисципліні, а основним правом (за Б. Цюцюрою) вважалася участь у розподілі вільної частини прибутків.

Об'єктом права колгоспного землекористування був *єдиний земельний масив колгоспу*, що складався із земельних господарств членів колгоспу, із земель ліквідованих «куркульських» господарств і з вилучених із господарств селян-одноосібників, та земельних і лісових ділянок, наданих колгоспам окремими державними актами. Земельний масив поділявся на *присадибний фонд*, з якого виділялися присадибні ділянки колгоспникам, і *громадські землі*, зменшення яких (напр., шляхом їх передачі в особисте користування колгоспникам) суворо заборонялося. У складі колгоспу існували сімейні господарства — *колгоспні двори*. Вони мали у безпосередньому особистому користуванні т. зв. *присадибні ділянки*. На цих ділянках землі двір займався на праві особистої власності підсобним (допоміжним) господарством. Присадибна ділянка (город і сад) виділялася із згаданого вище присадибного фонду. Особиста власність двору на підсобне господарство (житловий будинок, одна корова, дві голови молодняку, одна свиноматка, до 10 кіз, домашнє птаство, дрібний сільськогосподарський реманент) належала спільно всім членам двору. Голова двору вважався тільки його представником; право голови на майно було не більшим, як і всіх інших членів двору. Спадкувати дозволялося тільки предмети особистого майна членів; щодо майна двору воно було можливим тільки в разі смерті останнього члена двору.

Право присадибного землекористування мало умовний і несамостійний характер, оскільки присадибну ділянку відбирали, якщо члени двору не виробляли обов'язкового мінімуму трудоднів (з 1939 р.). Держава всіляко втручалася до присадибного господарювання (напр., постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 21 лютого 1940 р. зобов'язувала посадити на присадибній землі 15-20 плодкових дерев). До того ж, колгоспний двір зобов'язувався до натуральних поставок державі (молоко, масло, яйця, м'ясо тощо) й сплати сільськогосподарського податку.

Отже, розвиток законодавства щодо урегулювання майнових відносин спрямовувався на забезпечення потреб форсованої індустріалізації та насильницької колективізації, відповідно, здійснювався під впливом ідеологічних факторів. Кардинальні зміни інституту права власності у галузях цивільного й цивільно-процесуального та земельного (колгоспного) права полягали в оста-

точному примусовому знищенні решток приватної власності й утвердженні соціалістичної системи господарювання з пануючою державною та колгоспно-кооперативною власністю. В умовах панування державної власності важливим засобом урегулювання цивільно-правових відносин стає планове укладання договорів. Цивільно-процесуальне право будувалося з позицій захисту державної власності. Розвиток земельного права також ґрунтувався на запереченні приватної власності. Пріоритетною формою індивідуального привласнення матеріальних благ стало право особистої власності громадян. Водночас норми про особисту власність громадян утворили відносно самостійний підінститут права власності, який проіснував до кінця 80-х рр. XX століття.

Створення законодавчих інструментів забезпечення тотального контролю над суспільним життям

Створена у 1930-х рр. правова система в СРСР-УРСР була спрямована на втілення у життя та зміцнення сталінського тоталітарного режиму, а отже, — по-збавляла громадян соціального і правового захисту. Один із наслідків формування такої правової системи полягав у створенні правових передумов для здійснення каральними органами держави широкомасштабних репресій. Законодавчими інструментами для цього послужили зміни, головним чином, у галузях кримінального та кримінально-процесуального права. До того ж, зміни у сімейному та трудовому праві посилювали роль держави у житті громадян.

Одним з найбільш дієвих інструментів забезпечення тотального контролю більшовицького керівництва над усіма сферами суспільного життя було *кримінальне право*. Свідченням цього стало віднесення сталінською Конституцією СРСР 1936 р. усього кримінального законодавства до відання СРСР в особі його найвищих органів державної влади. Звідси запроваджені сталінським режимом зміни до кримінального законодавства здійснювалися, з одного боку, через видання загальносоюзних кримінально-правових актів, з іншого — шляхом прийняття УРСР кримінально-правових актів на підставі загальносоюзних законів. Усі прийняті у 1930-ті рр. кримінально-правові акти характеризувалися виразною кримінальною репресією і у більшості своїй відображалися у змінах до КК УСРР (в редакції 1927 р.).

На розвитку кримінального права позначилася теза тодішнього Генерального прокурора СРСР А. Вишинського про «співучасть у широкому розумінні слова». Нею заперечувалася необхідність встановлення прямого причинного зв'язку між діяльністю співучасника і виконавця злочину для притягнення їх до кримінальної відповідальності. Поняття співучасті підмінялося розпливчастим поняттям причетності. Було введено в обіг формулу, згідно з якою вина — це причинний зв'язок між особою, що підозрюється у вчиненні злочину, і самим злочинцем. По суті, це означало фактичне нехтування такими важливими сторонами поняття вини, як умисел, мета і мотиви. Була запроваджена концепція «об'єктивної вини», що вело до безмежного судового (і позасудового) свавілля й, звісно, посилення політичних репресій.

Чи не найбільше відкривали простір для масових репресій докорінні зміни до «Основних засад» КК УСРР (Загальної частини кримінального

законодавства). Насамперед, ці зміни стосувалися заходів *покарання* і порядку їхнього застосування. Так, постановою ЦВК і РНК СРСР (13 жовтня 1929 р.) було розширено обсяг такого специфічного для сталінської доби покарання, як *поразка у правах*. На союзному рівні відтоді закріплювалася практика позбавлення батьківських прав у випадках, коли встановлено зловживання цими правами. Згодом постановою ЦВК і РНК СРСР (13 лютого 1930 р.) до видів поразки у правах було включено позбавлення права на пенсії, які видавалися у порядку соціального страхування і державного забезпечення. Відповідно, постановою ВУЦВК і РНК Української СРР (5 жовтня 1930 р.) усі засуджені за державні злочини (контрреволюційні й особливо небезпечні для Союзу РСР злочини проти порядку управління), за більшість військових злочинів (у воєнний час — за всі військові злочини) та інші злочинні діяння, за які визначалося позбавлення волі на строк не менше трьох років, а також у випадку вислання засуджених з обов'язковим поселенням їх в інших місцевостях з конфіскацією всього майна, — позбавлялися права на всі види пенсій і допомог.

Серед заходів, що регламентували порядок застосування покарання, виділяється постанова ЦВК і РНК СРСР (6 листопада 1929 р.). Вона скасувала попередній поділ позбавлення волі на таке, що поєднано з суворою ізоляцією, і на таке, що не поєднано з нею. Відтепер передбачалися два самостійних покарання: *позбавлення волі у виправно-трудовах таборах* у віддалених місцевостях строком від трьох до десяти років і *позбавлення волі у загальних місцях ув'язнення* строком до 3-х років. Це нововведення, коли позбавлений волі на строк понад три роки міг лише у виняткових випадках (наприклад, очевидної непридатності до фізичної праці) уникнути таборів, відкрило великі можливості для розширення сумної слави «Імперії ГУЛАГ». Показово, що за цим актом усі питання організації виправно-трудовах таборів у віддалених місцевостях, управління ними, внутрішнього режиму тощо було віднесено до предмета регулювання загальносоюзного законодавства. Водночас змінювалися статті загальносоюзного законодавства, що стосувалися засланця та «умовно-дострокового звільнення». Основна спрямованість змін полягала у забезпеченні умов для створення в районах таборів спеціальних поселень для засланих, достроково звільнених та інших категорій відносно вільного населення. Максимальний можливий термін засланця збільшувався з п'яти до десяти років.

8 серпня 1936 р. було запроваджено новий вид кримінального покарання — *ув'язнення до тюрми* (фактично це покарання вже передбачалося санкціями деяких статей загальносоюзних законів і республіканських кодексів). На хвилі сталінських репресій було прийнято Закон СРСР від 2 жовтня 1937 р., який за державні злочини дозволяв застосовувати розстріл і позбавлення волі на строк до 25 років (раніше максимально можливим було десятирічне позбавлення волі). Дослідники (О. Мироненко, І. Усенко) зауважують, що офіційно запровадження такого закону трактувалось як гуманізація законодавства, оскільки давало змогу скоротити практику застосування смертної кари.

«Полювання на відьом», яке розпочалося у 1930-ті роки, вимагало створення відповідних нормативних актів. Після прийняття закону СРСР «Про зраду Батьківщини» (8 червня 1934 р.) у правотворчу практику увійшло нове поняття

тя: замість попереднього «заходи соціального захисту» стало вживатися «заходи кримінального покарання», що певною мірою відображало зміну ідеології репресій. Відповідно до Закону СРСР від 7 квітня 1935 р. вік настання кримінальної відповідальності за ряд злочинів було знижено до 12 років.

Зазначені вище зміни «Основних засад» КК УСРР (Загальної частини кримінального законодавства) відбивали тільки частину кримінальної політики сталінського режиму. Згори також ініціювався і ряд нововведень до Особливої частини кримінального законодавства, встановлювалися нові склади злочинів і покарання за них. Показовою у цьому сенсі є постанова Президії ЦВК СРСР від 21 листопада 1929 р., якою було запроваджено оголошення особи поза законом. Санкція цієї норми тягнула конфіскацію всього майна засудженого та його розстріл протягом 24 годин після встановлення його особи. Цей закон застосовувався щодо посадових осіб державних установ або підприємств Союзу РСР, що діяли за кордоном, які відмовлялися від пропозиції органів державної влади повернутись в СРСР.

Значних змін зазнали норми кримінального законодавства, що мали забезпечити посилену охорону соціалістичної власності та проведення масових репресій і терору проти радянського народу для досягнення цілей комуністичного будівництва будь-якою ціною. Насамперед це були загальносоюзні акти про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення суспільної («соціалістичної») власності (7 серпня 1932 р.), про боротьбу зі спекуляцією (22 серпня 1932 р.), про зміцнення трудової дисципліни (15 листопада 1932 р.), про відповідальність за випуск недоброякісної продукції (8 грудня 1933 р.), про зраду Батьківщини (8 червня 1934 р.), про відповідальність за обкрадання споживача й обман Радянської держави (25 липня 1934 р.), ряд нових норм про військові злочини тощо. Практично всі їх внесено до республіканського законодавства, в результаті чого впродовж 1930—1937 рр. Кримінальний кодекс УСРР був доповнений майже 60 новими статтями. В ньому було закріплено понад 80 нових складів злочинів, стільки ж змін внесено до чинних статей.

Майже всі новели, що робили чинні санкції жорсткішими, були спрямовані на вирішення соціально-політичних та економічних завдань — закріплювали політику індустріалізації, суцільної колективізації і «ліквідації куркульства». Так, у рамках забезпечення програми індустріалізації, яка проводилась згідно з рішеннями ВКП(б), 14 лютого 1930 р. КК УСРР було доповнено нормою, якою встановлювалась кримінальна відповідальність за масовий або систематичний випуск промисловими підприємствами недоброякісних виробів та недотримання обов'язкових стандартів. Постановою ЦВК і РНК СРСР «Про колгоспну торгівлю» (20 травня 1932 р.), якою приватний капітал витіснявся зі сфери торгівлі, приватним торговцям було заборонено відкривати магазини і лавки, порушення каралося позбавленням волі строком від п'яти до десяти років. У цьому ж 1932 р. було суттєво посилено кримінальну відповідальність за спекуляцію. Крім того, відповідно до загальносоюзного акта — постанови ЦВК та Раднаркому СРСР «Про доповнення кримінальних кодексів союзних республік статтею про відповідальність за обкрадання споживача й обдурювання Радянської держави» (23 серпня 1934 р.), в Україні була встановлена відповідаль-

ність за обважування та обмірювання покупців.

Вершиною сталінської кримінальної політики стала постанова ЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації і зміцнення суспільної («соціалістичної») власності» (7 серпня 1932 р.), що дістала назву «закону про п'ять колосків» (застосовувався навіть у випадках зрізання колосків односібниками на власному полі). Вищий захід «соціального захисту» — розстріл з конфіскацією всього майна (із заміною за пом'якшуючих обставин позбавленням волі на строк не менш як десять років з конфіскацією майна) було встановлено за крадіжку вантажів на залізничному і водному транспорті, за розкрадання колгоспного й кооперативного майна. Застосування насильства або погроз до колгоспників з метою виходу останніх з колгоспу чи насильницького його розвалу каралося позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років з ув'язненням до концтабору. Причому амністія засуджених заборонялася (Див. Документ 1).

У судовій практиці санкції «закону про п'ять колосків» застосовувалися до осіб, винних у навмисному знищенні чи пошкодженні майна, що належало державним, громадським чи кооперативним організаціям, електромережі чи засобів зв'язку, розкраданні чи псуванні тракторів та інших сільськогосподарських машин, перевитраті палива, нищенні лісових насаджень й інших діяннях. А посилення репресій виявилось у зниженні мінімального віку кримінальної відповідальності до 12 років. Саме з цього віку щодо осіб, обвинувачених у вчиненні крадіжки, заподіянні насильства і тілесних ушкоджень, вбивстві чи замаху на вбивство, застосовували всі встановлені законом заходи кримінального покарання.

Після утвердження в першій половині 1930-х років панування державного сектора у сфері промисловості і торгівлі посиленням репресивних заходів тако супроводжувалася централізація управління підприємствами, що досягла свого піку на початку 1940-х рр. Наприклад, згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР «Про відповідальність за випуск недоброякісної або некомплектної продукції і за недотримання обов'язкових стандартів промисловими підприємствами» (10 липня 1940 р.) посилювалися заходи кримінальної відповідальності за випуск неякісної або некомплектної продукції, які застосовувалися до директорів, головних інженерів і начальників відділів технічного контролю підприємств. Репресивними заходами шляхом змін у кримінальному та трудовому законодавстві підвищувалася зацікавленість в наслідках роботи підприємств не тільки керівництва, а й інших працівників.

Так, постановою ВУЦВК і РНК УСРР (18 грудня 1930 р.) Кримінальний Кодекс УСРР було доповнено статтею, яка передбачала позбавлення волі на строк до 10 років за підрив транспорту, який стався через порушення робітниками його нормальної роботи, що спричинило аварії, пошкодження або знищення рухомого складу, колії, шляхових споруд чи нещасних випадків з людьми; за нежиття потрібних заходів до вчасного відправлення поїздів та суден; неповернення їх на місця навантаження; затримку розвантаження товарних поїздів та суден та за інші вчинки, що спричиняють зрив накреслених урядом планів перевезень, або хоч і не спричинило зазначених вище наслідків, однак безпо-

середньо загрожувало правильному й безперервному рухові. А за особливо зловмисні випадки, сполучені з тяжкими наслідками для транспорту щодо звиначених робітників передбачався розстріл з конфіскацією майна.

Проте найсуттєвіші доповнення в КК УСРР з'явилися 20 липня 1934 р. відповідно до постанови ЦВК СРСР (8 червня 1934 р.) «Про доповнення Положення про державні злочини (контрреволюційні й особливо небезпечні для Союзу РСР злочини проти порядку управління) статтями про зраду Батьківщини». Цей закон відомий тим, що відновлював термін «заходи кримінального покарання» й доповнював республіканський кодекс чотирма новими статтями, які формулювали шість нових складів державних злочинів. Постанова містила доволі широкий перелік діянь, які охоплювались цим складом злочину. Зокрема, зрадою Батьківщини кваліфікувалася дії, «здійшені громадянами Союзу РСР на шкоду військової могутності Союзу РСР, його державній незалежності чи недоторканності його території, як-от: шпіонаж, видача військової чи державної таємниці, перехід на сторону ворога, втеча чи переліт через кордон». Каралося таке діяння розстрілом з конфіскацією усього майна, а за пом'якшуючих обставин — позбавленням волі на десять років з конфіскацією майна. Щодо військовослужбовців жодних пом'якшуючих обставин не передбачалось. Більше того, військовослужбовців засуджували на десять років позбавлення волі за недонесення про зраду, що готувалася чи здійснилася, а інших громадян — на строк не менше шести місяців. Додаткові статті КК УСРР про зраду Батьківщини мали до того ж зворотну силу. П'ятирічному засланню до віддалених місць Сибіру підлягали усі малолітні члени сім'ї «зрадника», які проживали разом із ним чи були на його утриманні.

Характерною рисою кримінально-правової політики радянської держави у 1930-ті рр. було інтенсивне посилення покарань за військові злочини. Так, у два-три рази збільшилися строки позбавлення волі за ухилення від чергового призову на дійсну військову службу в мирний період. Що ж стосується воєнного часу, то за такий вид злочинів нова стаття КК, запроваджена у грудні 1930 р., передбачала й смертну кару. Якщо винуватий у втечі з частини чи місця служби карався до травня 1932 р. позбавленням волі до одного року, то тепер — до трьох років. У такій самій пропорції збільшувалося покарання за невиконання наказів, симуляцію й інші діяння.

Значною мірою змінився у першій половині 30-х років і розділ КК УСРР «Контрреволюційні злочини». 1930 р. він поповнився статтею, що передбачала позбавлення волі до десяти років чи розстріл з конфіскацією майна за підрифт транспорту, невживання належних заходів для вчасного відправлення поїздів і суден. З часом такого самого типу діяння перейшли до розряду особливо небезпечних, але санкції залишилися без змін. Так, до категорії державних злочинів без будь-яких на те об'єктивних підстав законодавець довільно зараховував і залякування колгоспників з метою спонукати їх до виходу з колгоспів, і доведення до стану господарської непридатності коней, заявку й передачу за кордон винаходів і вдосконалень, визнаних таємними, тощо.

У грудні 1940 р. розширилася сфера судової відповідальності із застосуванням заходів кримінального покарання до дітей, починаючи з 12-річного

віку. Так, каралося розгвинчування рейок, підкладання на них предметів, що могли викликати аварії поїздів, а також крадіжка, тілесні ушкодження, вбивство або замах на вбивство. В усіх інших випадках малолітні, згідно з указом ВР СРСР «Про кримінальну відповідальність неповнолітніх» (31 травня 1941 р.), притягалися до кримінальної відповідальності починаючи з 14-річного віку. Від лютого 1941 р. у кримінальному порядку почали переслідування керівників підприємств і організацій за продаж, обмін і відпуск на сторону демонтованого і зайвого обладнання. Покарання за подібні дії були суворими, бо прирівнювалися до крадіжки соціалістичної власності. Майже два десятиліття діяли жорсткі санкції за недозволенний проїзд у товарних поїздах і за самочинну (без нагальної потреби) зупинку поїзда стопкраном, встановлені Указом ПВР СРСР від 9 квітня 1941 р.

Ідеологія творення засад *кримінально-процесуального законодавства* ґрунтувалася на отриманні від арештованих визнання вини будь-якими засобами. Це здійснювалося через заохочення тези про визнання вини як головного доказу та дозволу на найвищому партійно-державному рівні на застосування методів фізичного впливу.

Висунута А. Вишинським теорія, згідно з якою головним і вирішальним доказом у справах про державні злочини є *визнання* звинуваченим своєї *вини*, на думку І. Усенка, стала ідеологічним підґрунтям для застосування незаконних методів слідства. На цьому було зроблено акцент у Кримінально-процесуальному кодексі УРСР (ст. 262): у випадку згоди підсудного з обставинами, викладеними у обвинувачувальному висновку, суду надається право не проводити подальшого судового слідства і відразу переходити до заслуховування дебатів сторін і останнього слова підсудного. Хоча кримінально-процесуальний кодекс УРСР (ст. 134) забороняв досягати показань чи визнань обвинуваченого шляхом насилля та погроз, практика застосування незаконних методів під час розслідування кримінальних справ про державні злочини заохочувалась особисто Й. Сталіним та була ним санкціонована від імені ЦК ВКП(б). Про це свідчить телеграма, яку він 10 січня 1939 р. від імені ЦК ВКП(б) скерував секретарям обкомів, крайкомів, наркомам внутрішніх справ союзних республік, ЦК союзних республік та начальникам обласних та крайових управлінь НКВС (В. Нікольський). У ній йшлося про те, що застосування фізичного впливу у практиці НКВС з 1937 р. було допущено з дозволу ЦК ВКП(б); така установка дала свої результати, прискоривши «розвінчення ворогів народу»; що метод фізичного впливу слід обов'язково застосовувати й надалі як абсолютно правильний і виправданий метод.

Посиленням втручання держави у справи сім'ї характеризувався розвиток тогочасного *сімейного права* УРСР. Внесені доповнення у Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану (1926 р.) передбачали позбавлення батьків можливості проживати разом з дітьми й передачу їх до дитячих будинків за умов неналежного догляду за ними. Постановою ЦВК СРСР і РНК СРСР від 27 червня 1936 р. заборонялися аборти, встановлювалася матеріальна допомога багатодітним сім'ям, посилювалася кримінальна відповідальність за несплату аліментів. Постановою ЦВК і РНК УРСР від 4 серпня 1936 р.

визначалися частки сплачуваних аліментів: на одну дитину чверть, на двох — третина, на трьох і більше — половина заробітку відповідача. Значно збільшився розмір сплати за реєстрацію розлучення.

На підпорядкування інтересів робітників і службовців інтересам і цілям керівництва держави орієнтувалося радянське трудове законодавство в УСРР. Передовсім це зумовлювалося тим, що держава безпосередньо (державні підприємства, установи) або опосередковано (кооперативні об'єднання, колгоспи) була головним наймачем-працедавцем. Головні завдання радянського трудового законодавства полягали у створенні такого механізму регулювання праці, який би сприяв підвищенню її продуктивності. Законодавець пов'язував вирішення цих завдань зі збільшенням тривалості робочого дня, зміцненням трудової дисципліни й вживанням заходів щодо стимулювання працівників. Тому державно-політична вимога працювати у відповідності з планами індустріалізації, що продукувалася переважно через союзні нормативно-правові акти, підкріплювалася нововведеннями (змінами) переважно у двох Кодексах УСРР — законів про працю (1922 р.) і Кримінальному (в редакції 1927 р.).

Перші кардинальні зміни до Кодексу законів про працю (КЗПП) УСРР внесла постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 25 лютого 1931 р., яка перевела робітників і службовців на 7-годинний робочий день. Зазвичай підприємства і установи працювали за безперервним робочим тижнем, коли працівники почергово одержували вихідні у різні дні тижня. Нарахування заробітної платні в її основних формах (відрядній, погодинній, преміальній) залежало від професійної кваліфікації працівника. Щоправда, невдовзі (26 червня 1940 р.) права на семигодинний робочий день позбавляв робітників Указ Президії Верховної Ради (ПВР) СРСР *«Про перехід на восьмигодинний робочий день, на семиденний робочий тиждень і заборону самовільного залишення робітниками і службовцями підприємств і організацій»* (діяв до 25 квітня 1956 р.).

Зміцнювати трудову дисципліну передбачалося жорсткими санкціями, внесеними у кримінальне і трудове законодавство. Так, згідно з постановою ЦВК і РНК СРСР, а також відповідною постановою ВУЦВК і РНК УСРР, якою було внесено зміни до КЗПП УСРР, починаючи з листопада 1932 р. (постанова ЦВК й Раднаркому СРСР *«Про звільнення за прогул без поважних причин»* від 15 листопада 1932 р.) за невихід на роботу без поважної причини робітники чи службовці підлягали негайному звільненню з позбавленням продовольчих карток та права користування квартирою, наданою підприємством чи установою. Коли робітника звільняли за порушення трудової дисципліни, це обов'язково відзначалося у документі робітника (*Л. Снісаренко*). Трохи пізніше, 27 квітня 1934 р. ВУЦВК і РНК УСРР на підставі аналогічної загальносоюзної постанови внесли зміни до КЗПП УСРР, якими встановлювалося, що в разі невиконання працівником встановленої норми виробітку з його вини (критерії якої не визначалися) оплата праці здійснюється за кількістю і якістю виробленої продукції без забезпечення будь-якого мінімального заробітку. Зміцненню трудової дисципліни сприяло прийняття Статутів про дисципліну: у 1933 р. на залізничному транспорті та в органах юстиції; у 1934 р. — на водному транспорті; у 1935 р. — в органах зв'язку та сфері енергетики;

запровадженням з 1939 р. єдиних трудових книжок. У них фіксувалися усі попередні місяці роботи робітника, їх пред'явлення стало обов'язковим при прийомі на будь-яку роботу.

Улітку і восени 1940 р. ПВР СРСР прийняла кілька актів, що стосувалися сфери трудового права. Встановивши кримінальну відповідальність за порушення законодавства про працю, ці нормативні акти стали основою для репресій тисяч працівників. Йдеться про укази *«Про перехід на восьмигодинний робочий день, семиденний робочий тиждень і заборону самовільного уходу з роботи трактористів і комбайнерів, які працювали на машинно-тракторних станціях»* і *«Про порядок обов'язкового переведення інженерів, техніків, майстрів, службовців і кваліфікованих робітників із одних підприємств і установ на інші»*. Звичайно, названі документи певною мірою зміцнювали трудову дисципліну, але водночас вони брутально порушували права людини, принижували гідність особи, робили людей беззахисними перед державною машиною. У 1940 р. Указом ПВР УРСР, відповідно до загальносоюзного нормативного акта, була також встановлена кримінальна відповідальність за дрібні крадіжки та хуліганство на виробництві.

Найважливішими нормативно-правовими актами, спрямованими на моральне стимулювання активної трудової діяльності, були Указ ПВР СРСР від 21 грудня 1938 р., який встановлював звання Героя Соціалістичної Праці, запровадив медалі *«За трудову доблесть»*, *«За трудову відзнаку»*, та постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 28 грудня 1938 р. Остання запроваджувала диференційований підхід, залежно від стажу роботи і кваліфікації працівника при виплатах допомоги за державним соціальним страхуванням, а також надбавки до пенсій за безперервний стаж роботи.

Отже, у довоєнний період панування сталінського режиму радянське кримінальне право УРСР характеризувалося надмірною жорстокістю санкцій й порушенням принципу правової захищеності громадян. Сутнісною рисою розвитку кримінально-процесуального законодавства стало вироблення норм, спрямованих на скасування гарантій прав особи у кримінальному судочинстві. Посиленням втручання держави у справи сім'ї характеризувалися зміни й у тогочасному сімейному праві УРСР. Цілковитим підпорядкуванням діяльності робітників і службовців інтересам і цілям держави зумовлювалися зміни у трудовому законодавстві. Такі законодавчі зміни підготували ґрунт під масові репресії і стали вагомим інструментом забезпечення всеосяжного, тотального (повного державного) контролю над суспільним життям, життям кожного громадянина.

Особливості правотворчості та основні зміни радянського законодавства воєнного часу

Вагомим важелем концентрації й спрямування зусиль усіх ланок суспільства та держави на здобуття перемоги над нацистською Німеччиною та її союзниками була радянська правова система.

Особливістю правотворчості під час війни був інтенсивний розвиток воєнного законодавства. Воно регулювало будівництво й діяльність Збройних сил.

Ці норми конкретизувалися в указах Президії Верховної Ради СРСР та актах Державного комітету оборони. Останні були віднесені до актів вищої юридичної сили. Поширеним джерелом права були накази та інструкції загальносоюзних та союзно-республіканських наркоматів, а також акти військового командування. Характерним явищем розвитку радянського законодавства у воєнний час стала зміна деяких законів мирного часу (що регламентували, наприклад, свободу пересування, таємницю листування, обов'язки громадян тощо), а також запровадження певних надзвичайних законодавчих актів. Професор П. Рабінович наголошує, що зазначені особливості радянського законодавства відповідали Конституції СРСР 1936 р., яка передбачала можливість прийняття спеціальних законів у воєнний час.

Гостра необхідність забезпечити сувору дисципліну, порядок, узгодженість в усіх ланках і верствах суспільства, без чого не можна було організувати відсіч ворогу, вимагала точного втілення в життя радянських законів — як звичайних, так і надзвичайних. Підвищені вимоги до законності під час війни виявлялися, зокрема, у встановленні нових юридичних обов'язків громадян перед державою, а також у встановленні більш суворох, ніж у мирний час, санкцій за порушення, суспільна небезпечність яких значно зросла за умов воєнного часу. Здійснення правових приписів у цей період характеризувалося, зокрема, тією особливістю, що рішення деяких надзвичайних органів проводилося у життя звичайними органами державного управління в загальному порядку. Іншою особливістю здійснюваних правових норм під час війни, у випадках, коли було потрібно оперативно вирішувати нові питання, ще не врегульовані спеціальними законодавчими актами, було ширше використання аналогії закону й аналогії права. Така можливість, як відомо, була прямо передбачена чинним тоді кримінальним законодавством.

У воєнний період (за П.Рабіновичем) законності дотримувалися не тільки в тилу й у районах воєнних дій, а й при найменшій можливості — на території, тимчасово окупованій гітлерівцями. Підпільні компартійні організації, партизанські з'єднання попри все дотримувалися вимог законодавства про врятування від загарбників мирних жителів, а також державного (суспільного) майна, про матеріальну допомогу армії й партизанам тощо. Партизанський рух спрямовувався нормативними актами відповідних органів (наприклад, наказом Центрального штабу партизанського руху «*Про рейкову війну*», прийнятим у червні 1943 р.). Разом з тим, партійне і державне керівництво як у довоєнні роки, так і під час війни (та й у повоєнні роки також) вдавалось до жаклихв протизаконних акцій, що межували з геноцидом, наприклад, депортації цілих народів (зокрема, кримських татар). І такі заходи, що здійснювались на основі законів, цілком слушно згодом було кваліфіковано як неправові чи протиправні.

Суттєві зміни і доповнення, окрім законодавства у галузі державного і адміністративного права, про що йшлося вище, відбулися також у галузях цивільного, сімейного, трудового, колгоспного, кримінального та кримінально-процесуального законодавства.

Внесені у період війни зміни до *цивільного законодавства* торкалися як

майнових, так і немайнових прав громадян. Так, з'явилися правові акти, які регулювали порядок обліку, передачі та використання трофейного, націоналізованого та конфіскованого, а також виморочного та безгосподарного майна. Постанова ДКО *«Про здачу трофейного майна»* (16 січня 1942 р.) зобов'язувала громадян повернути військовим частинам, органам НКВС або місцевим органам влади привласнене за період окупації майно. Були припинені усі спори про виселення з житлових приміщень військовослужбовців та їх сімей, надавалися широкі пільги цій категорії громадян щодо отримання житла. Основною категорією цивільних справ у судах в умовах звільнення території республіки від гітлерівців були спори про повернення майна. Вони розглядалися на основі Директивного листа Раднаркому УРСР *«Про повернення власникам худоби та іншого майна в місцевостях, визволених від німецько-фашистської окупації»* (20 серпня 1943 р.). Підвищувалася відповідальність за невиконання боргових зобов'язань. Характерно, що судові й арбітражні органи при розгляді цивільних справ, пов'язаних з невиконанням договірних зобов'язань, відкидали посилення сторін на перебої у постачанні, на нестачу робочої сили та інші, звичайні для умов війни труднощі, орієнтуючи сторони на те, що стан війни сам по собі не звільняє боржника від виконання взятих за договором зобов'язань. Боржник звільнявся від їх виконання лише у тих випадках, коли неможливість виконання була викликана воєнними діями. Вносилися зміни у спадкове право. Згідно з Указом ПВР СРСР від 14 березня 1945 р., розширювалося право спадкування за законом. Спадкоємцями почали вважати батьків спадкоємця, а також його рідних братів і сестер. Дозволялося робити заповіти на користь сторонніх людей за умови відсутності законних спадкоємців.

Головна увага законодавства у галузі сімейного права зосереджувалася на правових заходах щодо охорони материнства, допомоги дітям, зміцнення сім'ї. У цьому контексті виділяються Указ ПВР СРСР від 8 листопада 1943 р., що запровадив однакове для усіх республік право усиновлення, регламентував такі інститути сімейного права як опіка і піклування. Значні зміни у сімейне право внесли Укази ПВР СРСР *«Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним і одиноким матерям, посилення охорони материнства і дитинства»*, *«Про встановлення почесного звання “Мати-героїня” і заснування ордена “Материнська слава” та медалі “Медаль материнства”*» (обидва 8 липня 1944 р.). Останніми актами було суттєво змінено систему державної допомоги багатодітним матерям та внесено зміни у порядок укладання шлюбу і розлучення. Зокрема, визнавалися дійсними тільки зареєстровані шлюби, а справи про розлучення передавалися судам. Останні повинні були з'ясувати причини, що призводили до розлучення. З метою запобігти можливому розлученню оголошували у пресі про намір сторін розлучитися та встановлювали високі судові збори.

Водночас в Указі від 8 липня містилися деякі норми, які призвели і до негативних наслідків у формуванні сімейних відносин. Так, ним скасовувалося право матері на звернення в суд з позовом про встановлення батьківства і стягнення аліментів на утримання дитини, яка народилася в період відсутності зареєстрованого шлюбу між батьками, а реєстрація цих дітей здійснювалася

за прізвиськом матері без зазначення батька, через це вони одержували кличку «безбаченків». Звичайно, це призводило до психологічних травм дітей. Неможливість судового встановлення батьківства позашлюбних дітей можна розглядати як порушення прав людини. Таке жорстоке правило щодо позашлюбних дітей проіснувало 25 років (до прийняття Основ шлюбно-сімейного законодавства Союзу РСР і союзних республік в 1968 р.).

Трудове право розвивалося у напрямі правового забезпечення надзвичайних заходів у сфері регулювання трудових відносин. Поширювалися трудові мобілізації та відновлювалася трудова повинність (до двох місяців). Залученню до праці підлягали чоловіки від 16 до 55 років, жінки від 16 до 50 років. Керівництву підприємств дозволялося встановлювати обов'язкові понаднормові роботи тривалістю до трьох годин. Скасовувалися чергові та додаткові відпустки. Усі робітники і службовці підприємств військової промисловості, а також державних підприємств і установ прифронтових районів, вважалися мобілізованими і закріплювалися для постійної роботи за місцем праці.

У розвитку *колгоспного права* також проглядалися тенденції створення правових норм, спрямованих на погіршення умов праці колгоспників. Так, згідно з постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР (13 квітня 1942 р.) збільшувався мінімум трудоднів, які колгоспник зобов'язаний був відробити, з 60—100 до 100—150 трудоднів на рік. При цьому до праці було зобов'язано й дітей (12—16 років — 50 трудоднів). Окрім того, цією постановою загальний мінімум трудоднів поділяли на мінімуми в окремі сільськогосподарські періоди.

Джерелом радянського *кримінального права* воєнного часу стали не лише укази Президії Верховної Ради СРСР і УРСР, а й постанови, накази, інструкції наркоматів, військового командування та судова практика. Кримінальне право мало переважно «союзне обличчя» і характеризувалося рядом особливостей: 1. Ширше застосовувалися принцип аналогії, відплата як одна із цілей покарання, колективна відповідальність. Це додавало нових обертів репресивній політиці режиму, зокрема по відношенню до цілих народів. Так, постановами ДКО СРСР від 12 травня та 2 червня 1944 р. з Криму було депортовано у Казахстан та республіки Середньої Азії понад 200 тис. кримських татар. Посилювались репресії і до учасників визвольних змагань на теренах Західної України. Лише у 1944—1945 рр. із Західної України було депортовано десятки тисяч громадян, знищувалися цілі села. Тисячі підпільників ОУН і воїнів УПА були засуджені до страти та ув'язнені у концтаборах. Сотні тисяч мирних українців були притягнуті до кримінальної відповідальності та засуджені до позбавлення волі, заслані у віддалені райони СРСР — до Сибіру та Казахстану — за матеріальну або моральну підтримку повстанців. 2. Проявилась загальна тенденція щодо розширення гіпотез багатьох статей Кримінального кодексу. У січні 1942 р. крадіжка особистого майна за обтяжуючих обставин (під час повітряного нальоту, нападу ворога тощо) прирівнювалась за аналогією до бандитизму. 3. З'явився ряд нових складів злочинів: поширення у воєнний час брехливих чуток, які викликали тривогу серед населення (липень 1941 р.), за яку встановлювалася відповідальність у вигляді тюремного ув'язнення терміном від 2 до 5 років,

якщо злочин за характером не вимагав тяжчого покарання; розголошення державної таємниці або втрата документів, що містять державну таємницю (15 листопада 1943 р.), що передбачало покарання у вигляді позбавлення волі терміном до 5 років, а у випадку спричинення цими діями небажаних наслідків, застосовувалось позбавлення волі терміном до 10 років; самовільне залишення роботи, що розглядалася як дезертирство (грудень 1941 року), ухилення від військового обліку (січень 1942 р.), приховування трофейної зброї (січень 1942 р.), невироблення мінімуму трудоднів, порушення правил протиповітряної оборони, присвоєння орденів чи медалей, втрата документів тощо. У грудні 1942 р. було розширено коло діянь, що входило до поняття «спекуляція» (до нього включався продаж махорки і самогону у великих кількостях). Санкції статей незмінно супроводжувалися зворотами «за законами воєнного часу» і ставали щораз жорстокішими. Запровадили новий вид покарання — страту через повішання. 4. З початком війни кримінальне право виконувало завдання боротьби зі злочинністю, суспільна небезпечність якої суттєво підвищилась в умовах воєнного часу. Багато уваги законодавець приділяв боротьбі з майновими злочинами. Злочинні зазіхання на державну і колгоспну власність кваліфікувалися за законом «про п'ять колосків» (7 серпня 1932 р.). Указом ПВР СРСР «Про відповідальність за розкрадання пального в МТС і радгоспах» (23 серпня 1942 р.) встановлювалось покарання до 5 років тюремного ув'язнення. 5. Кримінальна відповідальність стала широко застосовуватися за необережні дії, які до війни карались в адміністративному порядку. 6. Санкції щодо окремих категорій населення (працівників) вирізнялися жорстокістю. Наприклад, в Указі ПВР СРСР від 15 квітня 1943 р. на період війни для робітників і службовців транспорту встановлювалася така сама відповідальність за злочини, вчинені на службі, як для військовослужбовців. А згідно з іншим указом ПВР СРСР «Про відповідальність гітлерівців за вчинені зліства» (19 квітня 1943 р.) для спеціальних суб'єктів кримінального права (так в офіційній радянській юриспруденції називали нацистських злочинців та їхніх посібників, під якими розуміли й учасників національно-визвольного руху в Україні — воїнів УПА, членів ОУН) вводяться особливі міри покарання — страта через повішення і каторжні роботи терміном від 15 до 20 років. Спеціальна постанова Пленуму Верховного Суду СРСР (7 серпня 1944 р.) як зраду *Батьківщині* кваліфікувала «ворожу діяльність, здійснену проти радянської держави «оунівцями» — членами антирадянської організації «ОУН» — з числа радянських громадян, ...яка посилювалася за участі військовослужбовців». 7. За умов війни широко використовувалось умовне засудження, а також відтермінування виконання вироку до закінчення воєнних дій зі скеруванням засудженого до штрафного батальйону.

Головним джерелом кримінального процесу був Указ ПВР СРСР «Про воєнний стан» (22 червня 1941 р.), що регламентував все внутрішнє правове життя УРСР. Порядок розгляду справ у військових трибуналах максимально спрощувався. Народні засідателі аж до другої половини 1942 р. у судовому процесі участі не брали. Вироки касаційному оскарженню не підлягали. Особиста участь свідка у судовому процесі визнавалася не обов'язковою. Вироки

трибуналів про смертну кару виконувалися майже безперешкодно.

Отже, українське радянське законодавство у воєнний період відзначалося високим рівнем централізації й здійснювалося на основі та у відповідності зі змінами і доповненнями в загальносоюзному законодавстві. Останні зумовлювалися надзвичайними обставинами режиму воєнного стану і вимагали максимальної злагодженості в роботі усього державного механізму. Загалом перебудова правової системи УРСР у відповідності з воєнним часом здійснювалася на основі правової доктрини, принципів, що склалися у довоєнний час і відповідали особливостям сталінського тоталітарного режиму.

Особливості розвитку окремих галузей радянського права у повоєнний період

У повоєнний період сталінщини радянське право в Україні, як і раніше, розвивалося у напрямі особливого забезпечення державних інтересів. Основними важелями у цьому процесі були пріоритет союзного законодавства та посилення ролі й прямого втручання вищих органів компартії у нормотворчий процес.

Основне завдання *цивільного права* зумовлювалося необхідністю зміцнення *права державної власності*. Основними джерелами примноження державної власності залишалися *націоналізація* (в основному за рахунок новоприєднаних західноукраїнських земель) та *підвищення ефективності виробництва*. Правове забезпечення останнього досягалося через удосконалення регулювання господарсько-договірних відносин між підприємствами, господарськими організаціями. Що стосується *права особистої власності*, то до 1961 р. (за О. Дзерою) воно регулювалося незначною кількістю законодавчих актів. В цей час вже не застосовується реквізиція майна громадян, яка була поширена в період воєнних дій. Важливе значення для розвитку правового регулювання особистої власності громадян мав Указ ПВР СРСР «Про право громадян на купівлю і будівництво індивідуальних житлових будинків» (26 серпня 1948 р.), за яким кожному громадянину СРСР було надано право придбати або побудувати для себе на праві особистої власності житловий будинок в один чи два поверхи з кількістю кімнат від однієї до п'яти як в місті, так і за його межами. Одночасно будівлі, які належали громадянам на праві забудови переходили у їхню особисту власність.

На правове регулювання відносин купівлі-продажу й зміцнення товарно-грошових відносин суттєво вплинула грошова реформа, проведення якої здійснювалося на основі постанови ЦК ВКП(б) та Ради Міністрів СРСР (14 грудня 1947 р.). Реформа скасовувала карткову систему на продовольчі та промислові товари. Замість комерційної торгівлі запроваджувалися відкрита торгівля, продаж товарів за єдиними цінами.

Система *трудового права* позбавляється багатьох обмежень правового регулювання трудових відносин, запроваджених у зв'язку з умовами воєнного стану. Вже у рік закінчення війни на державному рівні було скасовано щоденні понаднормові виробничі норми, відновлено чергові і додаткові відпустки, розпочато видачу грошової компенсації за невикористані у війну відпустки, а

також скасовано трудову мобілізацію та трудову повинність. Разом з тим, залишався чинним Указ ПВР СРСР «Про перехід на восьмигодинний робочий день, на семиденний робочий тиждень і заборону самовільного залишення робітниками і службовцями підприємств і організацій» (26 червня 1940 р.), згідно з яким самовільне залишення радянськими трудівниками робочого місця розглядалося як кримінально каране діяння. Формою примусового залучення до праці залишалися державні трудові резерви і т. зв. *оргнабори* (організовані набори) робітників за договорами господарських організацій з колгоспами та колгоспниками.

Як і раніше, *колгоспне право* першого повоєнного десятиліття формально ґрунтувалося на *Примірному статуті сільськогосподарської артілі* (1935 р.). На розвитку тогочасного колгоспного права, а отже й становища українського селянства, серйозно позначилася об'єктивна необхідність відбудови промисловості. Сільське господарство продовжувало розглядатися як основний донор розвитку радянської індустрії, передусім важкої, і міст.

Для подальшого покриття великих фінансових витрат на державному рівні вишукувалися різні джерела надходження коштів, серед яких зокрема були державні позики й *підвищення сільськогосподарського податку на продукцію колгоспників*. У 1948 р. ставки податку колгоспників були суттєво підвищені, а в 1950 р. зазнали підвищення вдруге. Фіналом податкової війни проти селян стали закони «Про сільськогосподарський податок» і «Про прибутковий податок з колгоспів», прийняті у 1952 р. Цими законами в черговий раз підвищувалася загальна сума податків, збільшувалися норми прибутковості для підсобних господарств колгоспників. Крім того, до загального нормативного доходу від усіх сільськогосподарських джерел особистих господарств ще встановлювалась єдина 10-відсоткова надбавка на інші доходи (від птахівництва, вирощування молодняка худоби, збору ягід, грибів) незалежно від розмірів цих доходів. Зазначимо, що особливістю законів 1952 р. було те, що вперше до сплати податку зараховувалися доходи колгоспників, отримані на трудовій в колгоспі у грошовій та натуральній формі. Таке не практикувалося навіть у роки війни. Закон про сільськогосподарський податок 1952 р. скасував пільги для господарств сільських учителів, лікарів, агрономів та інших сільських спеціалістів. Податковий терор стосовно селян призвів до того, що вони почали самовільно нищити худобу, скорочувати посіви. Не покращилося становище селян внаслідок *укрупнення колгоспів* — ще одного шляху у пошуку коштів для зміцнення радянської економіки у повоєнний період. Об'єднані колгоспи у більшості випадків були поставлені в гірші умови, й колгоспники стали отримувати значно меншу платню, ніж вони отримували до укрупнення.

У розвитку *кримінального права* повоєнний період позначився суперечливими тенденціями: характеризувався скасуванням норм воєнного часу й певною лібералізацією законодавства, з одного боку, а з іншого — подальшим посиленням кримінальної репресії.

Перша тенденція виявляла себе, зокрема, у неодноразових актах амністії. За першою з повоєнних амністій (липень 1945 р.) від відбуття покарання були звільнені особи, засуджені до позбавлення волі терміном

до трьох років, повністю звільнялись особи, засуджені за злочини, пов'язані з умовами воєнного часу, а також умовно. Наполовину скорочувався термін покарання для осіб, засуджених на термін більше трьох років. За березневою амністією (1953 р.) від відбуття покарання звільнялись особи, засуджені до позбавлення волі на термін до п'яти років, чоловіки — старші 55 років, жінки — старші 50 років, неповнолітні — до 18 років, а також особи з невиліковними хворобами. Засудженим на термін більше п'яти років покарання скорочувалося наполовину. Важливий момент: у указі ПВР СРСР про амністію (березень 1953 р.) *уперше було сформульовано ідею заміни кримінальної відповідальності за деякі види посадових, господарських і побутових злочинів адміністративною та дисциплінарною відповідальністю.* Для українців, особливо мешканців західних областей, важливе значення мала амністія (вересень 1955 р.), яка стосувалася громадян, що співпрацювали у роки війни з німцями. Адже національно-визвольна боротьба ОУН і УПА кваліфікувалася як «пособництво ворогові». Тоді ж були достроково звільнені німецькі військовополонені, засуджені радянським судом за вчинені ними у роки війни злочини. У контексті деякої лібералізації законодавства було прийнято Указ ПВР СРСР «*Про скасування смертної кари*» (26 травня 1947 р.), який за злочини, що передбачали смертну кару, запроваджував позбавлення волі на 25 років у виправно-трудовах таборах. Щоправда, тодішнє скасування смертної кари П. Фріс вважає пропагандистською акцією сталінського режиму. Хоча й суди припинили винесення відповідних вироків до смертної кари, однак у сталінських концтаборах така кара фактично продовжувала існувати.

Посилення кримінальної репресії у перше повоєнне десятиліття виявлялося деяких особливостей. 1. *Відновлення смертної кари* (12 січня 1950 р.), за «численними заявами і проханнями трудящих», однак тільки в обмежених випадках (щодо зрадників, шпигунів, диверсантів). 2. Продовження широкого застосування принципу *об'єктивного ставлення у провини*, на підставі якого сотні тисяч мешканців західноукраїнських земель у другій половині 40-х років засилялись у віддалені райони СРСР за начебто зв'язок із національно-визвольним рухом опору ОУН і УПА. 3. *Посилення покарань за окремі злочинні діяння.* Так, указ ПВР СРСР (9 червня 1947 р.) передбачав більші санкції за вчинення злочинів, що становлять *державну таємницю* (розголошення державної таємниці, втрата документів, що становлять державну таємницю тощо) порівняно з аналогічним за змістом Указом воєнного часу (15 листопада 1943 р.). У 1948 р. була встановлена кримінальна відповідальність за втечу з місць обов'язкового поселення осіб, яких було вислано у віддалені райони СРСР. В умовах, коли кількість спецпоселенців налічувала мільйони осіб, цей закон фактично продовжував політику сталінських репресій. 4. *Посилення кримінальної відповідальності за злочини, спрямовані проти соціалістичної власності.* Згідно з указом ПВР СРСР (4 липня 1947 р.), за розкрадання соціалістичної власності було збільшено строк позбавлення волі до 25 років й *уперше встановлено кримінальну відповідальність за неповідомлення про вчинене або плановане розкрадання соціалістичної власності.* Також суттєво посилювалася кримінальна відповідальність за виготовлення самогону, згвалтування,

пропаганду війни, порушення правил ведення робіт тощо.

Отже, найбільш характерною рисою розвитку радянського права в УРСР у повоєнний період стало забезпечення державних інтересів у всіх сферах життєдіяльності суспільства. У розвитку цивільного та трудового законодавства, попри певні поступки громадянам, проглядалася тенденція до зміцнення права державної власності та створення нових форм примусового залучення до праці. За рахунок українського селянства сталінський режим вкотре намагався вирішити свої фінансові проблеми, тому розвиток колгоспного права переважно також здійснювався у напрямі творення нових форм оподаткування колгоспників. Суперечливий розвиток кримінального права повоєнного часу виявлявся у скасуванні норм воєнного періоду й певній лібералізації законодавства, а також у подальшому посиленні кримінальної репресії. Основними важелями правової політики забезпечення державних інтересів в Україні були пріоритет союзного законодавства та посилення ролі й прямого втручання вищих органів компартії у нормотворчий процес.

Зародження і розвиток системи радянської цензури

Характером більшовицької влади, її постійним прагненням мати повну монополію на істину була породжена цензура. Тому становлення і вдосконалення цензорських установ, на які покладалися завдання здійснення владного контролю за змістом і поширенням друкованої продукції з метою недопущення або обмеження поширення таких ідей та інформації, що визнавалися владою небажаними або згубними, відбувалося паралельно із розбудовою партійних і державних структур.

Від початку 1920-х рр. цензорські функції виконували створені при секретаріаті ЦК КП(б)У (січень 1920 р.) декілька відділів: *організаційний* з підвідділом інформації та зв'язку і відділ *видання газет*. Відтак, зокрема з метою вдосконалення цензорської роботи, створюється *агітаційно-пропагандистський відділ* з підвідділом партійної освіти та секціями національних меншин. Згодом практично усі рішення, що визначали характер роботи усієї системи цензури (за Ю. Шаповалом) і в пізніші роки, проводились через малу колегію Агітпропу (тобто відділу агітації і пропаганди – І.Т.). *Агітпроп* дедалі більше зміцнював свої позиції, вдаючись до різних заходів, в тому числі й заборон. У 1922 р. до нього входили такі підвідділи: агітації, пропаганди, преси, національних меншин, а в структурі ЦК КП(б)У існував ще й Істпартвідділ (тобто відділ історії партії – І.Т.), який збирав і фільтрував документи історико-політичного та мемуарного характеру. У 1927 р. відділ агітпропу та відділ преси, які окремо існували від 1924 р., об'єднали у відділ агітації, пропаганди та преси.

6 червня 1922 р. декретом Ради Народних Комісарів СРСР було організоване *Головне управління у справах преси* як орган Наркомату освіти СРСР (Головліт – І.Т.). Невдовзі такі самі Головліти виникли й в інших республіках. За рішенням партійних інстанцій, а формально — за постановою Раднаркому УСРР (11 серпня 1922 р.), виникло Центральне управління у справах преси при Наркоматі освіти УСРР. Тоді ж, у 1922 р., з'явилися спецфонди у бібліотеках, призначені для зберігання «ворожих» або ідейно «шкідливих» видань (Ю. Шапо-

вал наводить дані про існування в СРСР 210 таких бібліотек у 1960 р.).

Головліт СРСР повинен був стояти на сторожі політичних, ідеологічних, військово-економічних і культурних інтересів держави і здійснював т. зв. *попередній та наступний* контроль над видавничою діяльністю в цілому, крім господарських, фінансових та торговельних питань. Попередній контроль передбачав те, що саме Головліт видавав дозвіл на випуск у світ книжок, періодичних видань; затверджував склад редакційних колегій, зокрема відповідальних редакторів; відкривав видавництва і затверджував склад редколегій, орієнтовний план видавничої продукції (з визначенням обсягу і частки літератури за окремими жанрами і для окремих груп споживачів) тощо. Подальший контроль полягав в оцінці вже надрукованих праць, творів мистецтва, що побачили світ, і у вживанні заходів заборонного характеру щодо тих, які порушували відповідні інструкції.

Головліт здійснював контроль з точки зору політико-ідеологічної, насамперед керуючись основними комуністичними постулатами про ворожість капіталістичного оточення та його постійні ідеологічні диверсії. Під контролем Головліту перебували завезення літератури з-за кордону, радіомовлення, виставки і читання громадськості лекцій тощо; він був покликаний охороняти військово-економічні таємниці, для чого за участі зацікавлених відомств складався список відомостей, що не підлягали розголошуванню. На місцях функції Головліту СРСР виконували республіканські, обласні, крайові «літи», в округах — інспектори у справах преси, в окремих місцевостях — їхні уповноважені.

Органи цензури діяли у тісному зв'язку зі спецслужбою. Водночас, чекісти створили свого роду попередника-двійника цензури — *систему політичного контролю*. Її передбачало *Положення про ДПУ УСРР* (13 серпня 1924 р.). Відділи, відділення й пункти політичного контролю були сформовані при Секретно-оперативному управлінні ДПУ. На місцях підрозділи політконтролю входили до складу секретно-оперативних частин губернських (окружних) відділів ДПУ, у повітах (районах) політконтроль здійснювали уповноважені губернських (окружних) відділів ДПУ.

До завдань політконтролю входили і контроль за поштово-телеграфною та радіотелеграфною кореспонденцією; відбір кореспонденції відповідно до секретних списків органів безпеки; нагляд за друкарнями, книжковими складами, магазинами та іншими закладами, що видавали і продавали друковані твори; перегляд всіх друкованих творів, що вивозились за кордон і завозились з-за кордону, а також топографічних карт, фотографій, кінострічок, поштових марок; контроль за діяльністю театрів, кінотеатрів, цирків тощо. Згодом систему політконтролю було вдосконалено, а загальне керівництво здійснював Відділ політконтролю Секретно-оперативного управління ОДПУ (він же, до речі, здійснював негласний перегляд кореспонденції осіб, що становили оперативний інтерес для чекістів).

Особливо важливого значення системі органів цензури відводив сталінський політичний режим, що був зорієнтований на встановлення жорсткого контролю правлячої партії над усіма сферами суспільного життя. Зу-

силля цензури 1930–50-х рр. спрямовувалися на утвердження монопартійної диктатури, встановлення монополії марксистсько-ленінської ідеології та придушення будь-якої опозиційності.

З метою якісного поліпшення своїх цензорських функцій у період сталінщини постійно перебудовувався партійний апарат. Так, у ЦК КП(б)У створюється відділ агітації і масових кампаній і культурно-пропагандистський відділ (1932 р.), через кілька років (1935 р.) замість культурно-пропагандистського відділу створено п'ять відділів (агітації і пропаганди, преси і видавництва, шкіл, культурно-освітньої роботи, науки), а у 1939 р. згаданий вище відділ був відроджений. До того ж, окремо були створені сектори культури і науки, друку і видавництва. У 1940-х рр. створюється *Управління агітації і пропаганди ЦК КП(б)У*, до якого входили відділи пропаганди, друку, агітації, культури, літератури і мистецтва, підготовки і перепідготовки парткадрів, науки (1945 р.). Крім того, при Політбюро ЦК КП(б)У працювали комісії з преси та видавництва, з літератури та мистецтва, робота яких носила фактично напівцензорський характер. У листопаді 1948 р. відновлюють відділ пропаганди і агітації, а в січні 1952 р. його ділять на п'ять відділів: пропаганди і агітації, науки та вищих навчальних закладів, художньої літератури та мистецтва, шкіл. У квітні 1949 р. в Головліті СРСР було створено спеціальний відділ цензорського контролю науково-технічної літератури. Нові зміни почалися вже в часи хрущовської «відлиги».

Напрями діяльності цензорських органів часто зумовлювалися політичним моментом. Так, з початку 1930-х рр. *Центральне управління у справах преси* при Наркоматі освіти УСРР активно складало інструкції з вилучення «шкідливої» літератури та «націоналістичних» театральних постановок. Наприклад, тільки у 1933 р. до постановки заборонили 200 «націоналістичних творів» та низку видавничих проектів (серед них історичних і енциклопедичних видань). Важливу роль у процесі цензурування відігравали т. зв. *проскрипційні списки видань*, що їх готував Головліт. Так, у «*Зведених списках літератури, що підлягає вилученню з продажу, бібліотек та навчальних закладів*» (15 грудня 1934 р.) зазначали автора, назву, видавництво, рік видання й мову. Під час «великого терору» 1937–1938 рр. Головліт ніс основний тягар з вилучення друкованої продукції «ворогів народу». Якщо в 1920-ті роки від попереднього перегляду були звільнені видання Комінтерну, ЦК ВКП(б) і взагалі вся комуністична преса та наукові академічні праці, то тепер все це підлягало суворому цензуруванню. Та й самі цензори піддавались періодичній «чистці».

По закінченні війни з нацистською Німеччиною і до початку 1950-х рр. система цензури перетворюється у потужну індустрію і стає більш диференційованою. У Головліту з'являється новий аспект діяльності — *опрацювання трофейної літератури*. Як результат — за даними Ю.Шаповала, лише за 1946 — першу половину 1949 року в СРСР було заборонено для відкритого користування понад 441 тис. іноземних видань.

У цей час створюється все більше документів, що регламентують і визначають діяльність цензури: «*Зведені вказівки з питань цензури*», «*Циркуляри усім органам цензури*», «*Інструкція цензору*», накази, що регулярно надсилалися з Москви уповноваженим Ради Міністрів СРСР з охорони військових і дер-

жавних таємниць у пресі на місцях. Зазвичай у цих документах начальників республіканських, крайових, обласних «літів» зобов'язували підвищити вимогливість цензорів до контрольованих видань та відповідальність за ідеологічний зміст цих видань. Про втручання ідеологічного характеру належало інформувати місцевих партійних керівників, щоб вони впливали на редакторів і керівників видавничих організацій, які санкціонували до друку твори з «ідеологічними хибами». Начальникам головлітів належало спеціальним донесенням інформувати союзний Головліт про всі випадки затримки друківаних матеріалів та радіопередач. Цензори мали підписувати сигнальний примірник друківаних творів на випуск у світ, а якби були знайдені помилки, затримувати ці сигнальні примірники, повідомляючи про це Управління у справах літератури та видавництва відповідного рівня. Редактори газет, директори видавництв повинні були для контролю надавати верстки видань, у яких не було б правок, а після того, як цензор дав дозвіл, категорично заборонялося робити будь-які зміни у тексті. Усі твори, що перебували у друці, вимагалося переглянути на предмет їхньої відповідності даним вимогам.

Активність цензури стимулював прийнятий ПВР СРСР Указ *про збереження державної таємниці* (червень 1947 р.). Влітку того самого року Головліт СРСР звернувся до Ради Міністрів СРСР з пропозицією зобов'язати керівників міністерств, відомств і організацій самим окреслити коло питань і відомостей, що їх не можна друкувати відкрито. Рада Міністрів СРСР затвердила *«Перелік найважливіших відомостей, які складають державну таємницю»* (березень 1948 р.). На підставі цього документа міністерства та інші центральні установи склали докладні внутрішньовідомчі переліки. У виробленому Головлітом СРСР *«Переліку відомостей, заборонених до опублікування у відкритій пресі»* (січень 1949 р.) було запроваджено жорсткіші обмеження змісту друківаної продукції. А низка видань, зокрема з питань освоєння Арктики і Далекого Сходу, про наявність і діяльність науково-дослідних та інших закладів, що займалися проблемами атомної енергетики, ракетної техніки взагалі повністю заборонялися. Акцент тут зробили на засекреченості відомостей економічного характеру, а також матеріалів про розвиток науки і техніки. Протягом 1947—1949 рр. додатково заборонили друкувати огляди й зведені дані про кількість, технічний рівень основного та енергетичного обладнання, відомості про будівництво, проектну потужність, розміри капіталовкладень у підприємства союзного та республіканського підпорядкування в головних галузях промисловості тощо.

Отже, спільними зусиллями багатьох структур, перш за все компартійних органів, постала потужна цензорська система. Її творці досягли головного — всеохоплюючого контролю над друківаним словом, придушення інакомислення, формування суспільства, в якому, за влучним висловом відомого російського письменника Василя Гроссмана, панував *Держстрах*, коли кожен громадянин був приречений стати жертвою контролю або його активним співавтором.

ВИСНОВКИ

Огляд історії радянської державності та права в Україні 1930-х – початку 1950-х рр. дозволяє підтвердити загальні й сформулювати конкретні висновки щодо найбільш показових аспектів механізму утвердження сталінського тоталітарно-репресивного режиму.

1. Вершиною розвитку радянської держави стали роки, коли Й. Сталін, зосередивши в своїх руках усю повноту влади, «у практиці будівництва соціалізму» перейшов до політики прямого насильства. Цей період, що хронологічно охоплює 1930 – початок 1950-х рр., фактично розпочався 1928 р., часу висунення Сталінінм тези про загострення і посилення класової боротьби в міру досягнення успіхів у соціалістичному будівництві. Тим самим обґрунтовувалася практика формування тоталітарно-репресивного режиму шляхом силового придушення більшовиками будь-якої опозиції та формування особливої, тоталітарної за змістом, структури органів державної влади та управління.

2. Осередям тоталітарного режиму в СРСР-УРСР була комуністична партія, яка контролювала усі сфери життя суспільства через партійні осередки на всіх підприємствах та організаціях. Функціями державних органів наділялися громадські організації (профспілкові, комсомольські й ін.). Впроваджувана компартією політика «одержавлення» громадських організацій переслідувала мету повного підпорядкування собі суспільно-політичної діяльності населення, а також сприяти досягненню повного контролю правлячої сталінської верхівки над державним апаратом.

3. Державне будівництво в радянській Україні упродовж 1930-х рр. розвивалося в напрямку його уніфікації у загальносоюзному масштабі. Із наростанням централізаторських тенденцій в СРСР, відповідно, звужувалася компетенція УРСР. Конституційні акти 1936–37 рр. засвідчили повну втрату республікою декларованого суверенітету. Інтегрований у державні структури партійний номенклатурний апарат сприяв бюрократизації державного і суспільного життя УРСР, централізації виконавчих структур, згортанню демократичних форм і методів роботи рад.

4. Структура місцевої влади зазнавала змін: формально-організаційних, у зв'язку зі зміною конституційних актів; адміністративно-територіальних, у зв'язку з проведенням реформ адміністративно-територіального устрою; функціональних, у зв'язку з насадженням тоталітарної системи. Однак постійний контроль місцевих органів влади, передусім рад усіх рівнів, з боку партійних органів фактично означав, що ради як органи представницької влади перетворилися у декорацію псевдодемократії, ширму, за якою панувала монополія на владу зовсім не представницьких органів.

5. Закономірним наслідком відмови радянського партійно-державного керівництва від непу наприкінці 1920-х рр. і його курсу на побудову в країні комуністичної системи виробництва і розподілу суспільного продукту означали максимальні темпи індустріалізації і прискорену суцільну колективізацію, повний перехід від методів економічних до адміністративно-командних. Законодавчими засобами було закріплено створення в СРСР унікальної моно-

польно-державної економіки, що управлялася з єдиного центру, повне витіснення приватного капіталу з усіх галузей господарства. При цьому компартія перебрала на себе невластиві громадським організаціям функції керівництва практично усіма сферами економічного життя.

6. Індустріалізація промисловості та колективізація сільського господарства суттєво позначилися на соціально-правовому становищі робітництва і селянства. Через адміністративний тиск у сфері виробництва звужувалася првава захищеність робітників. Законодавче запровадження системи позаекономічного примусу унеможливило виявлення протесту, бо він трактувався владою як антирадянська дія. Колективізація зруйнувала економічні підвалини самодіяльних селянських господарств. Вона започаткувала організаційно-господарські основи напівкріпосного соціального статусу колгоспника, якого позбавили права вільного пересування Україною, витворивши нестерпні умови життя.

7. Голодомор в Україні 1932–33 рр. був складником свідомо спланованої багатоходнової превентивної каральної операції, спрямованої проти української нації як такої, оскільки її відродження становило загрозу єдності і самому існуванню радянської імперії. У ході цієї операції за допомогою штучно організованого голоду було завдано нищівного удару по українському селянству з метою фізично знищити питому частину нації, а отже, підірвати її визвольний потенціал. Кваліфікація українського Голодомору як злочину геноциду аж ніяк не є запереченням злочинного характеру дій комуністичної влади, що спричинили масову загибель селян інших національностей на території РРФСР та інших республік СРСР.

8. Формування в країні тоталітарно-репресивної системи спиралося в основному на силові каральні органи — держбезпеку і міліцію. Їхня діяльність полягала у дедалі більшій централізації, а повноваження, особливо органів держбезпеки, розширювалися. Переломним для повної централізації репресивно-каральної системи став 1934 р., коли був утворений загальносоюзний НКВС, до якого замість ліквідованого ОДПУ увійшло новоутворене головне управління державної безпеки. З утворенням НКВС СРСР (УРСР) при ньому було відновлено діяльність позасудового органу — «особливої наради» з широкими каральними повноваженням. На місцях діяли спеціальні «трійки», які також не рахувалися з нормами судочинства. Судовий розгляд кримінальних справ було замінено адміністративними рішеннями.

9. Концентрація в системі НКВС найважливіших карально-репресивних повноважень дала змогу перейти до більш масових і значно суворіших форм боротьби з «ворогами народу». Масові репресії зачепили практично усі суспільні верстви і довгі роки тримали людей в міцних лещатах страху. Простір для посилення репресивної діяльності органам НКВС відкривали повне виведення їх з конституційно-правового поля держави, а також ідеологія і практика більшовицької державності, що ґрунтувалися на нехтуванні правами людини та її підпорядкуванні інтересам держави. Законотворчий процес не тільки не виключав, а й юридично обґрунтовував проведення «великого терору», створивши механізм його здійснення шляхом розширення правового поля діяльності НКВС.

10. Через зосередження в центрі (поза УРСР) важелів керівництва системою прокурорського нагляду, в республіці утверджувався суворий централізований режим нагляду за дотриманням законності. Функція нагляду вважалася єдиною і головною функцією прокуратури, яка усе більше перетворювалася на каральний орган, використовувалася для проведення і виправдання політичних акцій більшовиків. Зміцнення ролі прокуратури у житті радянського суспільства посилюється з прийняттям конституційних актів 1936—37 рр.

11. У напрямі послідовної централізації розвивалася радянська судова система в Україні 1930-х рр. Централізація судових органів (судів загальної юрисдикції) означала підпорядкування нижчих ланок реформованої судової системи вищим судовим інстанціям не лише в процесуальному, але й в адміністративно-організаційному відношенні. Керівні функції вищих судових ланок стосовно нижчих органів полягали у керівництві судовою політикою і практикою, проведенні перевірок, обстежень і ревізій, керівництві організацією виборів народних засідателів тощо. З іншого боку, у тогочасній УРСР послідовно зростало значення спеціальних судів (військових трибуналів, лінійних залізничних і водних транспортних судів). Ці суди хоча й використовували відповідне республіканське законодавство, в організаційному плані все більше підпорядковувалися союзному центру — військовій або транспортній колегії Верховного Суду СРСР.

12. В умовах сталінізму розгалужувалася мережа органів виконання кримінальних покарань. Пенітенціарна або кримінально-виконавча система, що включала в себе виправно-трудові табори та загальні місця ув'язнення, установи тюремного типу (термінові та слідчі тюрми), а також трудові колонії для неповнолітніх і дитячі виховні колонії, виступала своєрідним підґрунтям тоталітарного режиму. Вона перебувала в органічному взаємозв'язку з адміністративно-командною системою, і перетворилася на засіб виконання народно-господарських завдань.

13. Тоталітаризм підминив владу права правом влади. Філософія й загальна спрямованість радянської правової системи виявляла себе у ставленні до права як до рецидиву буржуазного мислення й погляду на нього як на щось тимчасове і малосуттєве. Підпорядкування правової теорії кон'юнктурним вимогам розбудови тоталітарної держави закономірно призвело до формування концепції офіційного розуміння права як права соціалістичного. Творення останнього реально означало уніфікацію права, перевагу загальносоюзного законодавства над республіканським й пріоритет відомчої та партійної нормотворчості.

14. Створення та закріплення у політичній практиці СРСР-УРСР тоталітарного режиму у другій половині 1930-х рр. було задекларовано на конституційному рівні. Ілюстрацією розвитку радянського законодавства в Україні щодо урегулювання майнових відносин була неповага до людини й ставлення до неї як до засобу задоволення державних інтересів. А ідеологія законодавчих змін кримінального і кримінально-процесуального права, що ґрунтувалася на надмірній жорстокості кримінальних санкцій, порушенні принципу правової захищеності громадян, скасуванні гарантій прав особи у кримінальному судочинстві, — за-

галом підготувала ґрунт для масових репресій і стала вагомим інструментом забезпечення тотального контролю над суспільним життям.

15. Реальним випробуванням для радянського державно-правового механізму стала Друга світова війна. Зважаючи на фактично унітарний характер СРСР, а також те, що Україна була швидко окупована гітлерівцями, перебудова державного механізму на воєнний лад відбувалася передусім на загальносоюзному рівні. Для виконання спеціальних воєнних завдань створювалися надзвичайні державні органи. Зміни у судових органах і прокуратурі стосувалися передусім організації діяльності спеціальних судів і спеціальних прокурорських органів. Надзвичайні обставини призвели до структурних змін у репресивно-каральних органах. Законодавство УРСР у воєнних умовах відзначалося централізацією й здійснювалося на основі та у відповідності зі змінами і доповненнями в загальносоюзному законодавстві. Наприкінці війни УРСР набула статусу суб'єкта міжнародного права. Ця обставина стала головною передумовою формальних змін в структурі органів радянської влади.

16. Період Другої світової війни реально дав останній історичний шанс осягнення соборності українських земель. Включення до складу Української РСР Західної України (1939 р.), Північної Буковини й Бессарабії (1940 р.) та Закарпаття (1945 р.), себто тих — за невеликим винятком — українських етнічних та «історичних» територій, де на час розвитку подій українське населення становило абсолютну чи принаймні відносну більшість, означало фактичне возз'єднання української нації, розділеної раніше державними кордонами, та відповідало проголошеному ООН у повоєнні роки принципу права націй на самовизначення.

17. Перебравши військовим шляхом західноукраїнські землі, однак (що важливо!) у рамках діючих на той час норм міжнародного права, сталінський режим приступив до активної радянізації — здійснення комплексу соціально-економічних, політичних, національно-культурних та репресивно-каральних заходів, спрямованих на інкорпорацію приєднаних територій. По суті, створювалася парадоксальна ситуація: вперше за багатовікову історію української землі були інтегровані в складі єдиної української, але не самостійної держави. І в цьому акті був драматизм національної долі українства, його триумф і трагедія водночас.

18. Здійснювана під гаслами «соціалістичних перетворень» у повоєнні роки у західноукраїнських областях радянізація означала фактично докорінний злам традиційно усталеного суспільно-політичного та соціально-економічного життя. Вона супроводжувалася широким застосуванням репресивно-каральних технологій здійснення влади щодо місцевого населення. Вирішальним фактором радянізації західних теренів України, ліквідації опору українського підпілля ОУН і УПА була військова сила, зміцнена репресивно-каральними органами.

19. Складні і суперечливі відносини партійно-радянської влади з українським народом вступили в нову стадію у повоєнний період 1945–1953 рр. Наступ сталінського тоталітаризму в Україні супроводжувався зміцненням адміністративно-командної системи. Характерним явищем стає посилення партійного керівництва усіма ланками державного апарату. Спільними зусиллями

багатьох структур, перш за все компартійних органів, потужна цензорська система, встановивши всеохоплюючий контроль над друкованим словом, стала одним із засобів придушення інакомислення. Не змінювало сутності державно-політичної системи СРСР-УРСР як тоталітарної повоєнне відновлення і реорганізація конституційних органів влади. Маніпуляції з організаційною структурою та правовою базою діяльності судово-прокурорських і правоохоронних органів, здійснені в умовах авторитарного ладу, також не могли зачепити її підвалин.

20. Найбільш характерною рисою розвитку радянського права в Україні у повоєнний період сталінщини стало забезпечення державних інтересів у всіх сферах життєдіяльності суспільства. У розвитку цивільного та трудового законодавства, попри певні поступки громадянам, проглядалася тенденція до зміцнення права державної власності та створення нових форм примусового залучення до праці. Розвиток колгоспного права переважно здійснювався у напрямі творення нових форм оподаткування колгоспників. Суперечливі тенденції у розвитку кримінального права повоєнного часу виявлялися у скасуванні норм воєнного часу й певній лібералізації законодавства, а також у подальшому посиленні кримінальної репресії. Основними важелями правової політики забезпечення державних інтересів в Україні були пріоритет союзного законодавства та посилення ролі й втручання вищих органів компартії у нормотворчий процес.

ПІСЛЯСЛОВО

Остаточно підсумовуючи, вважаю за потрібне наголосити, принаймні, на двох аспектах, що випливають із винесеної у заголовок проблеми.

Перше. Суттю сталінського режиму були репресії, які стали звичним явищем повсякденного життя. Специфіка сталінських репресій полягала передовсім у превентивності, тобто усуненні силовими засобами потенційної загрози ще до того, як вона встигне перерости в реальну загрозу. Відтак, репресії набувають характеру масового терору як засобу державного управління. Іншими словами, централізований державний механізм, зіпертий на виведені з-поза конституційного поля й перетворені у каральні органи правоохоронні структури, для сталінського режиму стає основним засобом перманентної боротьби з власним народом. За таких умов право як система норм, що декларували соціальну рівність і справедливість, у суспільно-політичних і соціально-економічних процесах радянської держави набувало спотворених (квазіправових) форм: воно ототожнювалося тільки із законом і волею панівної верхівки. А «законність розумілася лише як виконання цієї волі, втіленої у відповідних законах».

До квазіправових форм сталінський тоталітарний режим вдавався не тільки у сумно відомі 1937-1938 рр., що небезпідставно вважаються вершиною сталінської репресивної політики. Квазіправовими слід, зокрема, вважати санкціоновані сталінським режимом заходи щодо робітників і селян з метою впровадження залізної дисципліни в колгоспах і на заводах країни. Вважаємо, що свого піку така політика досягла у передвоєнному 1940 році, коли підготовка до майбутньої війни перейшла усі мислимі межі: під рушницю ставили навіть дівчат з медичних з медичних вишів, а країну перевели на роботу без вихідних з віддачею під суд за запізнення на роботу. У цьому сенсі – безупинного терору проти власного народу принципово не змінили системи сталінізму ані війна, ані «сталінські» післявоєнні роки.

Зважаючи на цю обставину сучасна Європа поступово схиляється до думки щодо необхідності засудження не лише нацистського, а й сталінського режимів. Так, 2 червня 2009 року делегати 18-ї сесії Парламентської асамблеї ОБСЄ, що проходила у Вільнюсі, ухвалили резолюцію, згідно з якою 23 серпня – день укладення пакту Молотова-Ріббентропа – проголошено загальноєвропейським Днем пам'яті жертв нацизму і сталінізму. Відтак сталінізм як злочинний режим фактично де-юре прирівняно до гітлеризму.

Друге. «Сталінізм – це цивілізація, що народилася в радянській імперії і померла зі смертю Сталіна», написав Йорг Баберовські, намагаючись осягнути сутність цього явища. Але чи померла... Чи не живий сьогодні вірус сталінізму? Чому окремі політичні партії та організації вже на початку XXI століття займаються реанімацією і, фактично, реабілітацією Сталіна? Як відповідь, існує думка, що вони вбачають у сталінській спадщині цілющу силу, яка дозволить здобути симпатії «електорату». Адаже культ «Вождя» нерозривно пов'язаний з «феноменом натовпу». А натовп мислить виключно образами, він не схильний до критичної оцінки, органічно не сприймає різноманітності думок. І Сталіну вдалося, змітаючи на своєму шляху десятки мільйонів життів,

досягти химерного, страшного «об'єднання» з народом, найвитонченішим катом якого він був.

Однак, як на мене, чи не ближчою до істини є інша думка. Вона пояснює феномен сталінізму серед частини електорату сучасної України пошуком простих рішень і страхом. Бо насправді Україна — на відміну від багатьох пострадянських республік — на наш погляд, є дуже демократичною країною, в якій свободи більше, ніж населення вміє нею користатися. Ми ходимо на вибори та обираємо людей, яких потім критикуємо, коли бачимо їх у парламенті. Так, існує елемент фальсифікації, але навіть наші затяті «професійні» демократи кажуть, що фальсифікація можлива максимум на 6%. Отже, ми обираємо цих людей. І ті люди, які зараз сидять в парламенті, також вирости у цій країні. Це ми. І Сталін буде живим, доки населення в Україні не стане народом і не почне усвідомлено ставитися до своїх можливостей, доки воістину не сформується УКРАЇНСЬКИЙ НАРОД...

ДОКУМЕНТИ³

№ 1

ПОСТАНОВА ЦВК і РНК СРСР ПРО ЗАСТОСУВАННЯ РОЗСТРІЛУ ТА 10-РІЧНОГО УВ'ЯЗНЕННЯ ЗА РОЗКРАДАННЯ КОЛГОСПНОГО МАЙНА

7 серпня 1932 р

Об охране имущества государственных предприятий, колхозов и кооперации и укреплении общественной (социалистической) собственности.

Витяг

II.

1. Приравнять по своему значению имущество колхозов и кооперативов (урожай на полях, общественные запасы, скот, кооперативные склады и магазины и т. п.) к имуществу государственному и всемерно усилить охрану этого имущества от расхищения.

2. Применять в качестве судебной репрессии за хищение (воровство) колхозного и кооперативного имущества высшую меру социальной защиты — расстрел с конфискацией всего имущества и с заменой при смягчающих обстоятельствах лишением свободы на срок не ниже 10 лет с конфискацией всего имущества.

3. Не применять амнистии к преступникам, осужденным по делам о хищении колхозного и кооперативного имущества.

III.

1. Повести решительную борьбу с теми противообщественными кулацко-капиталистическими элементами, которые применяют насилие и угрозы или проповедуют применение насилия и угроз к колхозникам с целью заставить последних выйти из колхоза, с целью насильственного разрушения колхоза. Приравнять эти преступления к государственным преступлениям.

2. Применять в качестве меры судебной репрессии по делам об охране колхозов и колхозников от насилий и угроз со стороны кулацких и других противообщественных элементов лишение свободы от 5 до 10 лет с заключением в концентрационный лагерь.

3. Не применять амнистии к преступникам, осужденным по этим делам.

Джерело: Коллективизация сельского хозяйства: Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927—1935. — М., 1957. — С. 423—424.

³ Подаються мовою оригіналу зі збереженням орфографії.

ПОСТАНОВА НАРКОМЮСТУ УСРР
ПРО ЗАБОРОНУ ПРОДАЖУ КОЛГОСПНИКАМ ЛИШКІВ ХЛІБА ДО ВИКОНАННЯ
ПЛАНУ ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬ

15 серпня 1932 р.

Витяг

В окремих районах наявні випадки продавання ринкові хліба нового врожаю досить значними партіями. З цим треба боротися.

В боротьбі зі спекуляцією хлібом органи юстиції повинні додержуватися такої лінії:

1. За постановою РНК СРСР та ЦК ВКП(б) з 6 квітня 1932 р. колгоспи та колгоспники, виконавши свої завдання з хлібозаготівель та утворивши насінньові фонди, мають право цілком вільно продавати на ринкові зайвини свого хліба після 15 січня 1933 р., себто після того, як плани хлібозаготівель буде виконано по цілому Союзу. Отже, продавати хліб на ринкові до 15 січня 1933 р. не можна. Жодних відступлень від цього припускати не можна. Продаж хліба на ринкові до встановлених від уряду реченців є на ділі потуранням куркулеві та спекулянтів та полегшує їм роботу щодо зриву виконання державних заготівель.

2. В першу чергу треба вдарити по куркулях та перекупниках-спекулянтах. Перекупників та спекулянтів, що скупають для перепродажу хліб на ринкові, чи спекулюють хлібом, повністю усувати через відповідні органи з ринку та притягати до кримінальної відповідальності [...]. Справи перекупників та спекулянтів розв'язувати найбільше за декаду та вживати до них тверду репресію.

3. Куркулів та заможників, що продають на ринкові хліб, треба притягати до кримінальної відповідальності [...] Якщо куркульсько-заможницькі господарства, виконавши поставлені їм тверді завдання, продають хліб на ринкові, то їх треба притягати до відповідальності за [...] КК.

4. Якщо одноосібник, не виконавши умов контрактації, продає хліб на ринкові, то це є одна з основних ознак злісного його ухилення виконати контрактацію. Не припускаючи масовості, не підмінюючи репресією масово-громадської роботи, треба таких одноосібників притягати до кримінальної відповідальності [...] КК.

5. Якщо одноосібник — середняк чи бідняк, викопавши повністю контрактацію, продає до 15 січня 1933 р. хліб на ринкові, то до таких одноосібників треба в першу чергу і в основному застосовувати заходи масової роботи та громадського впливу, передаючи такі справи до сільських судів. Лише в окремих випадках, якщо одноосібник продає хліб систематично, більш-менш значними партіями, винних притягати до [кримінальної] відповідальності [...].

НКЮ ще раз підкреслює, що методи громадського впливу до середняків і бідняків, що, виконавши контрактацію, продають до 15 січня 1933 р. хліб на ринкові, повинні бути основною формою боротьби.

6. Якщо управа колгоспу, не виконавши планів хлібозаготівель та не утворивши насінньових фондів, продає хліб на ринкові, то винних в цьому осіб, в

першу чергу голів правлінь таких колгоспів та зав. господарствами, притягати до кримінальної відповідальності [...].

11. Застосовуючи заходи судового впливу до членів управ колгоспів, середняків та бідняків, треба твердо пам'ятати, що лише правильне сполучення широкої агітаційно-масової роботи з репресивними заходами може дати потрібний ефект.

12. Боротьбу зі спекуляцією хлібом на ринкові треба проводити так, щоб в жодній мірі не перешкоджати розвитку колгоспної торгівлі іншою с/г продукцією. Всілякими способами провадити боротьбу — такими методами дати рішучу відсіч. Зокрема, треба забезпечити, щоб репресію (арешт, конфіскація хліба) не здійснювали на ринкові. На базарах треба, в першу чергу, через фінінспектуру, встановлювати прізвище того, що продає хліб, та з якого він села і колгоспа.

13. Обласні прокуратури та суди повинні забезпечити максимальну активність в цій справі та повне додержання революційної законності.

Харків, 15 серпня 1932 р.

Заст. НКЮ та ГПР А. Приходько

Джерело: Колективізація і голод на Україні, 1929—1933 /АН України. Інститут історії України та ін.: Зб. документів і матеріалів. Вид. друге, стереотипне / Ред. колегія С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін. — К.: Наукова думка, 1992. — С.504—506.

№ 3

РОЗПОРЯДЖЕННЯ НАРКОМІОУСТУ УСРР
ПРО СОЦІАЛЬНО-КЛАСОВИЙ ПІДХІД ПРИ ВИНЕСЕННІ ВИРОКІВ ЗА ПОСТАНОВОЮ ВІД 7 СЕРПНЯ 1932 р.

14 вересня 1932 р.

Цілком таємно. Дуже терміново

До всіх облпрокурорів та голів облсудів [...]

Витяг

Найвідповідальніше завдання, що покладено партією та урядом на органи юстиції в боротьбі з розкрадниками громадської власності, вимагає максимуму політичної чулості і чіткості, щоби забезпечити правильну політичну лінію прокуратури і суду в цих справах.

Закон 7 серпня треба застосувати обов'язково залежно від соціального стану звинуваченого, характеру заподіяної шкоди, політичного змісту справи, до ворогів народу. Механічне застосування цього закону є неприпустимим і шкідливим. Попередні матеріали, що їх має НКЮ, свідчать про те, що на місці припущено низку серйозніших хиб, які в цілому загрожують зривом правильної судової політики.

Обласні прокурори і голови облсудів фактично не взяли на себе провід в цій найважливішій роботі і стали на шлях механічного підходу до застосування закону. Внаслідок цього є:

1. Масове заведення справ в нарсудах, а особливо в облсудах. Так: а) лише одних розстрілів по республіці вже винесено по 250 справах; б) київський облсуд, за його повідомленням, намітив протягом майбутніх двох-трьох декад розглянути у виїздесіях до 500 справ; в) кадіївський прокурор по одному району ще на 1.ІХ мав заведених справ на 138 осіб.

2. Таке масове заведення справ відбулось на правильному добору об'єктів і в окремих випадках призвело до загублення перспективи, без уваги до класового обличчя притягнених. Так: а) з аналізу 120 розстрільних справ видно, що засуджено по них 20 бідняків і середняків. В певній кількості справ не точно визначений соцмаєтковий стан і є «перетворення» в окремих випадках маломіщного середняка в заможника, а цього останнього на куркуля. Цифра засуджених до розстрілу середняків дуже велика.

З боку облсудів і облпрокуратур спостерігається тенденція через застосування найвищої санкції закону «застрахувати» себе від відповідальності за можливі помилки в роботі. Ці тенденції надто шкідливі і з ними треба кінчати [...].

3. Захопившись кількісним заведенням справи і застосуванням найвищих санкцій закону, органи юстиції і зокрема прокуратури занедбали профілактичну роботу в галузі збереження громадського майна, непроінструктували групи сприяння в цій галузі, недостатньо популяризували свою боротьбу.

В прагненні до масового заведення справ облсуди (деякі) стали на надто необережний шлях і без додержання відповідних вимог закону самовільно і з політичного боку цілком неправильно надали окремим нарсуддям [право] чинити як членам облсуду і виносити в цих справах вироки про вищий захист соціальної оборони [...].

4. Чимало справ було невірно передано у підсудність облсудів (незначні крадіжки).

5. Нарсуди не зважають на цілу низку моментів, що на них директива НКЮ спеціально звертала увагу, а саме: злочин вчинено вперше, без обтяжливих моментів, крадіжка має ясновизначений споживацький характер, вкрадено на незначну суму і застосовують вищу санкцію закону, або застосовують закон за злочини, що мали місце до 7 серпня, цебто до його видання [...].

НКЮ пропонує:

1. Обласним прокурорам і головам облсудів взяти на себе особистий догляд за роботою периферії в справах, зв'язаних з громадською власністю.

2. Телеграфно скликати кушові наради нарсудів і прокурорів на один день, на яких ознайомитись докладно з роботою місць, проробити знову питання відповідно до наших вказівок і застерегти від припущення хиб.

3. Дати категоричну директиву місцям про детальне з'ясування соціального і маєткового стану звинувачених в цих справах, обов'язкове ствердження соцстану точними безсумнівними документами і докладного висвітлення соцмаєткового стану в вироках.

4. Запропонувати прокурорам звернути особливу увагу на обережний підхід до підбору об'єктів у цих справах, забезпечуючи ефективні вироки і не захоплюючись масовим заведенням справ.

5. Стверджуючи попередню директиву про додержання твердої лінії в цих справах і застосування максимуму санкції, НКЮ вимагає суворо диференційного підходу в залежності від соцстану, наслідків злочину та ін.

6. Розгорнути навколо питань збереження майна, його охорони, тощо широку профілактичну роботу, давши по колгоспах і підприємствах конкретні завдання групам сприяння.

Народний комісар юстиції
та Генеральний прокурор республіки (Поляков) [...]

Джерело: Колективізація і голод на Україні, 1929—1933 /АН України. Інститут історії України та. ін.: Зб. документів і матеріалів. Вид. друге, стереотипне / Ред. колегія С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін. — К.: Наукова думка, 1992. — С.519—521.

№ 4

ІНСТРУКЦІЯ ВЕРХОВНОГО СУДУ ТА ОДПУ СРСР ПРО МЕХАНІЗМ ЗАСТОСУВАННЯ РЕПРЕСІЙ ЗА ПОСТАНОВОЮ ЦВК ТА РАДНАР- КОМУ СОЮЗУ РСР ВІД 7 СЕРПНЯ 1932 р.

22 вересня 1932 р.

Секретно

Верхсуду ССРСР и Прокуратуре Верхсуда ССРСР, НКЮ Союзных и автономных республик, председателю Верхсуда и прокурору ЗСФСР⁴, председателям краевых (областных) судов, краевым (областным) прокурорам, председателям линейных судов и транспортным прокурорам, районным прокурорам.

Председателю ГПУ Украины, полномочным представителям ОГПУ, ДТО ОГПУ, начальникам оперсекторов.

Инструкция

по применению постановления ЦИК и СНК СССР от 7.VIII.1932 г. по охране имущества государственных предприятий, колхозов и кооперации и укреплении общественной (социалистической) собственности

Р а з д е л I

Преступления, подпадающие под действие закона от 7 августа

Закон от 7 августа надлежит применять при хищениях государственной и общественной собственности:

а) промышленной (хищения заводского и фабричного имущества); б) со-
вхозной; в) государственных торговых организаций; г) колхозной; д) коопера-
тивной; е) грузов на железнодорожном и водном транспорте и местном авто-
транспорте.

Р а з д е л 2

*Категории расхитителей, и мера социальной защиты, которую необходимо к
ним применять*

⁴ Очевидно, у вихідному документі друкарська помилка, слід читати РСФСР.

1. По делам об организациях и группировках, организованно разрушающих государственную, общественную и кооперативную собственность путем поджогов, взрывов и массовой порчи имущества — применять высшую меру социальной защиты — расстрел, без послабления.

2. В отношении кулаков, бывших торговцев и иных социально чуждых элементов, работающих в государственных (промышленных и сельскохозяйственных — совхозы) предприятиях или учреждениях, а также должностных лиц государственных учреждений и предприятий, изблеченных в хищениях имущества или растратах крупных денежных сумм этих предприятий или учреждений, применять высшую меру наказания, при смягчающих вину обстоятельствах (в случае единичных и незначительных хищений) высшую меру наказания заменять 10-летним лишением свободы.

При хищениях, хотя и мелких, совершенных лицами указанных социальных категорий, но влекущих за собой расстройство или остановку работы предприятий (хищения частей агрегатов и машин, умышленное уничтожение или порча совхозного инвентаря и т. п.) — также применять высшую меру наказания.

3. В отношении кулаков, бывших торговцев и иных социально враждебных элементов, проникших в органы снабжения, торговли и кооперации, а также должностных лиц товаропроводящей сети, изблеченных в хищении товаров или продаже их на частный рынок и растратах крупных денежных средств — применять высшую меру наказания, и лишь при смягчающих вину обстоятельствах в случаях незначительных размеров хищений, высшую меру наказания заменять десятилетним лишением свободы.

Той же мере наказания подвергать и спекулянтов, хотя непосредственно в хищениях не участвующих, но спекулирующих товарами и продуктами, зная, что товары эти похищены из государственных учреждений и кооперации.

4. В отношении лиц, изблеченных в хищениях грузов на транспорте, применяется высшая мера наказания и лишь при смягчающих обстоятельствах (при единичных случаях хищений или хищениях незначительных размеров) может быть применено десятилетнее лишение свободы.

Если хищения на транспорте производятся при участии железнодорожных служащих и рабочих, то к ним должна применяться та же мера репрессии.

5. В отношении кулаков, как проникших в колхоз, так и находящихся вне колхоза, организующих или принимающих участие в хищениях колхозного имущества и хлеба, применяется высшая мера наказания без послабления.

6. В отношении трудящихся единоличников и колхозников, изблеченных в хищении колхозного имущества и хлеба, должно применяться десятилетнее лишение свободы.

При отягчающих вину обстоятельствах, а именно: систематических хищениях колхозного хлеба, свеклы и других сельскохозяйственных продуктов и скота, хищениях организованными группами, хищениях в крупных размерах, хищениях, сопровождающихся насильственными действиями, террористическими актами, поджогами и т.д. — и в отношении колхозников и трудящихся единоличников должна применяться высшая мера наказания.

7. В отношении председателей колхозов и членов правлений, участвующих в хищениях государственного и общественного имущества, необходимо применять высшую меру наказания и лишь при смягчающих вину обстоятельствах — десятилетнее лишение свободы.

Р а з д е л 3

О порядке направления дел по хищениям

1. Рассматриваются ПП О ГПУ:

Дела о хищениях, сопровождающихся массовыми выступлениями, насильственными действиями, террористическими актами, поджогами и т. д., а также дела, по которым проходят организованные группировки с большим количеством арестованных.

2. Рассматриваются соответствующими судами:

дела о хищениях на железнодорожном транспорте и все остальные дела, кроме перечисленных в п. 1 настоящего раздела.

Р а з д е л 4

О специальном применении декрета ЦИК и СНК от 7 августа 1932 г.

1. Допустить применение меры репрессии по делам, подпадающим под действие закона от 7 августа, в отношении преступлений, совершенных до издания закона в случаях, когда преступления имеют общественно-политическое значение.

2. Изъять из подсудности сельских общественных и колхозных товарищеских судов дела о хищениях колхозного имущества.

3. В ведении сельских общественных и колхозных товарищеских судов оставить лишь дела о преступлениях против личной собственности колхозников и единоличников.

Р а з д е л 5

О сроках ведения следствия по делам о хищениях

1. Судебно-следственные органы обязаны заканчивать дела и выносить по ним приговора не дольше, чем в пятнадцатидневный срок с момента раскрытия преступления и возникновения дела.

2. Как исключение, только в отношении дел, по которым проходит большое количество обвиняемых, срок ведения дела и вынесение приговора определяется не дольше, чем 30 дней.

Председатель Верховного Суда Союза ССР *А. Винокуров*

Прокурор Верховного Суда Союза ССР *П. Красиков*

Зам. председателя ОГПУ *И. Акулов*

Джерело: Колективізація і голод на Україні, 1929—1933 /АН України. Інститут історії України та ін.: Зб. документів і матеріалів. Вид. друге, стереотипне / Ред. колегія С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін. — К.: Наукова думка, 1992. — С.523—525.

ОБІЖНИК НАРКОМНОСТУ УСРР ПІДЛЕГЛИМ УСТАНОВАМ НА МІСЦЯХ
ПРО ПОСИЛЕННЯ РЕПРЕСІЙ ПРОТИ СЕЛЯН ЗА НЕВИКОНАННЯ ХЛІБОЗАГОТІ-
ВЕЛЬ В УМОВАХ ГОЛОДУ

9 листопада 1932 р.
Таємно

До всіх органів юстиції
Про активізацію роботи органів юстиції в боротьбі за хліб

Витяг

Виконання планів хлібозаготівель в цілому і зокрема, в одноосібному секторі неприпустимо відстає. В ряді районів до злісних нездавців хліба вживається недостатню репресію, або її зовсім не вживається. Органи юстиції, розв'язавши низку хлібозаготівельних справ, все ж через те, що вони зосередили основну свою увагу на досягненні кількосних показників і в недостатній мірі приділили увагу якості роботи, не спромоглися досягнути помітного ефекту своєю роботою. [...]

НКЮ звертає увагу органів юстиції, що до закінчення хлібозаготівель боротьба за хліб є основна робота органів юстиції. Недостатня активність робітників юстиції окремих районів в цій справі свідчить про недооцінку цієї важливої політичної справи, про нездібність робітників юстиції цих районів упоратися з покладеними на них політичними завданнями. Цьому треба покласти край.

НКЮ пропонує:

1. Прокурорам встановити спеціальний нагляд за роботою адмінорганів щодо вживання адмін. стягань (штрафів) до нездавців хліба. Треба забезпечити, щоб адміноргани своєчасно вживали цих заходів, обирали належні об'єкти для такого реагування і ухвалені постанови дійсно реалізовували. Разом з цим прокуратура повинна доглядати, щоб адмін. органи не припускали перекурчувань, застосовуючи адмінзаходи.

Зокрема, не припускати, щоб штрафи накладались адмінпорядком на бідняцькі господарства. Прокуратура повинна мати на увазі, що штрафи накладаються, виходячи з ринкової вартості незданого хліба.

2. Прокуратурі наглядати, щоб місцеві органи вживали законом встановлені заходи примусового стягання хліба з нездавців його. Обов'язково треба рішуче припиняти спроби місцевих заготівельних органів обмежити свою роботу по заготовках лише передаванням справ до судових органів. На заготівельний апарат покладається обов'язок стягати хліб, що його повинні здати окремі здавці. Осіб із заготівельного апарату й з адміністративних органів, що припускають недбайливість у стяганні хліба, притягати до відповідальності та вживати до них суворіші заходи.

3. Прокуратурам встановити спеціальний нагляд за роботою органів розсліду, забезпечивши розслід хлібозаготівельних справ найбільш за 3 дні. За додержання цих реченців несуть відповідальність, крім слідчих, прокурори дільниць.

4. Судові органи повинні розв'язувати такі справи найбільш за 5 днів. Обсуди повинні негайно встановити спеціальний облік, як додержують нарсуди

цих темпів. За найменшу тяганину в цих справах вживати репресивних заходів до винних осіб, не зупиняючись перед притягненням винних до кримінальної відповідальності. У всіх повідомленнях НКЮ про роботу органів юстиції в хлібозаготівельних справах обов'язково повідомляти конкретно про додержання встановлених темпів розсліду та розв'язання справ в суді.

5. Найширше практикувати систему організації судово-слідчих бригад для розсліду та розв'язання справ в селах, що відстають у виконанні планів хлібозаготівель.

6. Облсудам негайно організувати по 5-10 сесій нарсуда для розв'язання справ в районах, що надто відстають. Ці сесії є в розпорядженні облсуду і він їх використовує для підсилення роботи органів юстиції відсталих районів. Облсудам під особисту відповідальність голови облсуду негайно належно оформити обрання додаткових нарсудів для таких сесій [...].

7. Активізуючи боротьбу за хліб, підсиливши увагу одноосібному секторові, органи юстиції повинні притягати до кримінальної відповідальності злісних нездавців хліба, зокрема, одноосібників [...]. Обов'язково повинні забезпечити диференційований підхід до окремих соціальних груп.

8. Судові органи повинні вживати сувору та реальну репресію до тих, що злісно ухиляються виконувати зобов'язання з хліба [...]. Вживання твердої репресії повинно йти поруч розгорнення широкої масової роботи та мобілізації громадськості навколо цих процесів для підсилення боротьби за хліб.

9. НКЮ категорично вимагає від органів юстиції вживати негайних та рішучих заходів боротьби з розтринькуванням, розкраданням та приховуванням хліба. Судові процеси в цих справах треба ставити з потрібною швидкістю та нещадно карати злочинний елемент з управ колгоспів, застосовуючи постанову ЦВК та РНК СРСР про охорону громадської власності до тих, що розкрадають хліб. Розслід та розв'язання таких справ в суді найбільш за декаду. Органи юстиції повинні рішуче вживати гнилий лібералізм у підході до цих найнебезпечніших явищ як в себе, так і в місцевих органах. Прокуратурам організувати свій актив на розкривання фактів розтринькування та розкрадання хліба в колгоспах. Роботу треба поставити так, щоб жодний такий випадок не залишився без негайного та суворішого реагування. [...]

11. Активно борючись за повне виконання здавцями хліба їхніх зобов'язань, органи юстиції повинні пильно наглядати, щоб повністю додержували революційної законності при проведенні хлібозаготівель, даючи рішучу відсіч перекрутникам лінії партії та уряду. [...]

Харків, 9.XI.32 р.

Заст. наркому юстиції та ГПР А. Приходько
Т. в. о зав. оргінстру НКЮ А. Гарін

Джерело: Колективізація і голод на Україні, 1929–1933 / АН України. Інститут історії України та. ін.: Зб. документів і матеріалів. Вид. друге, стереотипне / Ред. колегія С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін. — К.: Наукова думка, 1992. — С.538–540.

ПОСТАНОВА РАДНАРКОМУ УСРР І ЦК КП(б)У
ПРО ЗАНЕСЕННЯ НА «ЧОРНУ ДОШКУ» СІЛ,
ЯКІ ЗЛІСНО САБОТУЮТЬ ХЛІБОЗАГОТІВЛІ

6 грудня 1932 р.

Зважаючи на особливо ганебний провал хлібозаготівель в окремих районах України, РНК і ЦК ставлять перед облвиконкомом і обкомом, райвиконкомом і райпарткомом завдання зламати саботаж хлібозаготівель, що його організували куркульські і контрреволюційні елементи, знищити опір частини сільських комуністів, які стали фактичними провідниками саботажу, і ліквідувати несумісну з званням члена партії пасивність і примиренство до саботажників, забезпечити швидке наростання темпів, повне і безумовне виконання плану хлібозаготівель,

РНК і ЦК ухвалюють:

за явний зрив плану хлібозаготівель і злісний саботаж, що його організували куркульські і контрреволюційні елементи, занести на «чорну дошку» [...] села: [...].

Щодо цих сіл вжити таких заходів:

1. негайно припинити довіз товарів, цілком припинити кооперативну і державну торгівлю на місці і вивезти з відповідних кооперативних і державних крамниць всі наявні товари.

2. Цілком заборонити колгоспну торгівлю як для колгоспників, так і одноосібників.

3. Припинити всіляке кредитування, провести дотермінове стягнення кредитів і інших фінансових зобов'язань.

4. Перевірити і очистити органами РСІ кооперативні і державні апарати від всіляких чужих і ворожих елементів.

5. Перевірити і очистити колгоспи цих сіл, вилучивши контрреволюційні елементи, організаторів зриву хлібозаготівель.

РНК і ЦК звертаються з закликом до всіх чесних, відданих радянській владі колгоспників і трудящих селян-одноосібників організувати всі свої сили для нещадної боротьби з куркулями і їхніми посібниками на подолання куркульського саботажу хлібозаготівель у своїх селах, за чесне, сумлінне виконання хлібозаготівельних зобов'язань перед радянською державою, за зміцнення колгоспів.

Голова Раднаркому УСРР В. Чубар
Секретар ЦК КП(б)У С. Косіор

6 грудня 1932 р.

Джерело: Колективізація і голод на Україні, 1929—1933 /АН України. Інститут історії України та ін.: Зб. документів і матеріалів. Вид. друге, стереотипне / Ред. колегія С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін. — К.: Наукова думка, 1992. — С. 563.

№ 7
ІНСТРУКЦІЯ НКВС СРСР №00134/13
ПРО ОСНОВНІ КРИТЕРІЇ ПРИ ВІДБОРІ КАДРІВ
ДЛЯ ПРОХОДЖЕННЯ СЛУЖБИ В ОРГАНАХ НКВС
(21 грудня 1938 р.)

СОВ. СЕКРЕТНО
Отделам кадров облгоротделов
УНКВД СССР

ІНСТРУКЦІЯ
Об основных критериях при отборе кадров для прохождения
службы в органах НКВД

Настоящая инструкция носит
рекомендательное значение
при отборе кадров
для поступления на службу
в органы НКВД СССР.

ОСНОВНЫЕ НЕГАТИВНЫЕ КАТЕГОРИИ:

При собеседовании с кандидатом следует расспросить его о семейном положении, условия быта и жизни родителей. Если они разведены, то это, как правило, означает, что или отец или мать ненормальны. У их детей тоже будут разводы. Это своего рода печать проклятия, которая передается из поколения в поколение. Если родители жили счастливо, то их дети тоже будут счастливыми и психически здоровыми.

Тов. И. В. Сталин определил, что советская семья — ячейка общества и, следовательно, на это стоит обращать особое внимание.

При исследовании семейной жизни кандидата, поступающего на службу, важно как можно больше знать о его жене, из какой она семьи, кто ее родители. Казалось бы, это азбучная истина, но наши кадры, как правило, не обращают на это внимания. Пристальное внимание обращать на многодетные семьи. У дегенеративных матерей часто случается так, что чем больше они грешат, тем больше плодят детей. Это, в свою очередь, отображается на детях, а хуже всех бывает последний ребенок.

Аналогичные исследования надлежит проводить (негласно) в отношении остальных близких родственников.

При собеседовании выяснять о друзьях и товарищах, входящих в постоянный круг общения кандидата по принципу: «Скажи мне, кто твой друг, я скажу, кто ты». Обращать внимание на окружение жены кандидата. Как правило, это бывает змеиным гнездом. Тогда семейная жизнь сотрудника будет целиком зависеть от настроения супруги, ее подруг и связей.

ОСНОВНЫЕ ВИДИМЫЕ ПРИЗНАКИ ДЕГЕНЕРАЦИИ:

1. Нервный тик или судороги лица. Обычно это концентрируется вокруг рта. Дергается рот, губы, нос, шея. Подергиваются веки глаз. Это повторяется каждые несколько минут. Некоторые это пытаются скрыть потягиванием, разминкой шеи и т.п.

2. Косоглазие и прочие деформации глаз. Недаром говорится, что глаза — зеркало души. В эту категорию людей с «дурным глазом» следует отнести не

только косых, но также: горбунов, карликов, необычайно уродливых людей. Сюда же следует относить разноцветие глаз, вплоть до астигматизма.

В средневековье, к примеру, органы инквизиции только по одному из вышеперечисленных признаков сжигали на кострах. А русский царь Петр Великий издал указ, запрещающий рыжим, косым, горбатым давать свидетельские показания в судах. Эти исторические аксиомы необходимо применять в повседневной практике органов НКВД.

3. Всякие дефекты речи. Шепелявость, картавость, заикание. Все это тесно связано с нервными, наследственными психическими болезнями.

4. Хронические мигрени. Сильные головные боли вплоть до тошноты и рвоты. Как правило, это заболевание наследственное. Если им страдает кто-то из близких родственников, то наверняка это передалось по наследству кандидату, поступающему на службу. Не следует мигрени путать с обычными головными болями, которые бывают у каждого человека. Речь идет о таких болях, которые погружают человека в коматозное состояние, из которого он долгое время не может выйти, даже после вмешательства врачей. Следует выяснять, страдает ли такими болями кто-либо из числа близких родственников кандидата.

5. Лошадиные зубы. Это торчащие вперед, как у лошади, зубы. Это можно отнести в категорию уродств, связанных с «дурным глазом». Иные признаки, указывающие на уродство лица: непропорциональность размеров головы по отношению к туловищу, необычайно большая голова, выступающий лоб и т.п. Любые видимые диспропорции тела, которые могут показаться отвратительными.

6. Родимые пятна. При медицинском обследовании следует выявлять большие родимые пятна, черного или красноватого, темно-желтого, бурого цвета и, возможно, других оттенков, которые в средние века официально назывались печатью дьявола или меткой ведьмы. Не стоит это путать с обычными маленькими родимыми пятнами, которые есть у каждого человека. Печать дьявола обычно размером больше вишни, со сливу и вплоть до размеров тарелки или самовара. Бывают такие же пятна размером с чернослив, покрытые пухом. Конечно, не все вырожденцы имеют эти признаки, но, как правило, те, кто их имеет, обычные вырожденцы.

7. Особое внимание обращать на национальное происхождение кандидата. Очень опасными, в социальном плане по своей психо-генетической сущности, являются люди, произошедшие в результате смешанных браков. Для кадрового отбора в НКВД важно отсекают, в основном, лиц, у которых присутствует еврейская кровь. Вплоть до пятого колена необходимо интересоваться национальной принадлежностью близких родственников. Были ли в роду евреи. Все остальные межрасовые браки следует считать позитивными.

8. Самоубийцы. Важно знать, были ли среди близких родственников те, которые покончили жизнь самоубийством, независимо от обстоятельств, сложившихся при жизни покойного. Исследования показывают, что склонность к самоубийству — это наследственное заболевание, передающееся из поколения в поколение. Не обязательно должно быть так, что каждый в

наследственной цепи должен покончить жизнь самоубийством. Но если это произошло однажды, то обязательно повторится, даже если пройдет несколько поколений.

При медицинском осмотре и проведении психофизиологического обследования следует выявлять признаки вырождения и дегенерации путем их рассмотрения по системам тела и органам, согласно сравнительной анатомии:

I. План строения и формы тела. В случаях вырождения иногда нарушается план тела, его вес. При мужском половом типе все тело может соответствовать женскому организму, так же и наоборот (феминизм и маскулизм), смешение полов (гермафродитизм). Могут быть нарушены размеры тела и соотношение частей, симметрия двух половин. Это выражается в нарушении величины и пропорции частей. Например, шестилапистость, разные пальцы по величине на руках. Иногда бывает, что кожа одной половины тела содержит большее количество бородавок или пигментирована интенсивнее, или окрашена иным пигментом, чем другая; или радужная оболочка глаз содержит различные пигменты, т.е. глаз правый не будет похож на левый и т.п. Или, наконец, не закончено объединение двух половин тела, и такая приостановка в его развитии может дать формы, известные под названием волчьей пасти, заячьей губы. Неправильное расположение частей может выразиться в извращении положения внутренних органов. Например, печень, лежащая нормально справа, находится слева, а сердце, расположенное слева, находится справа. Сюда следует относить малый рост как следствие проявления общего недоразвития (инфантилизм).

II. Члены и части тела. Образование хвостового придатка, лишних конечностей, или лишних пальцев на ногах и руках (полидактилия). Многопалость — аномалия в строении суставов и костей. Является исключительно наследственным заболеванием. Множественные пальцы могут быть сращены, удвоены ребра, позвонки. Недостаток костей запястья, пальцев рук, ног, а также всего скелета того же члена или части тела.

III. Общие покровы:

а) Ненормальная пигментация кожи. Различные пигменты, пигментность или образование резко пигментированных участков (различная пигментация кожи плеч, верхней части спины или кожи живота, бедер и т.п.), или, как у животных, пестрая пегая окраска кожи.

б) Ненормальная волосатость тела и лица. Сросшиеся брови, имение волос на лице у женщины.

в) Значительное количество мелких родимых пятен на коже или небольшое число крупных.

г) Реверсивные признаки. Т.е. возвратные явления, указывающие на возвращение природных признаков, свойственных животным. Сросшиеся пальцы между собой, вроде плавательной перепонки ноги амфибии, ненормальное развитие кожных и молочных желез. Нахождение одной или нескольких грудных желез у мужчин, увеличение числа молочных желез и грудных сосков, вместо одной пары — несколько пар.

IV. Голова — ненормально большие или малые размеры головы; неправильная форма головы по четырем видам:

1. plagiocephalia — косость головы;
2. охусерphalia — суживающаяся кверху голова, следствие раннего сращения венечного и стреловидного швов;
3. clinocerphalia — седлообразная голова;
4. scaphocerphalia — ладьеобразная голова. К признакам вырождения и дегенерации следует относить отсутствие пропорциональности между головой и лицом, иначе говоря, размерами между мыслительными и жевательными аппаратами. Непривычные крупные размеры лица или нижней челюсти, выступление нижней челюсти вперед (прогнатизм). Такое же значение имеет форма носа. Резкое скошение носа, углубление корня носа, открывающиеся не вниз, а наружу или вперед ноздри.

V. Орган зрения. В нем встречается следующая врожденная аномалия (кроме врожденной слепоты): альбинизм, неправильное выступление центральной артериальной ретины, colomba iridis и choroideae, овальная форма зрачка с длинным диаметром, обращенным к корню носа (Legrian). В особенности имеют значение неправильности в пигментации радужной оболочки в виде резко окрашенных небольших скоплений пигмента вместо равномерного распределения по радужной оболочке. Нередко цвет этого пигмента не соответствует общей окраске глаз, например, кучки желтого или бурого пигмента, вкрапленные в голубом или зеленом глазе. Нередко встречаются врожденные аномалии органов, движущих и защищающих глаз: врожденное косоглазие, присутствие зачаточного третьего века, прикрывающих глаза с обеих сторон от носа — реверсивный знак, соответствующий третьему веку животных (глаз амфибии). Всякого рода колебания в величине глазных яблок, в густоте и формы бровей, что составляет чаще антропологическую, чем невропатическую особенность. Но отношение промежутка между глазами к ширине разреза век имеет патологическое значение: расстояние между глазами, превышающее длину разреза век, признано считать вырождением.

VI. Орган слуха. Чрезмерная малость ушей, рудиментарное или недоразвитое состояние ушей, резко выраженный Дарвинов бугорок, заострение или выступление верхней части уха — Сатиров бугорок, Морелевское ухо (упрощенное ухо без складок и завитков), резкое оттопыривание ушей от головы до величины, близкой к прямому углу.

VII. Кишечный канал. Ротовое отверстие у дегенератов может быть или очень большим, или слишком малым. Малым следует считать отверстие рта, если оно равно глазной щели субъекта или приближается к этим размерам. Зубы представляют собой один из органов, наиболее подверженных дегенеративным изменениям. В глубокой древности по зубам определяли полноценность человека. Древние врачи Аристотель, Гален объясняют изменение зубов дегенерацией, самостоятельными физиологическими признаками вырождения. Зубы могут быть в неполном числе. Чаще всего отсутствуют два резца, вместо четырех. Или же при полном числе резцов — два имеют нормальную величину, а других два (чаще наружные) являются узкими, недоразвитыми, отделенными значительными промежутками от смежных зубов, что свидетельствует о недоразвитости зубов при нормально развитой челюсти. Встречается

также недоразвитая челюсть, в которой зубы с трудом помещаются и выходят из естественных границ одной кривой полости, отступают частью назад, частью вперед, и зубы или в неполном числе или неправильно стоят. Значительное отклонение от нормы замечаются в верхнем нёбе. Оно может быть узким, углубленным, сводообразным вместо того, чтобы быть плоским, как потолок.

VIII. Мочеполовой аппарат. У дегенератов встречается: epispadiasis, hipospadiasis, ненормально малая величина полового органа, недоразвитие яичек (anorchia), наличие только одного яичка (monorchia), гермафродитизм в качестве изолированного симптома без других ненормальных знаков пола. У женщин: малость молочных желез, недоразвитие, заращение маточного рукава, малость, недоразвитие матки, двурогая матка (реверсивный знак).

IX. Система кровообращения и внутренние органы (сердце, легкие, печень и пр.). У дегенератов часто встречается, что сердце, кровеносная система, а также другие важные органы подвержены аномальным увеличенным размерам. Это обстоятельство является существенным моментом, предопределяющим заболевание тех или иных органов. Например, при слишком малых почках или недоразвитости легких обременительная викарная работа приходится на кожу и кишечный канал; то же самое происходит при малости артериальных стволов. Относительная малость сердца, узость артериальной системы, крупные размеры легких при малой печени и коротких тонких кишках — дают одну комбинацию; а крупное сердце, просторная артериальная система, большая печень и значительная длина толстых кишок при малоразвитых легких дают противоположную комбинацию. Это влечет за собой болезненные процессы, которые протекают губительно и по-разному из каждой комбинации (Bencke).

X. Аномалии телосложения. Следует иметь в виду нередкую у дегенератов тучность. Нередка известная степень общей и местной отечности, аналогичной или же тождественной со слизистым отеком при кровоточивости, связанной с анатомическими особенностями строения сосудов. Тонкая атрофическая кожа.

При обсуждении анатомических особенностей, при решении вопроса, что является патологическим и может быть отнесено к признакам вырождения и дегенерации, а что является простым вариантом антропологической особенности, можно руководствоваться следующими признаками, если они имеются налицо. Эти примеры состоят в статистическом подсчете частоты исследуемых признаков. Например, оттопыренные уши среди здорового населения составляют 15,5%, а в психиатрических лечебницах 45-50%. Это обстоятельство показывает, что носители оттопыренных ушей имеют больше шансов заболеть психозом, нежели субъекты, свободные от этого признака. Следовательно, этот признак является показателем скрытого невропатического предразположения.

Вторым распознавательным критерием является реверсивность разбираемого признака, т.е. принадлежность его к явлениям, уже давно пережитым филогенетически, например, множественность грудных желез у человека, общая волосатость и т.п. признаки, более свойственны животным, нежели чело-

веку. Таким образом, следует обращать пристальное внимание на людей, чье тело как на спине, так и на груди имеет обильный волосистой покров; если эти кандидаты принадлежат к белой расе, тогда налицо признаки вырождения и дегенерации. По-другому стоит относиться к людям, чьи национальные корни исходят с Кавказа и Азии. Тогда наличие волосистого покрова на теле служит защитной функцией, свойственной месту рождения.

Третьим руководящим критерием в оценке признаков вырождения и дегенерации служит множественность знаков вырождения и разбросанность их по разным системам тела: аномалии зубов, радужность оболочек, кожи, половых органов (имеется в виду только необычайно малые размеры половых органов у мужчин — 2-3,5 см по длине полового члена и недоразвитость половых органов у женщин, в т.ч. отсутствие и малоразвитые груди) и прочее.

Четвертым признаком является несомненная незаконченность известного анатомического органа или части его, например, волчья пасть, заячья губа, задержание яичек в брюшной полости и т.п.

Пятым критерием служит параллелизм анатомических знаков с физиологическими и психическими.

ФИЗИОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИЗНАКИ ВЫРОЖДЕНИЯ И ДЕГЕНЕРАЦИИ:

1. Функциональная диссимметрия двух половин тела. Сюда можно отнести часто наблюдающуюся у дегенератов одностороннюю потливость — явление, состоящее в том, что потение, наступающее под влиянием душевных волнений, умственной работы или иногда под влиянием физического напряжения, происходит в гораздо большей степени на одной стороне тела или лица, чем на другой. При этом одна сторона является ненормально чувствительной в этом отношении и в пределах такого различия точно совпадает с срединной линией любой части тела (лица, носа, лба и т.д.). Подобная односторонность замечается и в трофических функциях, например, поседение или пигментация точно совпадают с пределами разных половин тела или различных сегментов туловища.

2. Наклонность к мозговым гиперемиям и зависящему от этого возбуждения мозговой (особенно психической) деятельности. В основе этого болезненного явления лежит ненормальная возбудимость вагомоторных аппаратов в центре или периферии. Такая физиологическая особенность замечается у детей и потомков многих душевно больных или дегенеративных субъектов. Это резко выражено в ближайшем поколении пьяниц (алкоголиков) и служит выражением наследственного изменения того самого аппарата, который является наиболее чутким к токсическому действию этилового спирта. Как показывает фармакология, алкоголь и эфир, принятые внутрь или поступившие в организм путем вдыхания дегенератами, ослабевает их организм, а хлороформ, прежде всего, поражает (парализует) вазомоторы, а затем уже действует ядовито на другие центры. Таким образом, следует предположить, что употребление алкоголя нормальными людьми, не подверженными вырождению и дегенерации, в том числе в больших количествах, свойственно усвояемости алкоголя и его переработки внутренними органами без последующих аномальных явлений в поведении здорового субъекта (утрата

памяти, хулиганство, дебош, пьяное домогательство и т.п. — все, что считается отвратительным и омерзительным у трезвых людей). Дегенераты и вырожденцы после употребления дозы спиртного, во-первых, не могут остановиться, а, во-вторых, напиваясь до скотского состояния, впадают в поведение агрессии, хулиганят, не отдают отчет своим действиям, теряют контроль над собой. По отрезвлению они, как правило, сожалеют о происшедшем и не помнят последовательности событий и своих действий. Поэтому при прохождении обследования целесообразно спрашивать о том, в каких количествах субъект может употребить спиртное и что происходит при передозировке. Наследственное действие алкоголя выражается в том, что вазомоторная система у потомков алкоголиков является болезненно возбудимой ко всякого рода воздействиям, будто паралич сосудов, приобретенный алкоголиком, передался сполна к потомкам в качестве прирожденного физиологического недостатка. Таким образом, на этом примере алкогольной наследственности следует генетическая связь явлений. Прослеживается ход болезненной передачи и вызываемого ею функционального вырождения. Поэтому задачей медицинского обследования при прохождении комиссии является ВЫЯВЛЕНИЕ у кандидатов близких родственников, страдающих хроническим алкоголизмом. Призывы на службу таких кандидатов, естественно, является недопустимым.

Следует иметь в виду, что вазомоторная возбудимость, приобретенная тем или иным путем, органически меняет характер человека, делая его раздражительным и склонным к душевным волнениям; в физиологическом отношении эта причина легко вызывает гиперемии мозга и бред при всяких инфекционных заболеваниях — обстоятельство, давно известное медицине.

3. Неспособность управлять некоторыми, хорошо подчиненными воле, сложными рефлекторными актами. Например, ночное недержание мочи, которое, согласно неопубликованным исследованиям, может быть отнесено к физиологическим признакам вырождения и дегенерации. Оно встречается гораздо чаще у тех людей, у которых наблюдаются и другие беспорядочные признаки дегенерации. Ночное недержание должно рассматриваться как следствие особой чувствительности слизистой оболочки мочевого пузыря (повышенная рефлекторная возбудимость) или как выражение слабости тормозящего влияния со стороны черепно-мозговых центров. Подобная чувствительность пузыря замечается иногда при душевных волнениях (например, при ожидании) и представляет собой, по всей вероятности, кортикальное явление динамогенического или, наоборот, тормозящего характера. К этому разряду явлений относится наблюдаемое явление тошноты и рвоты от ожидания. Сюда же следует отнести неудержимое покраснение и боязнь покраснения.

4. Идиосинкразии. Представляют собой физиологическую особенность, в силу которой некоторые субъекты совершенно исключительно или свойственным им образом воспринимают действие агентов, способных возбудить их органы, нервные центры. В силу такой способности подобные субъекты то оказываются нечувствительными к некоторым средствам, то, наоборот, отличаются чрезмерной чувствительностью к малейшим

возбуждениям известного рода (к пищевым средствам, лекарствам и т.д.). Описываемая физиологическая особенность основана на наибольшей, превышающей всякие нормы возбудимости какого-либо нервного центра или какой-либо функции. Приведенный выше пример возбудимости общего сосудодвигательного центра у потомков пьяниц представляет собой частный случай идиосинкразии, ограничивающийся одним нервным аппаратом. Опыт показывает, что идеосинкразии многочисленны, относятся ко многим органам и нервным центрам и могут быть вызваны многими внешними агентами (лекарствами и другими влияниями, например, ездой на санях, видом снега и т.п.).

5. Болезни речи. Некоторые болезни речи несут на себе характерный отпечаток признаков дегенерации. Сюда следует отнести такие болезненные недостатки речи, как заикание, шепелявость, картавость. Не следует относить к дегенеративным признакам картавость, если это не врожденный, а приобретенный признак. Например, маленького ребенка напугали чем-то (злые собаки, волки и т.п.), и он стал заикаться. А до этого он разговаривал нормально. Болезненный характер этих явлений вытекает из того факта, что эти недостатки (за исключением заикания) очень трудно поддаются лечению. Они часто неустранимы, и это тем поразительнее, что некоторые из трудных для субъекта членораздельных звуков доступны для него в одних комбинациях звуков и совершенно недоступны в других. Недостатки произношения — одна из самых характерных черт дегенеративных болезней, подобно идиотизму; так что природа и значение недостатков речи этим и выясняется.

6. Наконец, к физиологическим (функциональным) признакам дегенерации можно отнести некоторые общие биологические особенности, отличающие дегенеративные семьи и роды от здоровых:

- а) Большая бесплодность браков, чем здоровых, в пропорции 1:7.
- б) Большая рождаемость и многочисленность ближайшего потомства.
- в) Большая смертность детей.
- г) Жизнеспособность понижается с каждым поколением.
- д) Число преступников, выходящих из их среды, больше, чем из среды здоровых семейств.

ПСИХИЧЕСКИЕ ПРИЗНАКИ ВЫРОЖДЕНИЯ И ДЕГЕНЕРАЦИИ:

1. Душевные качества: в гермафродитизме, феминизме, маскулизме, инфантилизме и сенилизме. Гермафродитизм — это соединение в одном индивидууме двух различных полов или только некоторых их свойств. Феминизм — это остановка развития мужчины в юношеском возрасте, что придает духовному складу некоторые свойства женственности. В феминизме наблюдаются и более глубокие перемены, зависящие от присутствия в организме мужчины некоторых третьих придатков (женских грудей, широкого таза, утолщенных голеней и прочее) и многих душевных свойств женщины. Инфантилизм — эта приостановка у юноши или девушки физического развития во всех отношениях, а главным образом в отношении половых особенностей (матки, яичников, грудей — у женщины, и наружных половых

органов и яичек — у мужчин), замедление роста волос на половых частях. Сенилизм — преждевременное (раннее) умственное и физическое старение с последовательной остановкой, появлением старческой, морщинистой кожи и свойств старческой души.

Во всех перечисленных состояниях душевные качества идут большей частью рука об руку с физическими. Для пояснения мы ограничимся несколькими примерами. Некоторые девушки-маскулянтки становились в ряды мужчин, поступали в армию, жили и спасались в мужских монастырях. Они не только не обнаруживали своего истинного пола, но и в душевном отношении проявили типичные свойства мужчины. В свою очередь, черты женского характера у мужчин-феминистов также не редки. Таким мужчинам нравятся светлые костюмы, женские занятия (рукоделие) и они в них преуспевают. В детстве феминисты любили одеваться в женское платье, применять краски, свойственные женскому туалету. От этих свойств, замеченных у феминистов, необходимо отличить те явления, наблюдаемые у слабовольных молодых людей, когда они инстинктивно стремятся понравиться женщинам и обнаруживают рабскую подражательность. В свою очередь, от маскулизма следует отделить проявления тех молодых особ женского пола, когда эти особы из побуждений подражаемости облачаются своей душой в типичные наряды мужского характера. В том и другом случаях распознавание основывается на существовании или отсутствии физических признаков описываемого состояния и на непродолжительности и временном характере этих явлений, свойственных подражательным формам. Поэтому стоит пристально и серьезно относиться к женоподобным мужчинам так-же, как и к мужеподобным женщинам.

2. Мимика и физиогномика как признаки дегенерации и вырождения. Многочисленные научные свидетельства в глубокой древности — со времен Аристотеля и Адамантия — установили с несомненностью факт, что мимика и физиогномика могут явиться частями или частными проявлениями сложных симптомов вырождения. Аристотель не боялся риска, решаясь определить дурной характер и дурные нравственные черты у своих современников на основании мимики. Они указывали при этом на такие черты, которые являлись постоянными, а не временными симптомами. Многочисленные авторы средних веков и нового времени указывают рядом с физическими признаками вырождения (родимые пятна, бородавки, пигментные наросты и прочее) неправильность мимики — о чем уже было упомянуто выше. Сам факт не оставляет в себе сомнений в дегенерации.

3. Половые аномалии. Принадлежат к самым характерным знакам вырождения. Они представляются то в форме неврастеничных ощущений, то в виде бесчисленных аномалий, сведения о которых собраны в рамках судебной медицины и судебной психологии. Крайним выражением является некрофилия. Относительная часть этих психических аномалий у дегенератов подтверждает их патологическую природу. Наиболее частыми и известными с отдаленных времен аномалиями являются: эротомания или старизм у мужчин, нимфомания у женщин, а также извращения, известные под именем педерастии (в основном в пассивной форме), содомии, некрофилии

(физическая любовь к трупам), зоофилии (половое влечение к животным) и прочее.

4. *Obsessiones* или фобии, то есть навязчивые и насильственные душевные состояния (мысли и чувства, волевые акты), относятся к числу наиболее бесспорных патогномических знаков вырождения. Состояния эти в настоящее время имеют богатую литературу и хорошо изучены. Примером навязчивых мыслей может служить мысль о том, что проглочена известная вещь (булавка, насекомое и т.п.), хотя в то же время субъект ясно осознает, что этого вовсе не было. Такие же мысли о возможной заразе, о прикосновении к чему-либо нечистому, требующему мытья рук, или мысль о том, что в приготовленном к отправке запечатанном конверте содержится неприличное выражение. Возникают гадкие отвратительные мысли при взгляде на покойника, портреты и т.п. К навязчивым чувствам относится боязнь покраснеть в обществе других. Непобедимое чувство стыда, конфузливости и виновности в присутствии других. Примером насильственных и навязчивых действий может служить постоянное мытье рук при мысли о заразе. Такая же проверка письма в отношении употребленных, будто бы, неприличных выражений. Или переход с правой стороны улицы на левую по примете, что путь по правой стороне угрожает отцу, по левой — матери.

5. Демонические черты. Олицетворенное зло. Больше присуще в творчестве поэтов. Признаки проявляются с раннего возраста по нарастающей, где процесс вырождения становится вполне очевидным:

а) В отношении ума. Умственные силы обычно составляют единственную сильную сторону духовного наследия человека, посредством которого субъект разрешает для себя все жизненные вопросы и даже такие, которые малодоступны умственному анализу, и, обыкновенно, разрешаются у нормальных людей при участии чувства как более тонкого орудия — нравственности, долга, совести и т.п. Основными чертами ума демонических натур являются: многоречивость, наклонность к спору, к софизмам и диалектике, сухая логика и умственный формализм, пытающийся стать выше чувств, совести и намеков нравственного такта. Далее — стремление вытеснить логику фактов, заменить ее логикой умственных настроений.

б) В отношении чувств — на первом плане стоит всегда сильно развитое чувство гнева и органическая стихийная гневность, которая часто достигает размеров страсти и поэтому с трудом поддается обузданию. Чувство гнева, таким образом, становится неустранимой, постоянно тлеющей чертой характера, которая придает роковую печать всему душевному состоянию. Очень легко переходит в злобу, злопамятство, мстительность. Многие высшие чувства — доброта, любовь, ласковость, надежда на лучшее будущее, вера в людей и добро — развиты не полностью и никогда не достигают высоты идеальности. От этого субъекты пессимистичны, недоверчивы, сухи. Существует наклонность к постепенному усилению в себе личного начала, личных интересов, борьбы и враждебности, для которой агрессивное чувство гнева и гневности являются готовым исполнительным орудием. Такой нравственный дальтонизм ведет дегенератов к роковым последствиям. Он усиливает в них личные чувства,

гордость, самомнение, что ведет к личной переоценке, неуважению и презрению к людям. Гордость у дегенератов является такой же глубокой чертой характера, как и гнев. Она воспитывает в субъекте доведенное до крайности — *poli me tangere*. При таких болезненных чертах характера объединение с людьми в семье и обществе является делом нелегким: всякое возражение дегенерату представляется нападением на него, а всякое несогласие — обидой и оскорблением. Для дегенератов непонятно идеальное, общественное, а понятно личное. Тем самым дегенераты лишены общественного стыда и причин этих, важных и нравственных, корректив жизни. В своих действиях они руководствуются личной совестью, которая легко затмевается страстями, в особенности гневом. Благодаря указанным основным чертам характера, дальнейшая жизнь, начиная с юного возраста, направляется по такому нравственному руслу, которое приводит не к усовершенствованию, а к упадку и дегенерации. Дегенераты более или менее отделяются от людей и, попадая в нравственное одиночество, продолжают чуждаться людей и пребывают в холодном ими же самими созданном заточении. Такие условия жизни приводят к мрачности и сомнениям. Сомнение есть результат возникающего с течением времени убеждения в неразрешимости многих вопросов жизни и нравственного душевного состояния — главного оружия, которым одарен дегенерат от природы рождения, то есть ума.

в) По отношению к воле. Внутренняя дисгармония в соединении со слабым развитием нравственной жизни делает для дегенерата невозможным как индивидуальное усовершенствование, так и достижение высших целей жизни. От того нравственная жизнь дегенерата с течением времени движется не вперед, как бы следовало, а назад. Это естественным образом приводит к разочарованию, к утрате радости в жизни, к моральному одряхлению, и такая нравственная метаморфоза происходит тем в больших размерах, чем слабее развиты эти чувства. Распадается весь план жизни. Жизнь превращается в нравственную случайность. К такому положению дегенерат приходит неминуемо, что влечет за собой последствия самоубийства, свойственного дегенератам вообще.

Следует обращать внимание на сокращение верхней орбитальной мышцы (мышцы мысли и ума) в соединении с резким сокращением пирамидальной мышцы носа (злоба, злость, враждебность) и более или менее заметным сокращением большой скуловой мышцы (радость). Единновременное сокращение двух последних мышц выражает собой злорадство. Таким образом, холодный ум, злоба, злорадство, бессердечие одинаково присуще демонической натуре дегенерации.

В заключение следует обратить внимание на то, что процесс вырождения и дегенерации с его этапами, проявлениями, направлениями и исходом может быть весьма нередко прослежен не только психологически и физиологически, но и анатомически: физическое сходство предшествующих и последующих поколений, передача каких либо отменных физиологических особенностей (привычек, идиосинкразии, странностей и пр.) указывают, в каких нисходящих от дегенератов ветвях и поколениях процесс сказался и какие, наоборот, избежали его действия. В этом широком вопросе, как и во всякой научной задаче,

касающейся человека, необходимо руководствоваться всею сложностью физиологических, физических и психических данных.

21 декабря 1938 г.

город Москва, НКВД СССР, N00134/13

Джерело: Перин Р. Гильотина для бесов. Этнические и психогенетические аспекты кадровой политики 1934—2000 гг. — Санкт-Петербург: «ЛИО Редактор», 2001. — С. 7—14;

також див. електронний ресурс: http://malib.ru/perin_giljotina/6/d/

№ 8

ДИРЕКТИВА НАРКОМА ВНУТРІШНІХ СПРАВ Л. БЕРІЇ
ПРО ЗАВДАННЯ ОПЕРАТИВНИХ ГРУП НКВД ПРИ ВСТУПІ
НА ТЕРИТОРІЮ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ ТА ЗАХІДНОЇ БІЛОРУСІЇ

15 вересня 1939 р.

Расшифровать немедленно

15 IX 39 18 25 23 50

Москвы

Киев, замнаркома внутренних дел СССР т. Меркулову
наркому внутренних дел УССР тов. [Серову],
нач. особотдела Бочкову
наркому внутренних дел [БССР] Цанаву

Обязываю Вас лично ознакомить всех руководителей групп НКВД с настоящей директивой и тщательно их проинструктировать вместе с руководителями групп НКВД.

Ознакомить с директивой также весь оперативный состав работников групп НКВД и обеспечить точное проведение в жизнь настоящей директивы.

Директиву: по продвижению наших войск и занятии тех или иных городов будут создаваться временные управления (временный орган власти), в состав которых войдут руководители опергруппы НКВД.

Работники НКВД всю свою работу должны проводить в теснейшем контакте с военным командованием и под руководством временных управлений. При выполнении специальных задач по обеспечению порядка пресечению подрывной работы и подавлению контрреволюции опергруппы НКВД, по мере продвижения войсковых частей должны создавать на занятой территории во всех значительных городских пунктах аппарат НКВД за счет выделения из состава основной опергруппы НКВД небольших групп, численностью в зависимости от важности наименованного пункта, с наибольшим отрядом красноармейцев-пограничников выделенная опергруппа работников должна стать ядром будущих органов НКВД.

Опергруппы НКВД должны провести следующие мероприятия:

1. Немедленно занять все учреждения связи: телеграф, телефон, радиостанции и радиоузлы, почты, поставив во главе органов связи надежных людей.

2. Немедленно занять помещения государственных и частных банков, казначейств и всех хранилищ, государственных и общественных ценностей и взять на учет все ценности, обеспечив их хранение.

3. Оказать всяческое содействие Политотделам армии и прикомандированным к ним работникам в немедленном занятии типографий, редакций газет, складов бумаги и в налаживании изданий газет.

4. Немедленно занять все государственные архивы в первую очередь архив жандармерии и филиалов 2 Отдела Генштаба (экспозитуры, пляцуков — органов разведки).

5. В целях предотвращения заговорщической предательской работы — арестуйте и объявите заложниками крупнейших представителей из помещиков, князей, дворян и капиталистов.

6. Арестуйте наиболее реакционных представителей правительственных администраций (руководителей местных полиций, жандармерии, пограничной охраны и филиалов 2 Отдела Генштаба), воевод и их ближайших помощников, руководителей к/р [контрреволюционных — I.T.] партий — ППС — польской партии социалистов, стронництво народове национальной партии (бывшей национал-демократической партии), стронництво праци, христианской демократической партии О.Н.Р.

Повторяю: О.Н.Г. национально-радикальный лагерь (организации польской националистической молодежи). УНДО — Украинского националистического демократического объединения, О.У.Н. — организация украинских националистов, У.С.Р.П. — украинская социалистическая радикальная партия, Ф.Н.Е. — фронт национального единства [...].

Аресты духовных лиц пока не производить, особенно католиков.

7. Занять тюрьмы, проверить весь состав заключенных.

Всех арестованных за революционную и проч. антиправительственную работу освободить, используя эти мероприятия для вербовки агентыры и проведения политической работы среди населения. Организовать новую тюремную администрацию из надежных людей, во главе с одним из работников НКВД, обеспечив строгий режим содержания арестованных.

8. Одновременно с проводимыми операциями разверните следствие заключенных к/р организаций, с задачей вскрытия подпольных к/р организаций, групп и лиц, ставящих целью проведение диверсии, террора, повстанчества и к/р саботажа. Лиц, изблеченных следствием в организации политических эксцессов и открытых к/р выступлениях, арестовывать немедленно.

9. Приступите к созданию агентурно-осведомительной сети с расчетом охватить в первую очередь государственный аппарат, к/р буржуазные помещичьи круги и политические партии.

Особое внимание уделить быстрой организации осведомительной сети в редакциях газет, в культурно-просветительных учреждениях, продскладах, в штабах, рабочих гвардиях и крестьянских комитетах.

10. Принять меры к выявлению и аресту агентов-provokаторов, жандармерии, политической полиции и филиалов 2 Отдела Генштаба, используя для этого также изъятый архив.

11. Обеспечить четкую организацию охраны общественного порядка. Организовать надежную охрану электрических станций, водопроводов, продовольственных складов, элеваторов и хранилищ горючего. Организовать борьбу с грабежами, бандитизмом, спекуляцией. Организовать работу по противопожарной охране, назначив начальниками пожарных команд надежных людей.

Провести регистрацию и изъятие у всего гражданского населения огнестрельного оружия (нарезного) взрывчатых веществ и радио-передатчиков.

12. Опергруппам НКВД необходимо занять помещения, соответствующие требованиям работы НКВД. Для содержания подсудимых арестованных организуйте внутренние тюрьмы, обеспечив их охрану и обслуживание.

13. В целях обеспечения безопасности и бесперебойности работы ж. д. транспорта, работникам дорожно-транспортных групп НКВД на каждой крупной станции организуйте агентурно-оперативную работу по борьбе с диверсией, шпионажем и к/р саботажем, проводя эту работу под руководством начальников опергрупп НКВД. Совместно с комендантом и комиссаром станции организуйте охрану станции, депо ремонтных заводов, станционных складов, водокачек, железнодорожных путей и связи.

14. Работникам НКВД принять активное участие в подготовке и проведении временных Управлений народных собраний — украинского, белорусского и польского. Для обеспечения усиленного проведения народных собраний наладить необходимую агентурно-оперативную работу по выявлению и репрессированию к/р организаций, групп и лиц, противодействующих и срывающих организацию новой власти.

15. Принять активное участие в организации временного управления рабочей гвардии и крестьянских комитетов, обратив при этом серьезное внимание на предотвращение проникновения в их состав, во враждебных целях, к/р и провокаторских элементов.

16. Конфискации фуража и продовольствия у населения избегайте. Необходимый фураж и продовольствие покупайте у населения за наличные в советских рублях, объявив населению, что стоимость (курс рубля) равняется стоимости (курсу) золотого.

Настоящая директива размножению
не подлежит и находится только у товарищей
Меркулова, Серова, Бочкова и Цанова.

Ознакомте товарищей
Хрущева, Пономаренко, Тимошенко и Ковалева.

№ 20177

Л. Берия

Джерело: Радянські органи державної безпеки у 1939 — червні 1941 р.: документи ГДА СБ України/ Упор. В. Даниленко, С. Кокін. — Вид. дім «Києво-Могиллянська академія», 2009. — С. 46—49.

ЗІ СПЕЦПОВІДОМЛЕННЯ 4-ГО ВІДДІЛУ НКДБ УРСР НАРКОМУ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗ-
ПЕКИ УРСР П. МЕШКУ ПРО ЗМІСТ ВИЛУЧЕНОГО З МІЖНАРОДНОЇ КОРЕС-
ПОНДЕНЦІЇ ЛИСТА

Совершенно секретно
Народному комиссару
государственной безопасности УССР
ст. майору государственной безопасности
т. Мешку

СПЕЦИАЛЬНОЕ СООБЩЕНИЕ

20 июня 1941 г. при обработке исходящей международной корреспонденции 4 отделом НКГБ УССР выявлен документ, следовавший из «Станиславской обл., Печинижинский р-н, с. Пересев, от ХМАРЫ Василия» в Германию, м. Кристинополь [суч. Червоноград — І.Т.], Горбышевского р-на, Люблинского воеводства, СЕМЕНЮКУ Михаилу. По почтовому штампу, имеющемуся на документе, видно, что он отправлен из г. Львова.

Выдержка из документа приводится:

«...Дорогой друг. Живется мне как в раю, надо ходить оборванному. Я попал под покровительство тех, которые ни во что не верят, кроме как в природу и в тюрьму народов. Сразу начали раздавать землю бедным, забрали землю у монастырей, у ксендзов, всех разогнали их, одним словом, порядок дикий. Знайте то, что это советская власть и отец СТАЛИН. Как это может быть в культурной стране, чтобы уговаривали говорить так: «Сталин наш отец, наше солнце, он нам дал счастье, волю, науку, свободу трудящимся; Красная Армия освободила нас от польского ига, погибли капиталисты, теперь заживет народ в Западной Украине счастливо». Такой туман и лож. Ты не представляешь себе, как бедствует там народ уже 20 лет, так будет и тут. Все захватили жида, коммунисты в свои руки, бедный народ стонет голый, голодный, оборванный, без веры. Доведут и у нас к тому, если бог и люди не помогут разбить эту проклятую коммуну... Говорят, что бедняка использовал богом капиталист, а это неправда, сами бедняки не хотят их и говорят: «Возьмите себе всю землю, которую вы нам дали, да отцепитесь мы будем на своих участках хозяйничать». Вывезли всех богатых хозяев на Сибирь. Ночью окружают дом, посадят в авто и на вокзал, а там уже вагон ожидает. Наберут целый транспорт и айда, пропадает душа в Сибири. Везде аресты, а кого заберут, так больше их не увидишь. Нет ни суда, ни свидетелей, раз ты не за СССР — значит, враг. Сначала сделают из тебя контрреволюционера и достаточно...

Теперь организывают колхозы, где вместе работают, и потом получают зерно за трудодень. Нужно добровольно записываться в колхоз согласно Конституции СССР... Работают от утра до вечера, воскресных дней нет, под конец вычисляют, какую норму, какой процент работы ты выполнил. Наше село еще не в колхозе, но не знаю, выдержим ли. Живем надеждой еще этот 1941 г., платим, отрываем последнее, а в колхоз не идем. Но если не будет изменений до осени, если их не разобьют, не выдержим, должны будем записаться, так как нечем платить. Ни сапог, ни кожи, ни обуви нет, купить негде. Хо-

дят босиком или в деревяшках. Магазинов нет частных, везде кооперативы, но в них нет ничего, кроме керосина, спичек, соли... Не хватает тюрем, присуждают на 5-10 лет тюрьмы. За опоздание на работу — 1,5 года принудительных работ в Донбассе уголь рыть, за кражу — 5-10 лет, а политических сразу называют контрреволюционером и не увидишь больше. За оружие, если находят, судят. Ходят слухи, что они хотят идти на Варшаву, возможно, и дальше. Концентрируются под границей, всем говори, но не давай читать, я ведь не знаю ваших обстоятельств [...]. Письма сожги все. Никому не говори, что мне пишешь...».

Документ «К» [під контролем — І.Т.] вместе с копией настоящего спецсообщения направлен в 3 управления НКГБ УССР для оперативного использования. За международной корреспонденцией фигурантов настоящего спецсообщения установлен «ПК» [поштовий контроль — І.Т.] в Киеве.

Зам. нач. 4 отдела НКГБ УССР лейтенант государственной безопасности Сурыгин

«23» июня 1941 г. № 90738/4

Джерело: Радянські органи державної безпеки у 1939 — червні 1941 р.: документи ГДА СБ України/ Упор. В. Даниленко, С Кокін. — Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. — С. 1212—1213.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авторханов А. Технология власти. 3-е изд. — Frankfurt/Main: Possev-Verlag, 1983. — 809 с.
2. Адамчук І. Боротьба за державно-територіальний статус Північної Буковини, Акерманського, Ізмаїльського і Хотинського повітів Бессарабії, острова Зміїного та Закарпатської України у 1917—1947 рр. Історико-правове дослідження: Монографія. — К.: Атіка, 2007. — 160 с.
3. Баберовскі Йорг. Червоний терор / Переклад з німецької. Історія сталінізму. — К.: Вид-во «К.І.С.», 2007. — 248 с.
4. Бажан О. Процес десталінізації та зміни в діяльності карально-репресивних органів в Україні (50—60-ті роки ХХ ст.) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий зб. наук. праць. — Вип. 8. — К.: Ін-т історії НАН України, 2003. — С. 435—443.
5. Баран В., Даниленко В. Пекуча правда історії: Документи ГДА СБУ України про діяльність радянських органів державної безпеки у 1939—1941 рр. // *Радянські органи державної безпеки у 1939 — червні 1941 р.: документи ГДА СБ України / Упор. В. Даниленко, С. Кокін.* — Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. — С. 5—32.
6. Баран В. Україна 1950—1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. — Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. — 448 с.
7. Бедь В. Політико-правові аспекти возз'єднання Закарпаття з Україною (кінець 1944 — початок 1946 рр.) // *Право України.* — 2002. — № 8. — С. 120—122.
8. Бешанов В. Красный блицкриг. — Москва: ООО «Издатель Быстров», 2006. — 414 с.
9. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917—1953 рр.: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х кн. Кн.1. — К.: Либідь — Військо України, 1994. — 432 с.
10. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917—1953 рр.: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х кн. Кн. 2. Документи і матеріали. — К.: Либідь — Військо України, 1994. — 688 с.
11. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917—1941 рр.). Джерелознавче дослідження. — К., 1999. — 448 с.
12. Бойко О. Д. Історія України. — К.: Академвидав, 2007. — 688 с.
13. Биннер Р., Бордюгов Г., Юнге М. Вертикаль Большого террора. История операции по приказу НКВД № 00447. — М.: АИРО-XXI, 2008.
14. Будзилович І., Юрченко А. Перший Земельний кодекс України та проблеми сучасного земельного законодавства (до 75-річчя прийняття Кодексу) // *Право України.* — 1998. — №.2. — С.93-97.
15. Василенко В. Голодомор 1932—1933 років в Україні: правова оцінка // *Дзеркало тижня.* — 2008. — № 37 (716), № 39 (718), 4—10, 18—24 жовтня.
16. Вышинский А. Законность революционная // *Большая Советская энциклопедия.* — М., 1933. — Т. 26. — С. 85—86.

17. Восленский М. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. — Изд. второе, исправ. и допол. — London, 1990. — 671 с.
18. Грицак В. М. Правова характеристика адміністративно-територіального устрою українських земель у період з 1917 по 1991 рр. // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2004. — № 9 (35). — С. 5—25.
19. Дзера О. В. Розвиток права власності громадян в Україні: Монографія. — К.: Вентури, 1996. — 272 с.
20. Джилас М. Лицо тоталитаризма. — Пер. с сербо-хорватского. — М.: Изд-во «Новости», 1992. — 544 с.
21. Дністрянський М. С. Кордони України. Територіально-адміністративний устрій. — Львів: Світ, 1992. — 144 с.
22. Дорошко М. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917—1938 рр.): Монографія. — К.: Ніка-Центр, 2008. — 368 с.
23. Енциклопедія історії України: У 10-т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — ТТ. 1—5. — К.: Наук. думка, 2003—2008.
24. Енциклопедія українознавства. Загальна частина. У трьох томах. Перевидання в Україні. — К., 1995. — Т.2. — С. 630—693.
25. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. У 10 т. Перевидання в Україні. — Львів, 1993—2003.
26. Закарпаття в етнополітичному вимірі. — К.: ІПЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. — 682 с.
27. Західня Україна під большевиками. IX. 1939 — VI. 1941. Збірн. за ред. Мілени Рудницької. — Нью-Йорк: НТШ в Америці, 1958. — 494 с.
28. Игрицкий Ю. И. Тоталитаризм: Лекарство от демократии // Тоталитаризм: Что это такое? (Исслед. зарубез. политиков). — М.: ИНИОН, 1993. — Ч. 1. — С. 7—45.
29. Исаев И. А. История государства и права России. — М.: Юристь, 1996. — 448 с.
30. Історія держави і права України. Академічний курс. У 2-х т. / За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. — Т.2. — Кол. авторів: В.Д.Гончаренко, А.Й.Рогожин, І.П.Сафронова, М.М. Страхов, В.О.Рум'янцеv та ін. К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2000. 580 с.
31. Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах / Кульчицький С. В. (керівник автор. колективу). — Т.2. — К.: Наукова думка, 2006. — 655 с.
32. Кара-Мурза С. Г. Советская цивилизация. От Великой Победы до краха. — Харьков: Книж. клуб «Клуб Семейного Досуга»; Белгород: ООО Книжный клуб «Клуб Семейного Досуга», 2007. — 768 с.
33. Кара-Мурза С. Г. Советская цивилизация. От начала до Великой Победы. — Харьков: Книжный клуб «Клуб Семейного Досуга», 2007. — 640 с.
34. Книшевский П. Н. Государственный комитет обороны: Методы реализации трудовых ресурсов // Вопросы истории. — 1994. — № 2. — С. 49—61.
35. Коваль В. С. За що і з ким боролися ОУН-УПА // Україна ХХ ст. Проблеми національного відродження. — К., 1993.

36. Коллективизация сельского хозяйства: Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927—1935. — М., 1957. — 611 с.
37. Колективізація і голод на Україні, 1929—1933 /АН України. Інститут історії України та ін.: Зб. документів і матеріалів. Вид. друге, стереотипне / Ред. колегія С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін. — К.: Наукова думка, 1992. — 732 с.
38. Коли ми його поховаємо? / І.Дзюба, М.Попович, Ю.Шаповал, С.Глузман // Дві Русі / За загальною ред. Л.Івшиної. — К.: Факт, 2003. — С. 351-375.
39. Кондратюк С. К. Встановлення і функціонування радянського режиму в Західній Україні у 1939—1941 рр. (державно-правовий аспект). Автореф. ... к. ю. н. — Львів, 2003. — 21 с.
40. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Перек. з англ. — К.: Либідь, 1993. — 384 с.
41. Костюк Г. Сталінізм в Україні: (Генеза та наслідки): Дослідження і спостереження сучасника / Пер. з англ. — К.: Смолоскип, 1995. — 508 с.
42. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Пер. з англ. — К.: Основи, 1997. — 423 с.
43. Кузьменко В. Б. Особливості ліквідації національних районів і сільрад в Українській РСР наприкінці 1930-х років // Регіональні аспекти історико-правових досліджень: Матеріали XVII міжнародної історико-правової конференції. — Донецьк: ДЮІ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2008. — С. 259—269.
44. Кульчицький С. В. Голодомор 1932—1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. — К.: Наш час, 2008. — 424 с.
45. Кульчицький С. В. *Держава, в якій ми прожили 69 років* // Дзеркало тижня. — 2003. — № 1 (426). — 11—17 січня.
46. Кульчицький С. В. Закономірності еволюції радянської влади (короткі тези) // Укр. істор. журнал. — 2007. — №6. — С.181—217.
47. Кульчицький С. В. Йосип Сталін у нашій історії // Історія України. — 1998. № 9(73). — С.1-3.
48. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921—1939 рр.). — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. — 336 с.
49. Литвин М. Р., Луцький О. І., Науменко К. Є. 1939. Західні землі України. — Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. — 1999. — 152 с.
50. Макарчук В. С. Вхідження Закарпатської України до складу УРСР (1939—1945): історико-правові аспекти // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ: Збірник / Гол. ред. В. Л. Регульський. — Львів: ЛІВС при НАВС України, 2000. — Вип. 1. — С. 39—48.
51. Макарчук В. С. Державно-територіальний статус західноукраїнських земель у період Другої світової війни (1939—1945 рр.). Історико-правове дослідження. — К.: Атіка, 2007. — 368 с.

52. Мала енциклопедія етнодержавознавства / Римаренко Ю. І. (відп. ред.). — К.: Довіра: Генеза, 1996.
53. Марочко В. Геноцид українського народу в 1932—33 роках: політико-правовий та соціально-економічний аспекти // Генеза. — 2004. — №1 (9). — С. 122—129.
54. Мельничук О. Комнезами у системі радянської влади в Україні // Історія України. — 2000. — № 21. — С.2-4.
55. Надольський Й. Е. Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939—1953 рр.): Монографія. — Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. — 260 с.
56. Нариси з історії політичного терору і тероризму в Україні XIX—XX ст. — К., 2002. — 876 с.
57. Настюк М. И. Создание и деятельность советских органов юстиции в западных областях УССР (1939—1941). — Львов: Изд. Объединение «Вища школа», 1977. — 94 с.
58. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2-х ч./ Упоряд.: І. О. Кресіна (керівник), О. В. Кресіна, В. П. Ляхоцький, В. Ф. Панібудьласка; За ред. В. Ф. Панібудьласки. — К.: Вища школа, 1997. — Ч.1. — 583 с.
59. Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х — 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. — Донецьк: Вид-во Донецьк. нац. ун-ту, 2003. — 624 с.
60. Нолл Вільям. Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920—30 років. — К.: Центр досліджень усної історії і культури РОДОВІД, 1999. — 559 с.
61. Олійник О. І. Народний комісаріат внутрішніх справ України (1917—1941 рр.): структура, функції, діяльність. Автореф. ... канд. юрид. наук. — Х., 2000. — 19 с.
62. Онищенко Н. Н. Становление и развитие источников советского права на Украине. — К.: Наук. думка, 1988. — 112 с.
63. Поліковський М. Окупаційний режим у Західній Україні після вигнання німецьких загарбників (1944—1950-ті рр.) // Розбудова держави. — 1994. — №4. — С. 42—49.
64. Попов А. НКВД и партизанское движение. — М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2003. — 384 с.
65. Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929—1941) / І. Б. Усенко, О. М. Мироненко, Л.Ю. Снісаренко, В. А. Чехович та ін.; Ред.: О. М. Мироненко, І. Б. Усенко; НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. — К., 2001. — 220 с.
66. Рабінович П. Особливості режиму законності під час Великої Вітчизняної Війни // Право України. — 2000. — № 5. — С. 9—11.
67. Радянські органи державної безпеки у 1939 — червні 1941 р.: документи ГДА СБ України/ Упор. В. Даниленко, С. Кокін. — Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. — 1311 с.

68. Русначенко А. *Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х — початок 1990-х років.* — К.: В-во ім. О. Теліги, 1998. — 720 с.
69. Сайфуліна Ю. В. Встановлення і розбудова радянського державного режиму в Північній Буковині в 1940—1947 рр.: історико-правове дослідження. Автореф. ... к. ю. н. — Львів, 2009. — 20 с.
70. Сергіійчук В. Етнічні межі і державні кордон України. — К.: Українська видавнича спілка, 2000. — 432 с.
71. Скуратович І. М. Адміністративно-територіальний устрій України в 1920—1930-х рр. і його впливи на організацію державного управління: історико-правове дослідження: Монографія. — Харків: Видавець СПДФО Вапнярчук Н.М., 2004. — 192 с.
72. Судоплатов П. А. *Спецоперації. Лубянка-Кремль 1930—1950 годы.* — М.: ОЛМА-ПРЕСС, 1997. — 688 с.
73. Сусло Д. С. *Історія суду Радянської України (1917—1967).* — К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1968. — 235 с.
74. Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій / В. Ф. Солдатенко (кер.) та ін.; НАН України; Ін-т політ. і етнонац. досліджень. — К.: Парламентське вид-во, 2009. — 536 с.
75. Сухонос В. В. *Організація і діяльність прокуратури в Україні. Історія і сучасність.* — Суми: Університетська книга, 2004. — 348 с.
76. Терлюк І. Я. *Історія держави і права України: Навчальний посібник.* — К.: Атіка, 2011. — 944 с.
77. Терлюк І. Я. «Комуністична революція згори» в Україні: з історії становлення та закріплення в Україні радянської державності і права (1917—1920-ті рр.). — Львів: Каменяр, 2010. — 150 с.
78. Терлюк І. Я. *Національне українське державотворення 1917—1921 рр.: історико-правовий нарис. Навчальний посібник.* — Львів: Вид-во Тараса Сороки, 2007. — 260 с.
79. Терлюк І. Я. *Огляд історії кримінального права України. Навчальний посібник.* — Львів: Ліга-Прес, 2007. — 92 с.
80. Тимцуник В. І. *Реформування системи влади та державного управління в УРСР (1953—1964 рр.): Монографія / В. І. Тимцуник; Наук. ред. Н. Р. Нижник.* — К.: Вид-во НАДУ, 2003. — 400 с.
81. Тищик Б. Й. *Становлення української державності на західноукраїнських землях напередодні і в роки Другої світової війни (1937—1945 рр.).* — Львів: Тріада плюс, 2006. — 90 с.
82. Трубенко О. *Українське робітництво за умов наступу тоталітаризму (друга половина 20-х — початок 30-х рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.* — 2000. — №2/4 (13/15). — С. 55—81.
83. *Українська державність у ХХ столітті: Історико-політологічний аналіз / О. Дергачов (керівник авторського колективу).* — К.: Політична думка, 1996. — 448 с.
84. *Уряди України ХХ ст. Науково-докум. видання / С. В. Кульчицький (кер. автор. кол.).* — К.: Наук. думка, 2001. — 608 с.

85. Фіолевський Д. П. Адвокатура: Підручник. — К.: Алерта; Прецедент, 2006. — 486 с.
86. Фріс П. Л. Нарис історії кримінально-правової політики України: Монографія / За заг. ред. М. В. Костицького. — К.: Атіка, 2005. — 124 с.
87. Химинець Ю. *Мої спостереження із Закарпаття*. — Нью-Йорк, 1984. — 322 с.
88. Хрестоматія з історії держави і права України У 2-х т. / Укладачі В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький; За ред. чл.-коресп. АПрН України В. Д. Гончаренка. — 2-е вид., перероб. і доп. — Т. 1 — 2. — К.: Ін Юре, 2000.
89. Цюцюра Б. Земельне право // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. У трьох томах. Перевидання в Україні. — К., 1995. — Т.2. — С. 682—689.
90. Шаповал Ю. *Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії*. — К.: Генеза, 2001. — 560 с.
91. Шевчук В. П., Тараненко М. Г. Історія української державності. Курс лекцій. — К: Либідь, 1999. — 480 с.
92. Шитюк М.М. Еволюція радянської репресивно-каральної системи в радянській Україні // Укр. істор. журнал. — 2001. — № 3. — С. 128-142.
93. Шуйський І. Використання радянськими репресивними органами методів морального та фізичного впливу на громадян у процесі розслідування політичних справ у 30-ті роки ст. // Проблеми іст. України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць, вип. 7: Спец. — К.: Ін-т історії НАН України, 2003. — С. 329—336.
94. Юридична енциклопедія: [В 6 т.] / [Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. — К.: Укр. енцикл., 1998—2004.

Науково-популярне видання

Терлюк Іван Ярославович

Сталінський тоталітаризм в Україні:
історико-правовий нарис
(1930 — початок 1950-х рр.)

Комп'ютерний набір — Іван Терлюк
Літературний редактор — Ольга Свідзінська
Науковий редактор — Руслан Забілій
Верстка — Петро Коим

Терлюк І.Я.

Сталінський тоталітаризм в Україні:

історико-правовий нарис (1930-ті — початок 1950-х рр.) [Текст]. — Львів:
Центр досліджень визвольного руху, 2014. — 168 с.

У контексті історії радянської державності та права в Україні 1930-х — початку 1950-х рр. висвітлено найбільш показові аспекти механізму утвердження сталінського тоталітарно-репресивного режиму.

З правових позицій розглядаються питання закріплення тоталітаризму в державно-політичній системі; показується вплив нормативно-правового забезпечення соціально-економічної політики на соціально-правове становище населення; розкриваються політико-правові аспекти організації та функціонування каральної системи. Okремо розглянуто питання політико-правових засад приєднання західних українських земель до складу СРСР-УРСР.

Для студентів юридичних спеціальностей, науково-педагогічних працівників та всіх, хто цікавиться питаннями історії держави і права України та української історії загалом.

УДК
ББК